

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE TÜRKLERDE
ORDU (SAVAŞ, AT VE TEÇHİZAT)

Pınar BAYKAL

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erkan GÖKSU

İZMİR - 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Dîvânu Lugâti’t-Türk’e Göre Türklerde Ordu (Savaş, At ve Teçhizat)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../2022

Pınar BAYKAL

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Türklerde Ordu (Savaş, At ve Teçhizat)

Pınar BAYKAL

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Dîvânu Lugâti't-Türk 11. yy. da Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır. Yaptığım bu çalışmanın amacı, o dönemin Türk Savaş Sanatını bu eserden hareketle incelemektir. O yüzyıllarda, Türkler için çok önemli olan ve çeşitli amaçlar için kullanılan at, savaş araç-gereçleri, kullanılan savaş taktikleri ve orduları üzerine bir araştırma yaptım ve bunu da Dîvânu Lugâti't-Türk'e dayandırdım. Bilhassa İslami döneme ait adabü'l-harb (savaş adabı, strateji, taktik) kitapları, furûsiyye (atçılık, atlı savaşçılık) ve ilmi'n-nüşşâb (okçuluk) kitapları askeri tarihe ışık tutuyor. Fakat Dîvânu Lugâti't-Türk yazıldığı dönem içerisinde her alanda Türk tarihine ışık tutan bir eser niteliğindedir. Araplara Türkçe öğretmek için yazılmış sözlük mahiyetinde olan bu eser, içerisindeki kelimeler, atasözleri ve şiirlerle o dönemi bize ayna misali yansıtır.

Çalışmamın ilk bölümünde Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk' bahsedeceğim. İkinci bölümde ise kısaca 11. yy. Türk devletlerinden, Türklerin savaş taktiğinden ve ordu yapısından bahsedeceğim. Üçüncü bölümde at türleri, atın kullanıldığı alanlara ve at bakımına değineceğim. Dördüncü bölümde ise Türk ordusunda kullanılan silah çeşitlerinden bahsedeceğim. Tabi ki tüm bunları Dîvânu Lugâti't-Türk ışığında inceleyeceğim. Son olarak çalışmamı ulaştığım sonuçlarla ve kaynakçayla bitireceğim.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud, Türk Savaş Sanatı.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Army in the Turks According to Diwan Lughat al-Turk (The War, the Horse and the Military Equipment)

Pınar BAYKAL

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

Dîvânu Lugâti't-Türk was written by Kâşgarlı Mahmud in the 11th century. The purpose of this work I have done is to examine the Turkish Martial Art of that period, based on this work. In those centuries, I did a research on horses, war equipment, war tactics and armies, which were very important for the Turks and used for various purposes, and based this on Dîvânu Lugâti't-Türk. In particular, adabü'l-harb (war etiquette, strategy, tactics) books, furûsiyye (horsemanship, mounted warfare) and ilmü'n-nüşşâb (archery) books belonging to the Islamic period shed light on military history. However, Dîvânu Lugâti't-Türk is a work that sheds light on Turkish history in every field during the period it was written. This work, which is a dictionary written to teach Turkish to Arabs, reflects that period to us like a mirror with the words, proverbs and poems in it.

In the first part of my work, I will talk about Kaşgarlı Mahmud and Dîvânu Lugâti't-Türk. In the second part, I will briefly talk about the 11th century Turkish states, the war tactics of the Turks and the army structure. In the third part, I will talk about horse types, the areas where the horse is used and horse care. In the fourth part, I will talk about the types of weapons used in the Turkish army. Of course, I will examine all these in the light of Dîvânu Lugâti't-Türk. Finally, I will end my study with the conclusions I have reached and a bibliography.

Keywords: Dîvânu Lugâti't-Türk, DLT, Kâşgarlı Mahmud, Turkish War Art.

**DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE TÜRKLERDE ORDU
(SAVAŞ, AT VE TEÇHİZAT)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	İİ
YEMİN METNİ	İİİ
ÖZET	İV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	Vİİİ

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

DÎVÂNU LUGÂTİ’T TÜRK VE KÂŞGARLI MAHMUD

1.1. KÂŞGARLI MAHMUD	3
1.2. DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK	7
1.3. 11. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINA GENEL BAKIŞ	12

İKİNCİ BÖLÜM

**DÎVÂNİ LUGATİ’T TÜRK’E GÖRE TÜRKLERDE ORDU VE SAVAŞ
TAKTİKLERİ**

2.1. ORDU	21
2.2. SAVAŞ TAKTİKLERİ	35
2.2.1. Kuşatma ve Teslim Alma	44
2.2.2. Yıldırma ve Yıpratma	47
2.2.3. Sahte Ricat ve Pusuya Düşürme	51
2.3. LİDERLİK VE KUMANDANLIK	54
2.4. İHTİYAT VE TEDBİR	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE AT

3.1. AT TÜRLERİ	69
3.2. ATIN KULLANIM ALANLARI	76
3.2.1. Savaş	76
3.2.2. Yarış	78
3.2.3. Yemek	81
3.2.4. Posta	83
3.2.5. Ticaret	84
3.2.6. Hediye	86
3.3. AT BAKIMI	87
3.4. AT EYERİ	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK SAVAŞ ALETLERİ

4.1. SİLAH	92
4.2. KILIÇ	95
4.3. HANÇER- BIÇAK	99
4.4. ZIRH VE KALKAN	101
4.5. MIZRAK	103
4.6. OK	105
4.7. YAY	116
 SONUÇ	 122
KAYNAKÇA	124

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
DLT	Dîvânu Lugâtî't-Türk
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
s.	Sayfa No
ss.	Sayfadan Sayfaya
ter.	Tercüme eden
vb.	Ve benzeri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Ülkelerin geleceği için tarih yazmak en az yapmak kadar önemlidir. Çünkü çağımızda tarih bilincinin farkında olan uluslar milli güçlerinde ve medeniyet atılımlarında bu hazineden fayda sağladıkça, tarihin onlar için yol gösterici etkisi olur. Bu nedenle tarih, yazılıp kültür ve bilinç kaynağı olmadıkça, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiçbir anlam ifade etmez.¹

Bu araştırma içerisinde gayem, Türklerin savaş sanatına dair bir çalışma yapmaktır. Bu amaçla DLT temel alınmış olup, içerisindeki zengin kültür öğeleriyle dönemin savaş sanatına dair veriler değerlendirilmiştir.

Türkler her zaman savaşçı nitelikte idiler. Bu özellikleri Türklerin, tarihin tozlu sahifelerine ordu-millet olarak geçmelerini sağladı. Türklerin ordusu çok köklüdür. M.Ö. 209 tarihinde Mete Han'ın hükümdar olması ile Türk ordusu kuruldu. O zamanlar da dahi bu ordu çağdaşı olan devletlerin ordusundan askeri teşkilat, savaş araç ve gereçleri açısından üstündür. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeden evvelki askeri gelenekleri Osmanlı Devleti'ne kadar da korunmuştur. Bu sebeple bu köklü alanı 11. yy. da sözlük mahiyetindeki eser olan DLT'i baz alarak çalışmayı gerçekleştirdim.

Türklerin savaş sanatını kapsayan bir alan olan, Türk kültürü konusuna değinmek gerekir. Türk kültürü ve Türkiye kültürü günlük hayatta eş anlamlı olarak kullanılan veya birbirine karıştırılan iki tanımlamadır. Bu iki tanımlamanın arasında farkların olduğu unutulmamalıdır. Türk kültürü, Türk budununun tarih sahnesine çıkmasından itibaren çağımıza kadar süregelen ve Türklerin ikamet ettikleri coğrafyalarda yarattıkları, bugünde faaliyetini devam ettiren kültür anlaşılmaktadır. Türkiye kültürü ise, Türklerin ikametlerinden sonra Türkiye adı verilen bu vatan topraklarında, onlardan evvel de var olan, onların gelmesiyle büyük bir değişikliğe uğrayarak devam eden ve çağımıza kadar ulaşan kültür manasına gelir.

Türk kültürünün ana kaynağının Orta Asya olduğunu bilmekteyiz. Türklerin İslamiyet öncesindeki devirde yaşattıkları bu kendilerine has olan kültürün, komşu ülkelerin kültürlerinden (Çin ve Hindistan gibi) etkilendiğini de görmekteyiz. Türklerin, İslamiyet'i kabul edişinden sonra, Müslüman olan Arap-İran kültürlerinin

¹ Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi**, 23. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, (TCHM), s.11.

önemli ölçüdeki etkisiyle, yeni bir kültür sentezine ulaşıldığına şüphe yoktur. Sonuç olarak Türk kültürünün genel olarak 3 kaynağa dayandığı ortaya çıkmaktadır bunlar: Orta Asya kültürü, komşu ülkelerin kültürü (Çin, Hint) ve İslam kültürüdür (Arap, İran).²

Türklerin 11. yy. da yeni ve etki gücü yüksek olan İslam kültürü çevrelerine girmeleri ise ister istemez Türkleri eski milli yaşayışlarından ve Uzak Doğu kültürü etkisinden kısmen de olsa uzaklaştırmıştır. Fakat çok güçlü yönleri bulunan bu Türk göçebe ve bozkır uygarlığı Arap üstünlüğüne baş eğmemiştir. Nitekim, İslam uygarlığı ne Türk dilinin gelişmesine ne de Türk edebi dilinin Türk kavimleri arasında yayılmasına engel olmuştur. Zaten DLT’de bu amaçla yazılmıştır. Yani Araplara Türkçe öğretmek amacı ile.

Türklerin İslamiyet’e geçme sürecini de kısaca şu şekilde özetleyebiliriz. Türkler Emevî hilafeti devrinde bir kısım Türk ilçelerinin alınmasıyla yavaş da olsa İslamiyet’i kabul etmeye başlamışlardı. Türklerin İslamiyet’i daha yakından tanınmasıyla 9. yy. ortalarından itibaren Müslümanlığın kabulü giderek artmıştır. Nihayet 10. yy. ilk yarısından itibaren yönetenleri ve halkı Türk olan, Müslüman Türk devletleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha sonra Türk eliyle İslamiyet hem yayılmış hem korunmuştur. “Bu anlamda, İslamiyet açısından, Türklerin önce kılıç sonra da kalkan olduğu gözlemi doğrudur.”³

11. yy. da yazılan DLT bize o dönemin yaşantısına dair bilgiler verir. Üzerinde çalıştığım 11. yy. savaş sanatına dair ise hiç şüphesiz en kıymetli bilgileri bize o devirde yazılan dil malzemesi kaynağı sağlayacaktır. Bu sebeple DLT’i baz alarak bu çalışmayı oluşturdum. DLT içerisindeki Türk savaş sanatına malzeme olabilecek tüm sözcükler, şiirler, atasözleri ve bunların anlamları kategorilendirilerek tez içerisinde verilmiştir.

² Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014, s.54.

³ Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, Ankara, 1995, s.100.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÎVÂNU LUGÂTİ’T TÛRK VE KÂŞGARLI MAHMUD

1.1. KÂŞGARLI MAHMUD

Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyılın son yarısında Dîvânu Lugâtî’t-Türk isimli eseri yazan ünlü Türk bilginidir. Eserin yazarının tam ismi ise Kâşgarlı Mahmud değil, Mahmûd bin el-Huseyn bin Muhammed el-Kâşgarî’dir. Kâşgarlı Mahmud’un kesin doğum ve ölüm tarihlerini bilmiyoruz fakat 11. yüzyılda yaşadığı ve yüzyılın sonlarına doğru da ölmüş olma olasılığı kuvvetle muhtemeldir.

Kâşgarlı Mahmud’un, babasının ismi Hüseyin, dedesinin ismi ise Muhammed’dir. Babası Isık Göl çevresindeki Barsgan şehridir. Adından da anlaşılacağı üzere kendisi Kaşgarlıdır. Kaşgar, Doğu Türkistan’ın en önemli şehirlerinden biridir. Deniz seviyesinden 1304 m yükseklikte olup, Kızılsu ırmağının kolu Tümen suyunun sağ kıyısı üzerinde bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un babası Barsgan’dan Kaşgar’a göçmüştür ve Mahmud da burada dünyaya gelmiştir. Mahmut eserinde Barsgan’dan bahsederken, ‘Bu şehir Mahmud’un babasının şehridir’ diyor. Bu da bize kendisinin Kaşgar’da doğduğunu babasının da Barsgan’lı olduğunu göstermektedir. Adıg ve Opal, kendi köylerinden; Kası kendi yerlerindendir.

Kâşgarlı Mahmud’un eserinde atalarına emir dendiğini söylemesi, kendisinin Karahanlı soyuna mensup olduğunu göstermektedir. Ayrıca DLT’de, Büyük Selçuklu Sultan’ı Melikşah’ın eşi, Karahanlı hanedanına mensup Celâliye Terken Hatun’a yazdığı görülen övgü şiiri de bunu kanıtlamaktadır.

Karahanlı Hükümdarı Muhammed Buğra Han bin Yusuf, eserin müellifi Kâşgarlı Mahmud’un dedesidir. Karahanlı tahtında yaklaşık on beş ay kaldıktan sonra tahtını büyük oğlu olan Hüseyin’e bırakmakta karar kılmıştır. Fakat bu Karahanlı hükümdarının ikinci bir eşi daha vardır. Bu eşinden olan İbrahim bin Muhammed isminde bir erkek evladı daha vardır. Tahtın Kâşgarlı Mahmud’un babasına bırakılmasını asla istemeyen ikinci eşi, tahta çıkış töreninin olacağı güne kanlı bir darbe planlar. Büyük ihtimalle törende yenilecek olan yemeğe zehir karıştırarak Karahanlı hanedanın birçok mensubunun yanında kocası Muhammed Buğra Han’ı zehirleyerek, kayınbiraderi Süleyman’ı ise boğdurtarak öldürür. Bu kadarla da kalmaz

ve kocası, kayınbiraderi hizmetindeki birçok kişiyi de öldürtür. Yaşanan bu kanlı darbenin ardından oğlu İbrahim'i Karahanlı tahtına çıkartır. Karahanlı şehzadesi Hüseyin hükümdarlığa, Kâşgarlı Mahmud'da şehzadeliğe hazırlanırken, tahta çıkış töreninin bir kıyım dönmeye sonucunda, ailesinin neredeyse tamamını kaybeder. Şansına bu yapılan kanlı darbeden ise Kâşgarlı Mahmud sağ olarak kurtulur. Yaşanan bu büyük kıyımdan sonra yalnız kalan Kâşgarlı Mahmud'un hayatının bundan sonraki devresi bilinmezlerin karanlığında kalmaktadır.⁴

Kâşgarlı Mahmud'un ve ailesinin yaşadığı sorunlar düşünüldüğünde aynı soydan gelen ve Melikşah'ın eşi olan Terken Hatun'a sığınmak dileğinde bulunduğu da tahmin edilebilir. Kaşgarlının Bağdat'a gelişinin, Terken Hatun sayesinde olduğu düşünülmektedir. Terken Hatun'un, Bağdat'a gelirken yanında kendi ülkesinden getirdiği Türkler arasında Karahanlı hanedanının eski şehzadesi Mahmud'un da bulunması kuvvetle muhtemeldir.

Yazarın eserindeki bir diğer ifadeye bakarak da onun yüksek aristokrasiye mensup olduğunu tespitini yapabiliriz. Mahmud, Karahanlılar (Hakaniye Devleti)'dan çok söz eder. Kaşgarlının bu söz edişi, Karahanlıların, Orta Asya'da, siyasal ve kültürel alanda büyük bir uygarlık geliştirmiş olmalarından ötürüdür. Kâşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında araştırma yapan bilim adamları Karahanlı ailesine mensup değilse bile hanedanın etrafındaki yüksek Türk aristokrasisine mensup olduğunu kabul ederler.

Kâşgarlı Mahmud 'un hayatı ile ilgili en doğru bilgiyi ise yazdığı bu ulu eser üzerinden verebiliriz. Fakat kendisi tarafından verilen bilgiler de çok kapsamlı olmamakla birlikte belirli çıkarımlarda bulunabiliriz.

Kâşgarlı Mahmud DLT'i 25 Ocak 1072 tarihinde kaleme almaya başlamış ve 10 Şubat 1074 veya 09 Ocak 1077 Pazartesi günü yazımını tamamlamıştır. Eserin yazım ve tamamlanma tarihi konusunda pek çok tartışma olmakla birlikte çoğu kişinin kabul ettiği geçerli tarihler bunlardır. Eseri de dikkatlice incelendiğinde Kâşgarlı Mahmud' un çok yönlü bir bilim insanı (ilk Türk sözlükçüsü, coğrafyacısı, toponomastı, halkiyatçısı, etnoloğu vd. olması sebebiyle), bir Türkçü (eserinin fikri yapısından anlaşılmaktadır ki Türk olmaktan övünç ve gurur duymaktadır), iyi bir Müslüman olduğu kanısına varabiliriz.

⁴ Şükrü Haluk Akalın, **Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut Divan ü Lügâti't- Türk**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, ss.20-21.

Kâşgarlı bilgili bir insan olduğu gibi, iyi silah kullanabilen bir asker, milletsever bir Türk'tür. Daha o çağdaki İslamcılık akımı içerisinde, Türklüğün kuvvetli savunucularından biri olmuştur. Bunu daha kitabının en başında görebiliriz.

“Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki; Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üze; onları kuvvetlendirdi hak üze; aziz kıldı onlara yanaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar.”⁵

Unutmamak gerekir ki bu kitap Bağdat'ta, bir Arap diyarında kaleme alınmış ve bir Arap Halife'ye armağan edilmiş bir kitaptır. Kaleminden sayfalara dökülen bu satırlar kanıtlar onun Türklüğünü.

Eserini yazma amacı ise temel olarak Araplara Türkçe öğretmektir. Fakat bu değerli yapının yazılışını tek bir nedene bağlamak yanlış olur. Çünkü Kâşgarlı Mahmud eserinde Türk dili ve Arap dilini karşılaştırır buna ek olarak Türk dili ile ilgili malumatlarla beraber Türk kültürü ile ilgili de malumatlar vermiştir. Daha o dönemde Müslümanlar arasında Türk dil ve kültürünün yerini belirlemeyi amaçlamıştır. Eserin yazıldığı devirde bir gerçek oda, dini açıdan Abbasi halifesine bağlı olan İslam âleminin kabullendiği bir doğru olan, Türklerin siyasal olarak güçlü olduğu doğrusudur. Bu maddi-manevi kudreti b İslam âlemi hiç şüphesiz Türkleri tanımak ve dillerini öğrenme ihtiyacı hissetmişti. Kâşgarlı Mahmud da bu gerekliliğe cevaben Dîvânu Lügâti't Türk'ü kaleme almıştır.

Yazarın bugün elimizde bulunan DLT adlı eserinden başka bir de Türk dili sentaksına dair Cevâhirü'n-Nahiv adlı eseri de vardır. Ne yazık ki, bu eser bulunamamıştır. Yalnız eserin adı bilinmektedir. Ancak, gerek bulunamayan bu eseri üzerine bilinenler, gerekse DLT'ten elde edilen bilgiler, Kâşgarlı Mahmud'un Türk

⁵ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lügâti't-Türk**, çev. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.1.

filolojisi üzerinde geniş bilgisi olduğu kanısına varılır. Bu eserin varlığına dair kanıt ise bize DLT verir.

Yazar, iyi ve kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş, İslami bilimler üzerinde büyük bir bilgi birikimi toplamıştır. Dönemin birçok Türk lehçe ve ağızları konusunda bilgi sahibidir. Arapça ve Farsçayı tam olarak bildiği, yazdığı gibi ana dili olan Türkçeyi de birçok lehçeleriyle biliyordu. Eserinde “Ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim”⁶ der. O zamanki Arap dilbiliminin de bütün incelikleriyle öğrenmiş ve bunu Dîvânü Lugâtî’t-Türk’e uygulamıştır. Türkçenin çeşitli lehçelerini bildiği açık olarak görülmekle birlikte Türk tarihini, coğrafyasını, mitolojisini, folklor ve etnografyasını, halk edebiyatını da çok iyi bildiğini de hemen hemen eserin her sayfasına yansıtmıştır.

Yazar, ilk öğrenim zamanlarını geçirdiği ve gençlik yıllarında yaşadığı, Opal’de Hamidiyye ve Saciyye medreselerinin ünlü hocalarından dersler almıştır. Hocalarından birisi, DLT’de adının geçtiği Şeyh İmam ez-Zahid Hüseyin bin Halef el-Kâşgarî’dir.⁷

Kâşgarlı Mahmud sonucu ne olursa olsun, Araplara Türk dilini öğretmek istemiştir ve bunun için gramer yazmıştır. Türk kültürünü tam olarak devrin ilim dünyasına katmıştır. Aynı zamanda Kâşgarlı yazar, bir Türk milliyetçisiydi bunun kanıtlarını DLT’de görüyoruz. DLT, Türk ulusunun büyüklüğünü, benzersiz kahramanlığını, yurt idaresi, tarım, ilim, sanat ve benzeri konulardaki meydana getirdiği büyük şeyleri çeşitli yollarla sayar (şiirler, beyitler, atasözleri vb. gibi). Yazar, o çağdaki Arapçılık ideali içerisinde Türkçülük idealini yani Türk’ün ve Türklüğün o nispette önemli yeri olduğunun güçlü savunucularından birisi olmuştur.⁸

Eserinde kendisi ile ilgili verdiği bir başka bilgi ise çok dikkat çekicidir

“Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındanım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah’ın yardımına sığınıp

⁶ Kâşgarlı Mahmud, s.2.

⁷ Akalın, s.16.

⁸ Saadettin Gömeç. “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:20, Sayı:31, 2000, s.75; Reşat Genç. **Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, (TD), s.8.

kitabımı Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk Lehçeleri Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedi bir hazine olsun diye”⁹

Yazar bu şekilde kendini tanımlar ve temenni de bulunur.

1.2. DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK

Dîvânu Lugâti’t-Türk, Türk dilinin hiç şüphesiz en önemli eserlerinden biridir. Zaten eserin adından da anlaşılacağı üzere lügat; dil, kelime, deyim, lehçe, ağız manalarına gelir. DLT’de ise daha çok lehçe ve kelime varyantı manasında kullanılmıştır. Bu bakımdan Türk Lehçeleri Divanı adlandırması da doğru bir kullanımdır. DLT’in tam adı ise Kitâbu Dîvâni Lugâti’t-Türk’tür. Bu da Türk Lehçelerini Toplayan Kitap manasına gelir. Bu önemli eser Türk dilinin ilk ansiklopedik mahiyetinde sözlüğüdür. DLT, içerisinde yaklaşık 9000 Türkçe sözcüğün Arapça karşılıklarını veren bir sözlüktür. Bu sözlük diyalektolojik, etnolojik, onomastik özellikler taşır.

“DLT’ün bugün elde bulunan biricik yazma nüshası, İran ’ın Save kasabasından olup, sonradan Şam’da yerleşen Muhammed bin Ebi Bekr bin ebi'l Feth üs-Savi'nin 1 Ağustos 1266 tarihinde kopya ettiği nüshadır. Saveli Muhammed'in anlattığına göre, bugünkü biricik nüsha, Kaşgarlı Mahmut'un kendi eliyle yazdığı temel nüshadan çekilmiştir. Türkçeyi bilmeyen Muhammed' in Arapçayı da çok iyi yazamadığı eserde yaptığı birçok dil yanlışlarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, DLT gibi bir eseri bazı yanlışlarla da olsa kopya ederek bütün bütün kaybolup gitmekten kurtarmış olduğu için Saveli Muhammed'in bu hizmetini saygıyla anmak gerekir.”¹⁰

Gelin bir de Kaşgarlı Mahmud ’un yazdığı bu muhteşem eser için söylediği şu sözlere bakalım;

“Kitabı sözlük harfleri sırasına göre düzenledim. Zorlukları yumuşasın, derinlikleri ve en dipteki noktaları açıklansın diye hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirlerle süsledim. Kelimeleri arayanlar konuldukları yerde onları bulsunlar, isteyenler belirlendikleri yerde onları görsünler diye yıllarca eziyet çektim.”¹¹

⁹ Kâşgarlı Mahmud, s.2.

¹⁰ M. Şakir Ülkütaşır. **Büyük Türk Dilesi Kâşgarlı Mahmut**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s.189.

¹¹ Kâşgarlı Mahmud, s.2.

Yazarın 11. Yüzyılda eserini inşa etmek için çektiği bu eziyet bize 21. yüzyılda o dönemle ilgili ışık tutar. Bu açıdan çok değerli bir eserdir.

Kâşgarlı Mahmud, eseri DLT’de görüldüğü üzere, bazı Türkçe kelimelerin Arapça karşılığını verdikten sonra bunları ispatlamak gayesiyle manzum bir parça, atasözü, dörtlük veya beyit ile bu kelimeleri pekiştirir. Divanda yer alan atasözlerinin toplam sayısı 289, manzum parçalardaki toplam dize sayısı ise 764’tür.¹²

“Bütün şiirlerde; Dil, katıksız Türkçedir. Ölçü (vezin), Türk şiirinin kendi ölçüsü olan hece ölçüsüdür. Hecenin de “4 + 3 = 7” ve “4 + 4 = 8” kalıpları ile bunların tekrarlanması ile uzayan “4 + 4 + 4 = 12”, “7 + 7 = 14” gibi kalıpları kullanılıyor. “11”li hece kalıpları pek kullanılmıyor. En çok rastlanan ise en kısa “4 + 3 = 7”li mısralardır. “5” ve “6” heceli mısralar da vardır. “6”lı hece ölçüsü “3 + 3” duraklı oluyor. Beyitlerden kimisi, “imale” zorlamaları ile “aruz” kalıplarına uydurulabilirse de bunlar, Aruz ölçüsü ile yazılmış şiirlere de rastlanıyor dedirtmeye yeter kanıtlar değildir. Mahmut’un seçtiği örneklerle aruz henüz girmemiştir. Aynı şiir içinde değişik ölçülü mısralara da rastlıyoruz. Ayrıca ya yazıya geçirilirken ya da kopya edilirken yapıldığı belli olan ölçü yanlışları da vardır. Kafiye Türk şiirinin tipik kafiyeleleridir. Özellikle yarım kafiyelelere çok rastlıyoruz. Kafiyelelerde çeşitlilik göremiyoruz, genellikle uzun şiir söylemeye elverişli belirli kafiyeleler kullanılıyor. Kafiyesiz, kafiyelelerin aksadığı parçalar da görülüyor. Kafiyelelerin dizilişi de Türk şiirin tipik kafiye dizilişi biçimindedir: ilk üç mısra kendi arasında, dördüncü mısralar da kendi aralarında kafiyele (aaab-cccb- dddb...). Dört mısralı da kafiyele dörtlükler vardır. Şiirlerin konuları İslamıktan önceki ve İslamığa yeni girmiş Türk halklarının günlük yaşamları, duyuş ve düşünüşleri, zevkleri ile ilgili yerli konulardır: Savaş, dövüş, av, sevgi, doğa, ölüm, inanış vb. Beyitler konuları yönünden adamakıllı ayrılmaktadır, bilim, ahlak, felsefe, öğüt..., kısaca “fikirle” ilgili konularda özellikle bağımsız beyitler söylendiği anlaşılmaktadır...Türk şiirinin değişmez nazım birimi “DÖRTLÜK” tür. Bu örnekler de aynı özelliktedir. “Beyit” ise Arap ve Acem şiirinin nazım birimidir. Buradaki hece ölçüsü Türkçe beyitleri, ilerde “Divan Edebiyat” adını alacak olan İslami, okumuşlar şiirinin ilk taslak örnekleri saymak gerekir.”¹³

Yine Kâşgarlı Mahmud’un eserinin bölümleri ile ilgili verdiği bilgiler şunlardır:

“Bu dilin tamamını sekiz kitapta topladım. Bunlardan birincisi hemze kitabıdır. Yüce Allah’ın yazılışıyla (başlamanın) uğurlu olacağını düşünerek onu öne aldık. İkincisi salim kitabı. Üçüncüsü muzâaf kitabı. Dördüncüsü misal kitabı. Beşincisi üçler kitabı. Altıncısı dörtler kitabı. Yedincisi gunne kitabı. Sekizincisi iki sâkin (sükûnlu) harfin toplandığı kitap. Bu kitaplardan her birini, derecelerine göre sıralanmış baplar halinde, yani birincileri birinci olarak, isimler ve fiiller şeklinde iki kısma ayırdım. İsimleri fiillerden önce aldım; sonra fiillere geçtim.

¹² Talât Tekin, **XI. Yüzyıl Türk Şiiri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.5.

¹³ Ali Çiçekli, **Kâşgarlı Mahmut Divan ü Lügat-it Türk**, May Yayınları, İstanbul, 1970, ss.229-231.

Bu kitapların ve bapların adlarını Arapça terimlerden ödünç aldım; çünkü insanlar bunları biliyorlar. İçimde kitabımı Halil'in Kitabı'l-Ayn'ında olduğu gibi, kullanılmakta olan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte olacak şekilde hazırlamak arzusu coştı ki Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstereyim. Bu yol daha kapsamlı olurdu; ne var ki benim kurduğum yapı daha doğrudur. Çünkü bunu kullanmak daha kolaydır ve insanlar da buna rağbet eder. Bundan dolayı, özetlemek gayesiyle. Kullanımda olanları tespit ettim; kullanılmayanları da bıraktım.”¹⁴

Kâşgarlı Mahmud' un da belirttiği üzere DLT'in yapısı ve düzeni ile ilgili de şu çıkarımları yapabiliriz; kullanılmayan kelimeler esere alınmamıştır (buradan ilk Arap sözlükçüsü Halil bin Ahmed'in uyguladığı “kalb”¹⁵ sistemine uymadığını anlatmak istemiştir), zorlukları gidermek ve nüansları göstermek üzere maddelere hikmetler, seciler, atasözleri, şiirler, recezler ve nesirler konulmuştur. Eser sözlük harfleri sırasına göre düzenlenmiştir (elifbadaki sırasıyla). Türemiş kelimeler yerine türeme kuralları verilerek eser kısaltılmıştır. Eser sekiz kitaba ayrılmış, sekiz kitabın her biri önce isimler kitabı sonra fiiller kitabı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Her kitap kendi içinde derecelerine göre baplara (Arapça kelimelerin biçimi, kalıbı. Arapça da kelimeler beş ölçüt bir arada kullanılarak baplara ayrılır bunlar; hareke, hecelerin sayısı, hecelerin kısa veya uzun oluşu, hecelerin açık veya kapalı oluşu asli ve ziyade harfler) ayrılmış, kitap ve bap adları için ise Arapça terimler kullanılmıştır. Eserdeki kurallar ise bizzat yazarı Kâşgarlı Mahmud tarafından konulmuştur. Yazarın kullandığı alfabe, Arap harfleri ise de Arapçada kullanılmayan ancak o zaman Türkçe'de var olduğu için bildirmek zorunda kaldığı harflerde vardır onları da işaret etmiştir.

Kâşgarlı Mahmud, dil öğretimi konusunda, 11. yy'a göre gerçekten başarılı bir yol takip etmiştir. Takip ettiği bu yolun temel özelliklerini ise şu şekilde sıralayabiliriz: Medreselerde yapıldığı gibi her zaman yalnızca kural vererek hareket etmemiştir. Öncelikle çok sayıda örnekten hareket ederek kurala ulaşma yolunu takip etmiştir ki şüphesiz bu da öğretme yöntemleri açısından daha başarılı bir yöntemdir. Bu çağımızın yabancı lisan öğretiminde çok benimsenen bir yöntemdir. Kâşgarlı Mahmud, dil öğrenmede verilen örneklerin, metinlerin önemini çok iyi bilmiş, örneklerini atasözlerinden, şiirlerden, günlük hayattan seçmiştir. Dil öğretirken aynı zamanda

¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, s.2; Akalın, s.68.

¹⁵ Arap sözlükçülüğünde uygulanan kelime sıralama sistemlerinden biri. Asli harflerin yer değiştirmesine dayanan bir sıralama sistemi.

Türk kültürünü de tanıtmaya amacını gütmüş ve bu konuya ayrıca özel bir önem vermiş bu konuda çaba sarfetmiştir. Dil öğretiminde tekrarın önemini iyi bildiğinden, öncesinde geçen bir kuralı gerektiği zaman hatırlatma yolunu izlemiştir. İzlediği bu başarılı yöntemleri buluncaya kadar şüphesiz çok çaba sarfeden bu yazar, iki yıl gibi bir zaman aralığında eserini üç kez yazmış fakat beğenmeyerek ve dördüncü kez tekrardan yazmıştır. Sonuç olarak Kâşgarlı, eser yazma yöntemi konusunda da bize yol göstermektedir.¹⁶

DLT klasik Arapça eserlerdeki yöntemi takip etmiştir. Bu şu demek oluyor ki eser mukaddime hamd, salat, selam ile başlayarak sonu dua ile bitmiştir. Kâşgarlı Mahmud, eserini Halife Muktedi Biemrillah'a armağan etmiştir ve bu eseri halifeye bizzat sunduğunu da belirtir. DLT'in henüz ilk cümlelerinde durumu şu cümlelerle dile getirir: Bana sonsuz bir ün, bitmez tükenmez bir kaynak sağlaması dileğiyle bu kitabı yazdım ve Tanrı'ya sığınarak adını Dîvânu Lugâti't-Türk koydum. Kutsal peygamberin postunda oturan, Haşimî soyundan ve Abbasoğlularından gelen, Tanrı'nın halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah İbn Muhamedü'l-Muktedi Biemrillah katına armağan ettim.

Bu ifadeyi farklı şekilde yorumlayanlar vardır. Onlar onun bu eseri halifenin oğluna sunduğu düşüncesini öne sürerler. Fakat bahsi geçen künyenin ve ismin Halife Muktedi Biemrillah'a ait olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca on dokuz yaş gibi erken bir yaşta halife ilan edilen Muktedi Biemrillah'ın halifeliğinin ikinci yılında iken yani henüz yirmi bir yaşındayken kitap sunulacak yaşta çocuk sahibi olamayacağı da göz önünde tutulmalıdır. Bununla beraber iki görüşte Mahmud'un DLT'i yazarken veya yazdıktan sonra Bağdat'a geldiğini ve DLT'yi burada Halife'ye sunduğu bilgisini doğrular.

Şuna da dikkat çekmek gerekir ki, DLT'de bulunan sözcüklerden birçoğu eski arılığıyla aynen ve bir kısmı da bit takım değişikliklerle bugün hala Anadolu halk dilinde yaşamaktadır. DLT'e eklenmiş olan harita ise ilk Türk dünya haritası olması açısından değer taşır. 11. yy. daki Türk dünyasını resmeden bu haritayla Mahmud, Rum diyarından Maçin'e dek Türk ellerinin hepsinin boyu beş bin, tamamı sekiz bin fersah eder demiş ve daha sonra bunların hepsinin iyice bilinmesi amacıyla haritasını, yeryüzünün şekli gibi dairede gösterdiğini belirtmiştir. Onun çizdiği bu haritayı

¹⁶ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara, 2016, s.38.

yuvarlak şekilde çizmesi ve bunu bize dünyanın biçimiyle açıklaması 11. yy. da dünyanın yuvarlak olduğunu Türklerin bildiğini gösterir.

Haritada, Türklerin yerleşim sahaları ayrıntılarıyla gösterilir ve aynı sahada Türklerle ilişki içerisinde olan yabancı ülkeler ve topluluklar da belirtilir. Fakat Türklerle herhangi bir ilişkisi olmayan sahalar ve ülkeler dikkate alınmamış ve haritada gösterilmemiştir.

DLT'in yazma nüshası yani Arapça metni tek nüshadır. Bir ikincisine şimdiye kadar ne yazık ki rastlanamamıştır. Elimizde bulunan bu tek kopya nüsha büyükçe bir cilt halindedir. 319 yaprak sayısı yani 638 sayfa sayısı vardır. Kâğıdı ise vaktiyle (Çin, Hind, Afgan gibi) Doğu memleketlerinde yapılan sağlam ve kalın bir kâğıttır. Yazısı ise oldukça kötüdür. Kitabın bazı yerleri kararmış fakat yine de bozulmamış veya çürümemiştir. Birkaç yer hariç, her yeri okunabilmektedir. Buradan da DLT'in yani bu çekme nüshanın güzel korunmuş olduğunu anlıyoruz.

DLT'ün günümüze ulaşmış olan tek nüshası İstanbul Fatih'teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde Arapça eserler bölümünde 4189 numarada bulunmaktadır. T.C Kültür Bakanlığı el yazmasının tıpkıbasımını itinayla hazırlayıp 2008 yılında basmış ve araştırmacıların kullanımına sunmuştur. DLT'ün çevirilerini Besim Atalay, Fuat Bozkurt, Mustafa S. Kaçalın ve Ahmet B Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu yapmıştır ben ise bu çalışmamda en güncel tercümeyi yani Ercilasun-Akkoyunlu tercümesini kullandım.

DLT çeşitli çalışmalarla ele alınıp incelenmiştir. Bunlar DLT'deki şiir ve atasözlerini toplayan çalışmalar, makale ve bildiriler, kelimelerin tamamını içeren çalışmalar, tercümeler, dizinler, tıpkıbasımlar vb. çalışmalardır.

Ülkemizde özellikle bu konuda Prof. Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Namık Orkun, Kilisli Rıfat Bilge, Necip Asım Yazıksız, Ahmet Caferoğlu, Abdulkadir İnan, Ali Ulvi Elöve, gibi araştırmacılar DLT'ü dili ve tarihiyle genel olarak halk edebiyatı yönünden incelemişler ve üzerine yazılar yayımlamışlardır. Batıda da bu alanda bilhassa tanınmış Alman, Macar bilginleri DLT üzerinde çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bu bilginler içinde özellikle ünlü Prof. C. Brockelmann ile Macarlı Profesör J. Nemeth'i, Martin Hartmann'ı saymak gerekir. Almanlarla

Macarlardan sonra Rus ve Fransız bilginleri de DLT üzerinde çalışmış, bu alanda çeşitli yayınlar yapmışlardır.¹⁷

Ben de DLT'ü baz alarak Türk Savaş Sanatına dair bir inceleme yapma gayesiyle yola çıktım ve hiç şüphesiz yine Kâşgarlı Mahmud 'un da eserini yazmada ki amacı da gelecek nesillere ve araştırmacılara bu yolu açmaktır. Kendi sözlerinden bu çıkarım yapılabilir;

“Kitabımı, benden önce uygulanmamış bir tasnifle ve üzerinde durulmamış bir telif tarzıyla ortaya koydum. Maddeleri, onları açıklayıcı örnekler vererek sıraladım; kuralları kendim teklif ettim ki yapılan iş örnek bir iş olsun, yapılan eser örnek bir eser olsun. Araştıran için kitabı yol gösterici hale getirdim; kendisinden öncekilere ikinci bir basamak, el atanlara bir program, yükselmek isteyenlere bir merdiven olsun istedim.”¹⁸

1.3. 11. YÜZYIL TÜRK DÜNYASINA GENEL BAKIŞ

“Türkler tarihin her safhasında görünen, tarihi inşa eden kavimlerden biridir.”¹⁹ 11. yy. da ise kuzey bölgesinde Müslüman olmayan Uz, Peçenek ve Kıpçakların; güney bölgesinde ise Selçukluların, Karahanlıların ve Gaznelilerin tarihi inşa ettikleri devirdir. 11. yy. da yazılan DLT içeriğinde o dönemdeki Türk ellerinin etnik durumu, birbirleriyle olan ilişkileri, yaşadıkları sahalar hakkında bilgi verirken, o dönemdeki siyasi durum hakkında fazla bilgi içermez.

Türk Hakanlığı'nın askerî idaresi, uçsuz bucaksız bozkırlardan şehir yaşamının yaygın olduğu Mâverâünnehr topraklarına kadar uzanan coğrafyaya sahip olması sebebiyle hem bozkırı hem de yerleşik askeri kültürü içinde barındırır. Ayrıca 10. yüzyılın ilk yarısında hızlıca İslam dinine girmeye başlamış ve yeni bir askerî kültürün etkileşimi içinde, İslam'ın doğu kanadının koruyucuları ve savunucuları olmuşlardır. Böylece Türk hakanlığın askerî kültürünün izleri Orta Asya'ya özgü derin bir geçmişe sahipken, İran ve Ön Asya'ya ait askerî unsurları da bünyesine katmıştır.²⁰

¹⁷ Ülkütaşır, ss.193-194; Çin' de yapılan çalışmalar için bakınız; Ekrem Erkin, “Çin’de Divânü Lügât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)”, **Türk Bilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Sayı:15, 2008, ss.53-63.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, s.3.

¹⁹ İlber Ortaylı, **Türklerin Tarihi Anadolu’nun Bozkırlarından Avrupa’nın İçlerine**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.35.

²⁰ Ömer Soner Huncan, “Türk Hakanlığı (Karahanlı)’da Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulamları ve Hakan Oğulları”, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Sayı:2, 2017, s.123.

10. yy.'dan itibaren Türklerde sürekli bir yerde yerleşme eğilimi gözlenir. Bu yerleşme eğilimi İslamın kabulüyle birlikte gerçekleşir. Bu iki önemli husus da Türklerin savaş geleneklerini zayıflatmamış aksine güçlendirmiştir.

Türkler için Anadolu coğrafyası çok önemliydi çünkü geleceklerini bu coğrafyada görüyorlardı. Bu sebeple Malazgirt Savaşı'nın ardından yönlerini Batıya çevirdiler. Anadolu topraklarını kısa zamanda kendilerine yurt yaptılar. Türkler İslamiyet'i kabul edip İslam dünyasına girip sonra da sırası ile, Anadolu'ya, Balkanlara ve Orta-Avrupa'ya hâkim olup, İslâmın yüksek din ve hukuk prensiplerine bağlı kalarak, yüzyıllar boyu birçok yabancı kavim, din ve mezheplere hak ve hürriyet bahşetmişlerdir.

Türkmenlerin Anadolu coğrafyasına doğru yönelmeleri, bilhassa uygun bir yurt ve uygun yeni otlaklar bulma gerekçesidir.²¹ Orta Asya'dan çıkan ve batı istikametine doğru gerçekleşen Türk göçlerinin, son büyük hareketi miladi 8-11. yüzyıllar arasında olmuştur. Pek çok Türk boyunu harekete geçiren bu geniş kapsamlı göç hareketlerinin temelinde, Göktürk devletinin 742 yılında yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan iktidar boşluğu, hâkimiyet mücadeleleri ve boylar arasındaki kavgalar bulunmaktadır. Savaş ve karışıklıkların yanında, otlak ve yer darlığı gibi sebeplerin de göçler üzerinde önemli ölçüde tesiri olduğunu düşünmek mümkündür.²²

11. yüzyıl Türk kültür tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Bunun sebebi bu devirde Türklerin büyük kütleler halinde İslamiyet'e geçişidir. Orta Asya Türk dünyası XI. yüzyılda dil, edebiyat ve kültür bakımından en parlak dönemini yaşıyordu. Eski ana Türk yurdundan, sürekli olarak Orta ve Ön Asya'ya doğru yönelmeye başlayan Türk göç ve akınları, yer edindikleri yeni coğrafi bölgelerde, yerleşik hayata uymaya başlamıştır. Bu yeni yaşam tarzına uymakla birlikte Türkler kendileri ile getirdikleri özbeöz Türk kültürünü ve dillerini, yerli ve yabancı halklara aşılaktan da geri durmamıştır.

Türklerin İslamı kabulünden sonra, İslam devletinin hizmetinde hem askeri hem de siyasi sahalarda önemli rol oynadıklarını görüyoruz. İlk başta Abbasi Hilafetinin sınırları içerisinde Türk valilerince kurulan yarı bağımsız devletleri görüyoruz sonrasında ise, Abbasi Halifesinin İslam dünyasındaki manevi otoritesini

²¹ Salim Koca, **Türkiye Selçukluları Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, (TST), s.23.

²² Osman G. Özgüdenli, **Selçuklular**, İSAM Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 2015, s.20.

tanıyan geniş Türk topluluklarına dayanarak kurulan bağımsız Türk-İslam devletlerini görüyoruz.

Türklerin İslamı kabul etmiş olmaları yalnızca Türk ve Müslüman dünyası için değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından da büyük öneme sahiptir. Bunun nedeni Türklerin, Müslümanlığı herhangi bir devletin baskısıyla değil aksine oldukça uzun sayılabilecek bir İslamı tanıma devresinden sonra, kendi özgür iradeleriyle kabul etmiş olmalarıdır. Sonuçta kendileri isteyerek kabul ettikleri bu dine, sağlayabilecekleri tüm faydaları sağlamış, en büyük hizmetleri yapmış ve onu doğudan alıp batıda gidebilecekleri en uç noktaya kadar ulaştırmışlardır. Ayrıca inşa ettikleri köklü İslami kurumlarla büyük bir İslam medeniyetinin de kurucuları olmuşlardır.²³

İslamın eski Türk inançlarıyla ve düşünceleriyle uyuşan tarafları çok fazlaydı. Türkler uzunca zaman tek tanrı inancı olan Gök-Tanrı inancına aşına oldukları için, bu inançtaki tek tanrı ile İslam dinindeki tek tanrı olan Allah'ı örtüştürmüşlerdir. Türk toplumundaki eski ozan ve kamlar yani din adamları, İslam dinindeki evliyalar ve mutasavvıf dervişleriyle de benzerlik gösterirdi. Ek olarak bu benzeşmenin en güçlü yanı İslam dinindeki cihad yani din uğruna küffarla savaşma fikriyle, Türklerin savaşçılık temayülleri arasında bir münasebetin bulunması idi.²⁴

İlk Müslüman Türk devletlerini ise şunlar oluşturur; Bulgarlar (İdil-Volga Bulgarları), Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti.

Bu devletlerin siyasi tarihleri konumuz dışında olmakla birlikte kısaca bahsedeceğim. DLT'de bahsi geçen 11. yüzyıldaki, Türk dünyası siyasi manada başlıca Uygur, Gazne, Karahanlı, Bulgar ve tabi bu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Selçuklu tarafından temsil edilmekteydi. Bunun yanında çeşitli boylardan ve kavimlerden de bahsetmiştir. Bunlar da; Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Yimek, Kay, Yabaku, Kırgız, Tatar, Çiğil, Tuhsi, Yağma, Igrak, Basmlı, Çaruk, Çomul, Tangut, Başgırt, Hıtay, Karluk, Egziş gibi ve daha birçoğunun bahsi geçmektedir.

²³ Seyfullah Kara, **Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002, s.1.

²⁴ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s.16; Salim Koca, "Türkler ve İslâmiyet", **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt:8, Sayı:22, 1996, (Tİ), ss.274-276; Carter V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.75.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazıldığı 1074 senesinde Büyük Selçuklu Devleti tahtında Sultan Melikşah bulunuyordu. Onun devri Selçuklu imparatorluğunun en fazla genişlediği, en parlak dönemlerden biriydi. Selçuklu imparatorluğunun sınırları bu çağda Adalar Denizi kıyılarından Ceyhun'a kadar uzanmaktaydı. Karahanlılar ve Gazneliler de devlete tabi bulunuyorlardı. “Karahanlılar X-XIII. yüzyıllarda Maverâünnehir'e yerleştiler. Aynı tarihlerde Gazneliler Horasan, Güney Irak ve Afganistan'da bir imparatorluk kurdular. Büyük Selçuklu devleti XI-XIII. Yüzyıla kadar İslam uygarlığının merkezini ele geçirdi.”²⁵

Karahanlı Devleti tabiri, devletin yaşadığı devirde ve sonrasında var olan kaynaklarda karşına çıkmamaktadır. Bu yapay ismi, Rus bilgin Grigorev 1874 yılında vermiş olup, sonrasında yapılan yayınlarda ise genel kabul görmüştür. Fakat çağın kaynaklarında, ittifak halinde kökeni Âl-i Afrâsiyâb'a bağlanan bu devletin orijinal adı olarak “Afrasyab Oğulları” ve “Türk Afrasyablı Melikler” tabirleri kullanılmakta ayrıca devlete “hakan oğulları” da denmektedir.

Karahanlıların Müslüman olmalarıyla birlikte Türk toplumlarının İslam dinine girmeleri hızlanmıştır. Zira onların Müslüman olmasıyla, İslamiyet'in Türkler arasında yayılması artık bir cihat niteliğini almıştır. İslam'ı kabul eden Türkler, İslam'ı kabul etmeyen ırkdaşlarına karşı, onların da Müslüman olmalarını sağlamak amacıyla onlara karşı savaşıp gazi oluyorlardı. Müslüman olan Karahanlılar, ırkdaşları Uygurlarla cihat gayesiyle savaşmışlardır. Hükümdarları ve halkıyla büyük bir İslami hassasiyete sahip olan Karahanlıların İslamiyet için yaptıkları gazalar ise Kaşgarlı Mahmud'un şiir ve nakillerinde ifadesini bularak akisleri bizlere kadar gelmiştir.

1032 yılında Süleyman Arslan Han Karahanlı tahtına çıkmıştır. Kardeşleriyle beraber Basmıl, Çomul Yabagu ve Kimek gibi Müslüman olmayan Türk topluluklarına karşı savaşmışlardır. Tarihî kayıtlara bakıldığında onlar mücadelelerinde zafer elde etmişlerdir. Zira yapılan bu mücadeleler sonucunda Balasagun ve Etil Bulgarları ülkesi arasında oturan 10 bin çadırılık Türk topluluğu, Müslümanlığa geçmiştir. Kâşgarlı Mahmd'un DLT adlı eserinde onların bu mücadelelerinin hatırasını yansıtan pek çok destan parçası bulunmaktadır.

²⁵ Oğuz Aytepe, **Herkes İçin Osmanlı Tarihi**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011, s.22; Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, 20. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.4.

Karahanlı ordusu, Selçuklu ordusunda da olduğu gibi dört temel unsurdan oluşur. Saray Muhafızları: bunlardan yatgaklar, gece nöbetçileri; turgaklar ise gündüz nöbetçileridir. Bunlar DLT’de de geçer. Bunların vazifeleri sarayı ve hükümdarı korumaktır. Hassa Ordusu: hükümdarın kendisine bağlı olan ücretli askerlerden meydana geldiğini biliyoruz. Sayıları hakkında net bir rakam verilememekle birlikte 12.000 kişi oldukları tahmin edilmektedir. Hanedan mensupları, valiler ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri: bu askerler, bu kişilerin idare merkezlerinde tıpkı hükümdarın kapıkulu askerleri gibi idiler ve savaş vukuunda hepsi birleşerek asıl orduyu oluştururlardı. Devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetler: Karluk, Uğrak Çiğil,... vb.lerinden teşekkül edip zaman zaman Karahanlı askeri kuvvetleri arasında yer tutan önemli sayıda birlikler.²⁶

Bu kelimelerin, Gaznelilerde ve Selçuklularda da kullanıldığını görüyoruz. Nizamülmülk eserinde ordunun çeşitli unsurlardan meydana gelmesi gerektiğini belirtmiş ve bu konuda Gazneli ordusunu emsal göstermiştir. Gazneli Sultan Mahmud’un ordusundaki bu unsurlara mensup askeri birliklerin, sefer esnasında ve sıra ile her gece yatağa girmelerini, yani nöbet tutmalarını istediğini bildirmiştir. Onun bu münasebetle kaydettiği her gece ifadesinden de yatmak mastarının gece nöbeti tutmak manasında olduğu açıkça görülüyor. Aynı şekilde yatgak ve daha sonraki telaffuz şekilleri ile yatakların Anadolu Selçukluları askeri teşkilatında da mevcut olduğunu biliyoruz. Gerçekten de bu devlette mülâzımân-ı yatak, kapıkulu askerini meydana getiren dört sınıftan biridir. Onların isimlerinden de anlaşılacağı gibi hükümdarı gece korumak ve bunula ilgili nöbetleri tutmakla görevli oldukları aşikardır. “Görüldüğü gibi Karahanlı askeri teşkilatının bu unsuru, Gazneli, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve biraz anlam değişikliği ile Osmanlı Devleti’nde de var olmuş ve yatgak (yatak=yatakçı) deyimini de uzun zaman hemen aynı anlamda kullanılagelmıştır.”²⁷

Gazneliler, Afganistan’ın Gazne şehrinde kurulmuştur. Kurulduğu şehrin adını alarak Gazneliler, kurucusunun adına atfen Sebüktinginliler, Sultan Mahmud’un

²⁶ Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992, s.92; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, (KDT), ss. 193-199; Veysel Aygün, **Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmü’l-Mülk’e Göre Türk Ordusu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, ss.10-11.

²⁷ Genç, (KDT), s.195.

unvanından dolayı da Yeminiler adlarıyla anılırlar. Gaznelilerin ordusunda Türk gulâmları yer alır. Halkı da bölgenin yerlilerinden başka Kalaç Türklerine dayanır. Sultan Mahmud Kuzey Hindistan'a peşi sıra düzenlediği 17 sefer ile ülkeye hâkim olmuştur. Gazneliler, ülkede İslamiyet'i yerleştirip kökleştirerek bugünkü Pakistan'ın temellerini atmıştır. Dandanakan savaşında aldığı yenilgi ile Büyük Selçuklu Devletine bağlanmış ve Afgan kökenli Gurlular tarafından ortadan kaldırılincaya kadar da Kuzey Hindistan'da siyasi varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Gaznelilerin askeri teşkilatlarının da devrin en üstün kuvvetlerinden biri olduğunu görüyoruz. Bu ordunun başlıca unsurları; Gulâmân, muntazam birlikler, eyalet askerleri, gönüllüler ve ücretli askerlerdir. Çoğu Türk asıllı olan yaklaşık dört-altı bin kişiden oluşan gulâmanın başında Salâr-ı Gulâmân bulunurdu. Gulâmân-ı Hâs (veya Gulâmân-ı Saray denilen sultanın şahsi muhafız kuvveti de olan gulâmlar içinde yer alırdı. Bayraklarının üzerinde arslan figürü vardır. Gazneli ordusu çeşitli gruplardan oluşur. Ek olarak çok sayı da fil de bu orduda bulunurdu. Ordudaki maksimum fil sayısı 1700 olarak tespit edilmiştir. Gazne'de ayrıca 1000 filin barınabileceği bir filhane de bulunurdu. Diğer Türk-İslam devlerinde de olduğu gibi Gazneli ordusunun da başkumandanı hükümdar idi. Ondan sonra gelen en büyük kumandanı Hâcib-i Buzurg adıyla anılırdı. Gazneli ordusunun en büyük kısmını çift atlı süvariler oluştururdu. Silahları: savaş baltası, gürz, mızrak, ok, yay, kılıç ve kalaçur denen kılıçtı. Kalelerde muhafız olarak veya kuş atma savaşlarında kendilerinden istifade edilen yaya askerler ise, süvarilere oranla sayıları azdı ve gürz, kılıç, mızrak ok, yay, gibi silahları bulunurdu. Ek olarak zırh giyer ve kalkan taşırlardı. Orta çağın diğer Müslüman Türk devletlerinin ordularında olduğu gibi Gazneli ordusunun savaş düzeni de leşker-i kalb (merkez), meymene (sağ kol), meysere (sol kol), öncü ve artçı (sakâ) şeklinde düzenlenmişti. Gazneli ordusunun asker sayısı Mahmud döneminde tahmini 100.000 civarındaydı. Gazneli devlet teşkilâtında İslami kurumların yanında, İslâmın kabul edilmesinden evvelki eski Türk kurumlarını da görmekteyiz. Bu sebeple Gazneliler, Türk-İslam devlet teşkilâtı sentezinin en iyi temsil edildiği ilk Türk devletlerinden birisidir. Bunu Büyük Selçukluların ünlü veziri Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesinde de sık sık görüyoruz. Eserinde onların devlet teşkilâtından birçok

örnek vermiştir. Bu özelliği ile de Gazneliler devleti, hiç şüphesiz kendinden sonra kurulan Türk-İslam devletlerine de örnek olmuştur.²⁸

Kâşgarlı Mahmud, Selçukluların en ihtişamlı döneminde yaşamıştır. Eserini DLT'ü Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında yazmıştır. Böyle olmasına karşın Selçuk Sü-başı'dan bahsederken sadece 'zamanımızın sultanlarının ceddinin adıdır' demekle yetinmesi, Tuğrul ve Çağrı Beylerle Alparslan ve Melikşah'ın adlarından bile bahsetmemesi hayrete değer. Bunun dışında, Karahanlıların Yabakularla yaptığı savaflara dahi eserinde genişçe yer vermesine rağmen, bütün İslam âleminde geniş yankılar uyandıran Malazgirt zaferinden bahsetmemiştir.

Selçuklular, Maveraünnehir'e X. yüzyılın sonlarında gelen Kınık boyuna bağlı Oğuz Türkleriydi. Genel olarak kabul edilen düşünceye göre, kabileye adını kurucusu olan Selçuk Bey vermişti. Selçuk Bey büyük olasılıkla X. yüzyılın sonunda, tahminen bütün boyuyla beraber İslamiyeti kabul etmiştir. Bu ve Selçuklulara dair diğer bilgiler, 11. asrın ortalarında yazılan ve o zamandan bu yana kayıp olan Melikname'ye dayanmaktadır.

Melikname'ye ve diğer kaynaklardaki bilgilere göre, Selçukoğulları, Semerkand ve Buhara'daki denetimini güçlendirmiş ve topraklarını Horasan'a kadar genişletmiştir. Daha sonra, 1040'ta Tuğrul Bey ve kardeşleri Çağrı, İbrahim İnal ile birlikte Gaznelilerle savaşmıştır. Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri ağır yenilgiye uğratmışlardır. Ardından kardeşler kendi devletlerini kurmak amacıyla birbirlerinden ayrılmışlardır ve çeşitli fetih faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Tuğrul Bey Bağdat'ı fethettikten sonra halife ona 'Doğu ve Batı'nın Sultanı' olarak adlandırdı ve Abbasi halifesinin koruyucusu olduğunu ilan etti. Tuğrul Bey'in vefatının ardından yerine kardeşi Çağrı'nın oğullarından biri olan yeğeni Alp Arslan geçti. Tuğrul Bey ve Alp Arslan Büyük Selçukluların ilk iki padişahı olarak kabul edilmektedir. Büyük Selçuklu hanedanlığın tarihi genellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nden ayrı olarak ele alınmaktadır.²⁹

1035 tarihinde göçebe topluluk olarak Horasan'a giren Selçuklular, Gazneliler'e karşı verdikleri çetin mücadelelerden sonra güçlü bir devlet kurmayı başarmışlardır. Kısa zamanda büyük bir imparatorluğa dönüşmüşler ve geniş bir

²⁸ Yazıcı, s.118.

²⁹ John Freely, **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, çev. Neşenur Domaniç, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, ss.23-24.

coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Selçuklu sultanları yürüttükleri başarılı siyaset sonucunda birçok göçebe Türk boyunun Azerbaycan ve Anadolu'ya göç etmelerine ve bu toprakları yurt tutmalarına aracı olmuşlardır. Yakındoğu'da uzun süre devam edecek olan Türk hâkimiyetinin başlangıcını teşkil eden bu önemli gelişme, Türk tarihinde olduğu kadar bölgede yaşayan diğer milletlerin tarihinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.³⁰

Selçuklular devletlerini kurduktan sonra, ilk zamanlar askeri manada kendi ulus geleneklerine oldukça bağlı kalmışlardır. Fakat daha sonra Samani, Karahanlı ve Gazneli devletlerinin askeri teşkilatlarından önemli ölçüde yararlanmışlardır. Selçuklu sultanları hükümlerlik sahalarını genişlettikçe devletin idaresinde duyulan ihtiyaçlara cevaben teşkilatlarını genişletmişler ve yenilemişlerdir. Müslüman olan Selçuklular kendi teşkilatlarını genişletip, yenilerken İslami usullere bağlı kalmışlar ve bu usulleri kendi teşkilatları bünyesinde harmanlamışlardır.

“Tamamlamak için şunu ilave etmek zorundayız ki, Anadolu'nun Türkleşmesi Selçuk hanedanının eseri olmaktan ziyade, Selçuk hanedanına sık sık başkaldıran Türkmen aşiretlerinin ve küçük emirliklerin eseridir.”³¹ Selçuklu beyleri tarafından Anadolu coğrafyasına gönderilen Türkmen aşiretleri bu eski Bizans topraklarını öylesine Türkleştirmişlerdir ki, Osmanlılara ve Mustafa Kemal Atatürk'e kadar uzanan tarihi Türkiye'yi yaratmışlardır.

Türkler, tarihte uzun zamanlar boyunca, cihan hâkimiyeti mefkûresine inanmıştır. Bunun gerçekleşmesi için de çok mücadele etmiş bir millet olmakla başka kavimler arasında çok önemli bir yere sahiptirler. Daha doğrusu Türklerin maddi-manevi kudreti tarihte çok defa yeryüzüne taşmalarına ve hâkimiyetlerini üç kıta üzerinde yaymalarına vesile olmuştur. Bu ülkü, Türk kudretinin gelişmesine ve dünya fütuhatına yardım etmiştir.³²

Sonuç olarak, Türkler yüzyıllarca İslâmın bayraktarlığını yaptılar. Kendilerine Müslümanlığı kılıç kuvvetiyle yayma çabasına verdiler. Tabiri caizse, onlar İslâmiyetin hem kılıcı hem de kalkanı oldular. 11.yy. Türk devletleri hakkında şüphesiz kayda değer çok bilgi vardır fakat tez konusu kapsamında tüm bu detaylara

³⁰ Özgüdenli, s.13; Osman Turan, **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, haz. Altan Çetin- Bilal Koç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, (SAT), s.11.

³¹ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980, s.160.

³² Turan, (SAT), s.3.

kısaca değinmeyi yeterli buldum. Çünkü söz konusu dönemdeki Türk devletlerini ve onların siyasi açıdan değerlendirilmeleri bile tek başına bir tez konusu oluşturacak biçimdedir.

İKİNCİ BÖLÜM

DÎVÂNİ LUGATİ’T TÜRK’E GÖRE TÜRKLERDE ORDU VE SAVAŞ TAKTİKLERİ

2.1. ORDU

Türk Hakanlığı zamanı Türkçesinde “ordu” sözcüğü askeri bir manada kullanılmıyordu. Hakanın olduğu başkente yani idarî merkeze ordu deniyordu. Fakat Türk hakanlarının aynı zamanda başkomutan oldukları da göz önüne alınırsa Türk devletlerinin askerî bir karaktere de sahip oldukları anlaşılır. Bu durumda zamanla ordu sözcüğü anlam değiştirerek askerî kurumları niteler bir hale gelmiştir. Hiç şüphesiz bu değişimde devletlerin idari ve askeri teşkilâtlarının büyümesinin ve sistemleşmesinin de katkısı vardır.

“Eski Türkçede ‘sü’ ordu manasında idi. Sü-başı ‘ordu başı, ordu komutanı’ demekti. Tonyukuk kitabesinde ve Şine-usu yazıtında bu anlamda geçmektedir. Seyhun dolaylarındaki Oğuz-Yabgu devletinde ordu kumandam aynı unvanı taşımakta idi (Selçuk Sübaşı).”³³

DLT’de de “sü” ordu manasına gelir. DLT’de geçen orduya dair kelimeler şunlardır:

“Sū: askerler, ordu. Atasözü: Otagka öpkele.p sūke sö.zle.me.dük. Anlamı: Çadırında akranlarına kızdı; sonra da askerle konuşmadı. Bu, bir insanın yaptığı bir işe kızan ve bu sebepten dostlarından nefret edip onlarla konuşmayan için söylenir. Şiir:

*Sū keldi yi.r yapa
Kaza.r kar (tuyag) tepe
Kaçtı añar Alp Apa,
Uwut bolup ol yaşa.r*

*Diyor ki: Ordu geldi; yerin ufkunu, atın toynağından kalkan kardan dağ ile kapattı. Alp apa- bu bir adamın adıdır- bundan kaçtı. Bozgundan dolayı utandı ve utancından da saklanmaktadır.”*³⁴

“Terkin sū: toplanmış askerler; her toplanmış şey de terkin’dir.”³⁵

³³ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.93.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.438.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.192.

“Sū telim irkildi: büyük sayıdaki asker toplandı. Toplanıp çoğalan her şey için aynı.”³⁶

“Kalm: buradan ‘kalabalık ordu’ ya kalın sū denir.”³⁷

“Çekürge: çekirge (Acridium). Oğuzca. Türklerde çekirgenin uçmadan önce, yerde sürü halinde oluşu. Buna benzetilerek ailedeki çocukların çokluğu, askerlerin yoğunluğu için çekürge teg sū denir; anlamı ‘yoğunluğu çekirge gibi olan asker’ dir.”³⁸

“Sū yumurlandı: asker vb. toplandı. Oğuz lehçesinde.”³⁹

“Ol sūke yitildi: o, asker vb.ne iltihak etti.”⁴⁰

“Xān begke sūsin kurturdi: han, beye askerlerini toplaması için emir verdi.”⁴¹

“Bek sūsin böğdi: bey askerini topladı. Bil ki asker çokluğundan dolayı her zaman suya benzetilir. Su aktığı zaman su.w aktı denir; asker aktığı zaman da sū aktı denir.”⁴²

“Su.w çağı.la.dı: su çağladı. Şiir:

Katun Sı.nı çoğı.la.dı

Tañut bēgin yağı.la.dı

Kanı akıp jagı.la.dı

Boyun sūwın kızıl sagdı

Katun Sını, Tangut ile Çin arasında bir şehrin adıdır ve o ikisi savaşmıştır. Tangutlar, Katun Sını halkını bozguna uğratmıştır. Diyor ki: Katun Sını halkı bağırdı; Tangut halkına ve beyine düşmanlık etti. O kadar ki kanları suyun çağlaması gibi çağladı; boyunlarından sütün emilmesi gibi kızıl su aktı –bununla kanı kastetmektedir.”⁴³

“Sū kamug çuglandı: asker nesi varsa her şeyiyle geldi. Herhangi bir şey akıp gelirse yine aynıdır.”⁴⁴

“Sū kamug yığılışdı: asker birbirine yetiştı.”⁴⁵

“Xān sūsin kurdi: bey ve han askerini topladı.”⁴⁶

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.114.

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.174.

³⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.214.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.393.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.381.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, s.287.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, s.239.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, s.480.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.304.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.390.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.235.

“Örüg: bir yerde bir süre kalmak. Sū ōn kūn örüg boldı denir, ‘askerler on gün bir yerde kalıp, oradan ayrılmadılar ve gaza yapmadılar’ demektir. Bey ve kabile orada kalmışsa aynı şey söylenir.”⁴⁷

DLT’de askerlerin dağılması ve yayılması, yenilmesi için ise;

“Yayıldı sū: asker vb. yayıldı.”⁴⁸

“Sū yağıldı: askerler vb. dağıldı.”⁴⁹

“Sū yasıldı: asker vb. dağıldı.”⁵⁰

“Men anar sūsin yatturdum: ben ona askeri dağıtmasını emrettim. Başkası da aynıdır.”⁵¹

“Sū yağıldı: asker her taraftan dağıldı. İnce mürekkebin kötü kâğıtta yayılması gibi, bir şey bir şeyde yayılırsa aynıdır.”⁵²

“Anıñ sūsin tara.dı: onun askerini dağıttı.”⁵³

“Ol sūsin yağısa.dı: o, askerini vb.ni dağıtmak istedi.”⁵⁴

“Beg sūsin yasdı: bey, askerlerini ülkelerine dağıttı. Aslı er ya.sın yasdı’dır; ‘adam kirişi yaydan söktü’ demektir.”⁵⁵

“Beg sūsin ta.rdı: bey askerini dağıttı.”⁵⁶

“Sū köçti: asker vb. göç etti. Şiir:

Tünle bile köçe.lim

Yamar suwın keçe.lim

Terñü.k suwın içe.lim

Yuwga yagı uwulsu.n

*Diyor ki: Geceleyin göçelim. Yamar suyunu-bu bir ırmaktır- ge çelim. Ve diyor ki: kaynak suyunu içelim. Ta ki belamıza uğrayan düşman elimizde ufalansın.”*⁵⁷

“Sū sançıldı: asker yenildi. Aslı ‘adama bıçak saplandı’ anlamında erke biçe.k sançıldı’dır.”⁵⁸

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.33.

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.430.

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.381.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.382.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, s.386.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, s.389.

⁵³ Kaşgarlı Mahmud, s.461.

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.475.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.376.

⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.425.

⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.234.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.300.

DLT’de orduda savaşan askerler için ise ‘er’ kelimesi geçer ki bu günümüzde de kullanılır, erkek manasına gelir.

“Tulumlug er: silahla donatılmış kişi. şiir:

Öñdün nelük yalwarmadıñ kaç kata birdiñ tawa.r

Tulumlug bolup katındıñ kânıñ emdi yi.r suwa.r

Diyor ki: Önceden kaç defa vergi verirken niçin yalwarmadıñ? şimdi ise silahla donatıldığın için sertleştin. Eskisi gibi vergi ödemeye dön; yoksa kanın yeri sular.”⁵⁹

“Bu er sũke bitilge.n ol: devamlı adı askere yazılan, bu adamdır.”⁶⁰ Buradan savaşan erlerin askere yazıldığını anlıyoruz. Askerlerin isimlerinin yazıldığı defter ise; “Ay bitigi: askerin isimlerinin ve erzakının kaydedildiği defterin adı.”⁶¹

“Er beçkemplendi: adam savaş günü vb. zamanlarda belgesini takındı.”⁶²

Türk askeri teşkilatının ordularında her zaman belirli bir düzen vardır. Başka şekilde ifade etmek gerekirse askeri teşkilat belirli bir düzene göre oluşturulmuştur. Eski Türklerin ordusunda en büyük askeri birlik 10.000 kişilik kuvvettir ve bu birliğe tümen adı verilmektedir. Tümenlerin başına ise Tümenbaşı denilmektedir. Tümenler ise 1.000’li, 100’lü ve 10’lu olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Başlarına ise ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmiştir. Bu şekilde bir yapılanmada binbaşı, yüzbaşı, onbaşı olmak üzere kumandanlar görev yapmaktadı. Bu askeri sistem çağımızın Türk askeri teşkilatlanmasına da örnek olmuştur. Öyleki günümüz ordu yapısı büyük ölçüde eski Türk askeri teşkilatlanmasıyla benzerlik gösterir. Sadece benzerlik göstermeklede kalmaz, aslında eski Türk askeri teşkilatı yeni Türk askeri teşkilatlanmasının temelini oluşturur. Yukarıda bahsettiğimiz üzere en küçük askeri birim 10 kişiden oluşurdu. Bunun 10 katı 100’lü, 100’lünün 10 katı 1.000’li, 1.000’linin 10 katı 10.000’li grupları oluşturmaktaydı. Burada üst grubun, alt gruba sayıca 10 katı idi.⁶³

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.219.

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.227.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, s.18.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, s.315.

⁶³ Eda Durmuş, “Eski Türklerde Askeri Yapı”, **Aşya Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, Cilt:4, s.92; Erkan Göksu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, (TSO), s.6; Ayşe Güler, **Anadolu’da Kurulan İlk Türk Devletlerinde Askerî Gelenekler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.8, Karakaş, s.246.

“Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmali en zor şartlarda bile gayet iyi yapılırdı. Türkler yiyecek ihtiyacını kurutulmuş et konservesi ile karşılıyordu. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevk edilmesine lüzum kalmıyordu. Kurutulmuş konserve et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.”⁶⁴

“Hun ordusu kaynaklara göre 24 tümenden müteşekkildi. Her tümen on bin kişi idi. Bu tümenerin başında bulunan komutanlar genellikle boy reisleri olmakla birlikte, hükümdar ailesine mensup kişilerin de tümenerleri vardı. Her tümen aynı zamanda müstakil bir birlikti. Bunlar ayrı ayrı yağma akınlarına çıkabiliyorlardı. Fakat shanyü savaşa kara verdiği zaman onun etrafında toplanmak zorundaydılar. Hun ordusunun hemen hemen tamamı atlı birliklerden oluşuyordu. Her muharibin, biri yedek olmak üzere iki atı vardı. Günlük hayatlarında olduğu gibi savaş sırasında da atları onların her şeyi idi. Ata binmeyi, at üzerinde öne ve arkaya ok atmayı çok iyi becerirlerdi. Bunun için küçük yaştan beri talim yaparlardı. Küçükken koyunlara, biraz da büyüyünce atlara binerlerdi. Ordu teşkilatı askeri ve sivil teşkilat olarak ayrılmamış olup, halk orduya ordu da halka göre düzenlenmişti. Onlu, yüzlü, binli ve on binli sayılar ve birimler hem halkın ve hem de ordunun bölümleri idiler.”⁶⁵

Türkler tarih boyunca ordu-millet olma özelliklerini korumuşlardır. İslam dinine girmeden önceki Türk devletlerinde askerliğe meslek olarak bakılmazdı. Neredeyse her Türk savaşçı idi kadın, erkek farketmeksizin. Ayrıca ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin de hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Eski Türk ordusunda, ordunun başkumandanı kağandı. Kağandan sonra onun oğulları veya kardeşleri arasından seçilen iki küçük kağan ve dört alt kağan (2 Şad ve 2 Yabgu) olarak bölümlere ayrılmıştır. Bunlar aynı zamanda toprakların yönetiminde de görevlendiriliyorlardı. Sağ ve sol şadlar ve aynı şekilde sağ ve sol yabgular oluyorlardı. Devletin idaresinde görev alan bu mühim şahsiyetler aynı zamanda ordunun da bölümlerini kumanda ediyorlardı. Örnek vermek gerekirse Mo-tschio Kağan komutasında, oğlu küçük kağan olarak aşağı yukarı 40.000 kişiyi ve her iki şaddan her biri 20.000 kişiyi kumanda ediyordu. Bu örnekten anlaşılacağı gibi bir şad 20.000 kişiyi kumanda eder, küçük kağan 40.000 kişiyi kumanda ederdi. Bu bilgi de bize yetki açısından bir kademelenmeyi göstermektedir. Ek olarak, tümen 10.000 kişiden oluştuğuna göre, burada dört tümenden söz edilebilir. Sonuç olarak orduda birden fazla tümenin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶

⁶⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003, s.97.

⁶⁵ Salim Cöğçe, **Türk Tarihine Giriş**, Çağ Ofset Matbaacılık, Elâzığ, 1995, s.103; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, (TKGÇ), s.111.

⁶⁶ E. Durmuş, s.92.

Görüldüğü üzere Hunlar büyük ordular kurmuşlardır. Çin gibi büyük bir ülkeye akınlar yapıp zaferler kazanmışlardır. Çin Seddi, Türklerin akışını kesmek amacıyla inşa edilmiştir. Hunlar orta ve batı Avrupa'da çok geniş sahaları ele geçirip, Roma ve Bizans'a dahi boyun eğdirmişlerdir. Bu bilgiler, bizlere Hunların çok iyi askerlik ve savaş eğitimi aldıklarını kanıtlamaktadır.

Eski Türkler şehirlerde yerleşik olarak ikamet etmediklerinden yerleri, sayıları belli bir orduları yoktu. Aslında herkes, kadınlar dahi savaş sanatını bilirler ve gerek olduğunda beylerinin komutasında orduya katılırlardı. Savaş sonrasında ise herkes eski işine gücüne dönerdi. Askerlik hizmetleri için devletten kimse ücret talep etmezdi. Buna karşılık olarak savaş ganimetinden kendi payına düşeni alırlardı. Türkler özellikle Çin gibi kalabalık ve iktisadi bakımdan daha güçlü düşmanlarla baş etmek zorunda kaldıklarından savaş sanatını ileri düzeyde geliştirmişlerdir ve bu alanda tüm evrenin öğreticisi olmuşlardır. Batı Roma ve Bizans'tan İslavlar'a, Moğollara kadar pek çok devlet ve boy askerlik konusunda Türkleri taklit etmişlerdir.

Eski Türklerde olduğu gibi Müslüman Türklerde de bir süre ordu millet usulüne devam edildi. Ancak daha sonra Karahanlılar, büyük bir İslam devleti kuran Gazneliler devamlı hassa ordularını kurmuşlardır. Bunu yaparken de nüfusu Türklerden fazla olan yerli halktan toplamıştı. Türk tarihinde ilk devşirme usulü o zaman başlamıştır. Çeşitli kavimlerden toplanan askerler, özel bir eğitimle savaşıma hazır hale getiriliyorlardı. Buna ek olarak sefer zamanları haberler salınarak gönüllü askerler de toplanıyordu. Hassa ordusu maaşlıdır. Fakat gönüllü askerler sadece savaş ganimeti alıyorlardı. Selçuklular devlet kurduktan sonra, onlar da devşirme ve özel eğitim yoluyla bir hassa ordusu kurmuşlardır. Bu ordu direk sultanın kendisine bağlı idi. Ek olarak meliklerin ve yüksek rütbedeki devlet ricalinin de makamlarıyla ölçülü olarak, askeri birlikleri bulunurdu. Hassa ordusuna mensup olanlar iktâ sahibi oluyorlardı. Devlet onlara belirli şartlar karşılığında toprak veriyordu. Ayrıca savaş zamanı Türkmen beylikleri de orduya katılıyorlardı. Ancak devletin ana silahlı kuvveti devşirme hassa ordusuydu. Bunun sebebi, onların her an savaşa hazır olmalarıydı. Bunlar geçimlerini devletten sağladıkları için, sultana da sıkı sıkıya bağlıydılar. Oğuz beyleri ise aşiret kuvvetlerine dayandıkları ve devlet hizmetinde olmadıkları için

gerektiğinde sultanın otoritesine karşı çıkabiliyorlardı. Bu o devirde büyük bir sorundu ve devletin gücünü zayıflatıyordu.⁶⁷

“Kaşgarlı, ordu mevcutları hakkında pek bilgi vermemektedir. Onun Bekeç Arslan Tigin 'in Yabakularla yaptığı savaş dolayısıyla; Karahanlı ordusunun mevcudunu 40 bin olarak göstermesi kabule şayan ise de Yabakularla müttefiklerin mevcudunu 700 bin olarak göstermesi şüphesiz mübalağadır. Öte yandan onun çağdaşı Yusuf Has Hâcib, 4 bin askerin tam bir ordu olduğunu, 12 bin mevcutlu bir ordunun ise büyük bir kuvvet olduğunu belirtmektedir.”⁶⁸

Ordu ile ilgili misyonları açısından, Nizamülmülk ve Yusuf Has Hâcib arasında önemli görüş ayrılıkları olduğu da görülmektedir. Her iki müellifte askerî gücün bir devletin hâkimiyetinin devamı için asla vazgeçilemez bir öge olarak görüyorlar fakat ordu mevcudu hakkında farklı görüşleri savunuyorlardı. Yusuf Has Hâcib; asker sayısının fazla olduğu bir orduda, kalabalık olmanın düzen açısından eksik olacağını savunmuştur, aksine tecrübeli olan ve seçilmiş askerlerden meydana gelen bir ordunun daha çok yarar sağlayacağını savunur. Nizâmülmülk; asker mevcudunun fazla olması gerektiğini savunmuştur. Bunu da nedenleriyle beraber belirtmiştir ve hatta asker sayısının eksiltilmesini söyleyenleri de ülke ve saltanat düşmanı olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Nizâmülmülk orduda her cins ve kavimden asker bulundurulması gerektiğinin de üzerinde durur. Yusuf Has Hâcib bu hususta ordunun yapısı ile ilgili herhangi bir görüş belirtmemiştir.

“Er tıtraklandı: adam kendini dayanıklı gösterdi. Şiir:

Tıtraklanıp sekirtti

Erin atın yügürtti

Bizni kamug eñitti

Andag sūke kim yete.r

Savaşta saldıran bir adamı niteleyerek diyor ki: Adam dayanıklılık gösterdi; sonra bize saldırdı. Atlarını ve adamlarını koşturttu. Yaptıklarıyla bizi hayretlere düşürdü. Böylece bir orduya kim karşı koyabilir?”⁶⁹

DLT’de ordu düzenine dair:

⁶⁷ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s.167.

⁶⁸ Genç, (TD), s.101.

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, ss.313-314.

“Yöl: yol. Sefere de yo.l denir. Bundan anar yöl çıktı denir; “ona yolculuk göründü” demektir. Bu aniden bir yolculuk çıktığı zaman da kullanılır.”⁷⁰

“Ol oğlını taşlattı: o, oğlunu gurbete gönderdi ki seferde dayanıklı olsun.”⁷¹

“Çerig: savaş düzenindeki saf, sıra. Atasözü: Alp çerigde bilge tirigde. Anlamı şudur: Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir.”⁷²

“Törkün: aşiretin toplandığı yer; anne, babanın evi. Kız törkünke keldi denir; kız baba evine geldi demektir. Şiir:

Kelse apay terkenim

Etilge met törkünim

Yadılmagay terkinim

Emdi çerig çerğüşü.r

Hakanı, Yabaku savaşına yardım için çağırarak diyor ki: Eğer Hakan gelirse aşiretim düzelir. Aşiretimin evleri de yıkılmaz. Şimdi savaş safları düzülüyor. Hemen bana yetişsin.”⁷³

“Arpa: arpa (Hordeum vulgare). Şu atasözünde geçer: Arpası.z at aşu.ma.s arkası.z alp çeri.g sıyu.ma.s. Anlamı şudur: At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir.”⁷⁴

“İm: iki grup karşılaştığı zaman birbirinden ayırt edilsin, herkes kendi grubunu tanısin ve yanlışlıkla kendi grubundakilere saldırmasin diye hakanların askerleri için belirlediği; kuş, silah adı veya herhangi bir kelimededen ibaret işaret (parola). İki kişi geceleyin karşılaştığı zaman işareti (parolası) sorulur. Sorulan, soranın parolasını söylerse, aynı grupta olduğu anlaşılır ve bırakılır. Parolanın dışında bir şey söylerse ona saldırır. Şu atasözünde geçer: İm bilse er ölme.s. “adam parolayı bilirse, parolayı bilen tarafından yanlışlıkla öldürülmez” demektir.”⁷⁵

“Batrak: ucunda ipek parçası bulunan sırık. Savaş gününde savaşçı kendisinin onunla tanıtır.”⁷⁶

“Yetüt: orduda yardım (lojistik) işi.”⁷⁷

⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.406.

⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, s.340.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, s.167.

⁷³ Kaşgarlı Mahmud, s.191.

⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.62.

⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.18.

⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.203.

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.320.

*“Aya.g: lakap, unvan. Şiir:
Koğıl mana akı.lık bolsun maña aya.g a
İdğıl meni tokıška yöwgıl maña ula.g a
Diyor ki: Beni bırak, cömertlik yapayım ki lakabım cömert olsun! Beni savaşa
gönder. Burada beni savaşa ulaştıracak bir at ver demek istiyorum.”⁷⁸*

“Yortug: savaş veya yürüyüş gününde sultanın maiyeti.”⁷⁹

“Yatga.k: hükümdarın, kalenin vb. şeylerin muhafızı. Yatga.k yattı adam
geceyi muhafızlıkla geçirdi.”⁸⁰

“Atım er: usta atıcı, nişancı.”⁸¹

“Akınçı: geceleyin hücum eden ordu birliği için mecazen akınçı keldi denilir;
“saldıran birlik sel gibi akarak geldi” demektir.”⁸²

Devletlerin esasını ordu teşkil eder. DLT’de ordu liderleri ve kahramanları ise
şu örneklerde görüyoruz:

“Çuwga: rehber ve komutan. Kıpçak ve oğuz lehçesinde. Atasözü: Kalın kulan
çuwgasız bolma.s kalabalık sürü rehbersiz ve kılavuzsuz olmaz.”⁸³

“Ol sū başla.dı: o, askere komuta etti.”⁸⁴

“Yize.k: askerlerin öncüsü.”⁸⁵

“Ordu başı: hakanlara ait tefriş işlerini göre kimsenin adı.”⁸⁶

“Çawuş: savaşta safları tanzim eden ve askeri zulüm yapmaktan uzak tutan
kimse.”⁸⁷

Göktürk Devleti’nin varlığından beri, Oğuzlar aracılığı ile Büyük Selçuklu
imparatorluğunda ve Osmanlılar da dahil diğer Türk devletlerinin de hemen hepsinde
askerî, idari ve diplomatik bir unvan olan çavuş ifadesi, Orhun kitabelerinde de iki
yerde geçmektedir. Ayrıca bu unvan eski Uygur metinlerinde de tespit edilmiştir.

*“Öge: akıllı, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı. Tigi.n’den bir
derece aşağıdadır. Bunun aslı şudur: İskender Çin’e ulaştığı zaman Türk hakanı,
onunla savaşmak üzere tamamen gençlerden oluşan bir birlik gönderdi. Vezir*

⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.419.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.366.

⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.367.

⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.35.

⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.36.

⁸³ Kaşgarlı Mahmud, s.184.

⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.471.

⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.355.

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.62.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.158.

ona 'ona hep gençleri gönderdin; onların yanında savaşta tecrübeli ve yaşlı birisi de olmalıydı' dedi. Hakan, 'yaşlı mı?' anlamında öge der. Vezir de 'evet' diye cevap verir. Bunun üzerine yaşlı bir adam gönderir. İskender'in öncülerine gece baskını yaparlar ve onları yenerler. Türk askerlerinden biri, İskender'in askerlerinden birisini kılıçla göbeğine dek yarar. Öldürülen adam, beline, içinde altınlar bulunan bir kemer bağlamıştı. Kemer yarılır ve altınlar kana bulanarak yere saçılır. Sabah olunca, Türk birliğindeki askerler, kana bulanmış altınları görürler ve birbirlerine 'bu nedir?' diye sorarlar. Sonra altın kan derler; 'altın kan' demektir. Bundan dolayı ulu bir dağ, bu isimle adlandırılır. Etrafında çok göçebe bulunan, Uygur yakınlarında bir dağdır. Daha sonra İskender onunla barış yapmıştır.⁸⁸

"Alp: şecaatli. Şu atasözünde geçer: Alp yağı.da alçak çoğı.da 'Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınanır' demektir. Şöyle derler:

Alp er toña öldi mü

İ.si.z aju.n kaldı mu

Ödlek öçin aldı mu

Emdi yürek yırtılı.r

Anlamı şudur: Afrâsiyâb han öldü mü; hırçın ve kötü dünya onsuz kaldı mı; felek ondan intikamını ve öcünü aldı mı? Şimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzülmekten yürek yırtılır.⁸⁹

"Arka: zorluklarda sana yardımcı olan arka. Arkasız alp çerig sıyu.ma.s. dendiği gibi. Anlamı şudur: Kahraman, düşman safını arkası olmadan kıramaz."⁹⁰

"Alpa.gut: cesur savaşçı. Şöyle derler:

Buğraç yeme kudurdı

Alpa.gutın üğürdi

Sūsın yana kadırdı

Kelge.li met irkişür

Diyor ki; Yabaku 'da bir bey olan Buğraç askerleriyle döndü, kahramanlarını seçti ve gelmek için toplandı."⁹¹

"Ol er ol yawla.k tokuşga.n: O, savaşı adet haline getiren, savaşçıyı ve savaşı körükleyen adamdır."⁹²

"Bu er ol çerig topluğa.n: savaş safını yaran, bu adamdır. Aslı 'demir, şiddetli ve sert bir şekilde delindi' anlamındaki temür topluldı'dır."⁹³

"Alp çerig tarasla.dı: kahraman savaşın kalabalığını dağıttı. Çağrı kâzığ tarasla.dı çakır kuşu kaz sürüsünü dağıttı. Güç ile herhangi bir şeyi dağıtan da aynıdır."⁹⁴

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.44.

⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.19.

⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.64.

⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.74.

⁹² Kaşgarlı Mahmud, s.226.

⁹³ Kaşgarlı Mahmud, s.226.

⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.483.

“Teñeşdi nēñ: bir şey bir şeyle denkleşti. Şiir:

Meniñ bile keñeşdi
Bilgi maña teñeşdi
Eren bile süñüşdi
Alpla.r başın ol yuva.r

Savaşta kendisine danışan bir adamı niteleyip dedi ki: O bana danıştığı zaman benim aklımla onun akli denkleşti. Vuruşmada, yiğitlerin başlarını top gibi yuvarlayarak adamlarla birlikte onları kovaladı.”⁹⁵

“Bu er ol telim iş keçürge.n: devamlı evirip çeviren ve planlar yapan, bu adamdır. Şiir:

Yagı ötın öçürge.n
To.ydun anı köçürge.n
Işlar üzüp keçürge.n
Tegdi okı öldürü

Ölenin meziyetlerini zikrediyor ve diyor ki: Ölümcül savaşların ateşini söndüren o idi. Onları karargahlarından süren o idi. Bunlara ek olarak planlar yapan da o idi. Sonunda feleğin öldüren oku ona isabet etti.”⁹⁶

DLT’de geçen düşman ile ilgili veriler şu şekildedir:

“Su.w akdı: su vb. aktı. ‘Düşman birlikleri geldi’ anlamında yagı akdı denir.”⁹⁷

“Ürkün: düşmandan dolayı kavim arasına düşen telaş ve ürküntü. Bunun üzerine kale ve surlara koşuşurlar.”⁹⁸

“Emdi: şimdi anlamında bir edat. ‘Şimdi geldim’ anlamında emdi keldim denir. Oğuzlar elif’i esreli yapıp imdi derler. Şöyle denir:

Öpkem kelip ugradım
Arslanlayı kökredim
Alpla.r başın togradım,
Emdi meni ki.m tutar

Diyor ki: düşman üzerine içim sıkıntılı ve kinli olarak gittim. Aslan gibi kökredim. Alpların başlarını kopardım. Kalabalığın ortasında ‘beni kim tutar’ diye bağırdım.”⁹⁹

“öt uğundi: ateş uyudu ve söndü. Yula uğundi, kandil vb. söndü. Anıñ kutı uğundi, onun talihi söndü. Şöyle derler:

Emdi üdın oğundi
Ki.din telim öküindi
İl bolga.lı igendi
Andag erig ki.m uta.r

Diyor ki: Düşman uykusundan şimdi uyandı ve çok pişman oldu; çünkü barış görüşmeleri sırasında inatlaşmış ve barışı reddetmişti. Böyle bir adamı benden başka kim yener?”¹⁰⁰

⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.510.

⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.227.

⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.87.

⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, ss.62-63.

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, ss.98-99.

“Beg xānka ala boldı: denir; ‘bey hakana muhalif oldu, onun emrinden çıktı, düşmanla uyuştı’ demektir.”¹⁰¹

“Ol yağı. ka anundı: adam, düşman vb.lerine hazırlandı.”¹⁰²

*“Bulut örtendi: gün battıktan sonra bulutlar kızardı. Türkler bunu uğurlu sayarlar. Atasözü: Tünle bulut örtense ewlük urı keldürmişçe bolu.r. tanıda bulut örtense ewke yağı kirmişçe bolu.r. Anlamı: Geceleyin bulutlar kızarırsa; kadın erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Sabahleyin yanarsa, saldıran düşman eve girmiş gibi olur. İkincisinin uğursuzluk sayarlar.”*¹⁰³

“Kümüş: gümüş. Şiir:

Alp erenni üdürdüm
Boynın anıñ kağırdım
Altun kümüş yüdürdüm
Süsi kalın ki.m öte.r

*Savaşı tasvir ederek diyor ki: Düşman askerini dağıttım. Kavmin koçunun (reisinin) boynunu büktüm. Onun hazinesinde bulunan altın ve gümüşi aldım. Askerin kalabalık oluşundan neredeyse geçemeyecektim.”*¹⁰⁴

“Telim: her şeyin çoğu. Telim yarma.k çok para. Şiir:

Telim başlar yuwuldı met
Yağı andın yawaldı met
Küçi anıñ kewildi met
Kılıç kınka küçün sıgdı

*Savaşı tasvir ederek diyor ki: Yiğitlerin başları yuvarlandı; bunun üzerine düşmanın öfkesi yatıştı ve gücü zayıfladı. Kılıç, üzerinde duran kanlar yüzünden kına ancak kuvvet kullanarak sıgdı.”*¹⁰⁵

“Ol anı yağı.la.dı: o, ona düşmanlık yaptı.”¹⁰⁶

“Ol yağı.nı böğürle.di: o, düşman safına sağdan veya soldan girdi ve onu bozguna uğrattı; onunla yüz yüze gelmedi.”¹⁰⁷

“Bodu.n ürkti: kavim düşmanın gelişinden ürktü ve arasına kargaşa düştü.”¹⁰⁸

“Beg yağı.sın sançtı: bey düşmanını bozguna uğrattı.”¹⁰⁹

“Kul Teñri.den korkdı: kul yüce ve aziz Allah’tan korktu. Herhangi bir şeyden korkan da aynıdır. Atasözü: Karı ökü.z baldu.ka korkma.s. Anlamı: Yaşlı öküz

¹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.39.

¹⁰² Kaşgarlı Mahmud, s.100.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.115.

¹⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.159.

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.171.

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.482.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.483.

¹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.522.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.522.

baltadan korkmaz. Bu, alışık olduğu bir şeyle korkutulan için söylenir ve o, ondan korkmaz denir. Yaşlı öküzün alışık olduğu için baltadan korkmadığı gibi. Şiir:

Korkma añar utru turup tegre yöre

Kapsa anıñ alpagutın andan tür e

Diyor ki: Düşmandan korkma; onu karşıla ve karşısında dur! Onun kahramanlarını def et ve onları kâğıt dürecesine düir!”¹¹⁰

“Orı: bağırtı ve gürültü. Şu atasözünde geçer: Orı kopsa oguş aklışu.r yağı kelse imrem tepreşü.r. Anlamı şudur: Bağırtı kopunca, bağırana yardım etmek için aşiret toplanır; düşman gelince, onunla savaşmak için gruplar toplanır. Bu söz, herhangi bir şey yapıldığında birlik olmayı tavsiye etmek için kullanılır.”¹¹¹

“Tarıg oruldı: ekin biçildi. Şöyle derler:

Korvı çuvaç kuruldı

Tügum tikip uruldı

Süsi otun oruldı

Kançuk kaç.a.r ol tuta.r

Savaşı tasvir ederek diyor ki; hakanın otağı –ki o Türk hakanları için ipekten yapılır, onları sıcağa karşı gölgeler, yağmur ve kara karşı korur- yayıldığı zaman; savaş alametleri (tuğlar) ve davullar vurulduğu zaman düşman ordusunun bir kısmı ekin biçilircesine biçildi. Onların en büyüğü şimdi benden nasıl kaçır?”¹¹²

DLT’ geçen esir ile ilgili bilgiler ise şunlardır:

“Bulun: tutsak, esir. Şiir:

Apañ kolsam uđu ba.rıp

Tutar erdim süsin tārıp

Bulun kılıp başı yārıp

Yulug barça maña yıgdı

Mağlup olanı tasvir ederek diyor ki: Eğer isteseydim onu takip edip yakalar, ordusunu dağıtır, kendisini esir alır ve başını yarardım. Ancak bana fidye topladı; ben de onu serbest bırakarak minnet altına soktum.”¹¹³

“Tiken tönka ilindi: diken elbiseye takıldı. Şöyle derler:

Tapdu maña ilindi

Emge.k körü ulındı

Kılmışına ilendi

Tutgun bolup ol kata.r

Diyor ki: Düşman esir düştü; şimdi elimdedir. Hayattan bıkmamak derecede zorluklar çekti. Yaptıklarından dolayı pişman olarak kendini ayıpladı. Şimdi ise, gevşeklikten sonra güçlendi.”¹¹⁴

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.522.

¹¹¹ Kaşgarlı Mahmud, ss.42-43.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, s.97.

¹¹³ Kaşgarlı Mahmud, s.172.

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.100.

“Er yagıka ilindi: adam düşmana esir düştü.”¹¹⁵

“Tutgu.n ıdıldı: esir, bağlı vb. kimseler serbest bırakıldı.”¹¹⁶

“Er içikti: adam savaşta teslim oldu ve karşı taraftaki düşman ordusuna katıldı.”¹¹⁷

“Ol ikki sö.z kağrışdı: o ikisinden her biri diğərinin sözüne karşılık verdi. Şiir:

*Işı anıy artaşıp
Ugrak bile örteşip
Boynın alıp kağrışıp
Tutgun alıp kul sata.r*

Bir tutsağı niteleyerek diyor ki: Onun işi bozuldu. Onun taifesindekiler karşı tarafın kabileleriyle birbirlerini yaktılar. Boyunlar burulduktan sonra o tutsak oldu ve satılan bir köle gibi fidyesi alındı.”¹¹⁸

“Ol maña yogurka.n eşüttı: o, üzerime örtü örtülmesi için başkasına emir verdi. Bir kimse, bir şeyi örtmek için başkasına emir verince de aynıdır. Şöyle derler:

*İdu birip boşuttum
Tawar yu.lug taşuttum
Eren essin eşüttüm
Yükin barça özi çıgdı*

Bir esiri tasvir ederek diyor ki: Onu gitsin diye serbest bıraktım. Kendisi için fidye verdi. O fidyenin yerine taşınması için emir verdim. Adamların kötülüklerini yer altına gömdürmek üzere emrettim. Öyle oldu ki onların büyüğü yardımcı bulamayıp kendi yükünü kendi elleriyle bağladı.”¹¹⁹

“İçkin er: düşmanlardan gelip teslim olan ve emniyet altına alınan adam.”¹²⁰

“Er arturdı: adam haddini aştı. Şiir:

*Keldi berü arturu
Birdi ilin ertürü
Munda kalıp olturu
Bükri bolup ün büte.r*

Esir bir beyi niteleyerek diyor ki: Çok büyük bir orduyla bize geldi. Kibirlenerek haddini aştı. Sonra da ilini bize hediye etti. Belini eğerek, sesini kısarak bizde oturup kaldı.”¹²¹

“Ol anı elükle.di: o, onunla alay ederek makaraya aldı. Şiir:

*Tañut sūsin üşikle.di
Kişi ışın elükle.di
Erin atın beklele.di
Bulun bōlup başı tığdı*

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.100.

¹¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.96.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.96.

¹¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.296.

¹¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.102.

¹²⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

¹²¹ Kaşgarlı Mahmud, s.105.

Diyor ki: Düşman(?), Çin yakınlarında bir vilayet olan Tangut'un ordusuna gece baskını yaptı; zafere ulaşmasınlar diye onları şiddetle soğukta bıraktı. Sonra onları maskara etti. Ta atlarını ve adamlarını bize hediye edinceye ve çektikleri sıkıntıdan dolayı başlarını eğinceye kadar."¹²²

"Bıçga.s: kavim ile başkaları arasındaki ahit ve sözleşme. Şiir:

*Bıçga.s bitig kılı.rlar
And key yeme birü.rler
Xāndın basut tilerler
Basmıl Çomu.l tirgeşü.r*

Yabaku savaşında hakanı yardıma çağırıyor. Benim kavmim meliğe karşı gelmeyeceklerine dair ahit ve biat sözleşmesini yazıyor. Şu anda Basmıl ve Çomul tayfaları bizimle savaşmak için toplanıyorlar. Bunun üzerine hakan onlara yetiştirdi ve onları yağmalayıp esir aldılar."¹²³

*"Bu er ol yagı.dın kutulga.n: düşmandan ve benzerlerinden devamlı kurtulan, bu adamdır."*¹²⁴

"İkki sū çergeşti: iki savaş birliği saf tuttu. Şiir:

*Kelse apañ terkenim
İtilge met törkünüm
Tarılmagay törkünüm
Emdi çerig çergeşü.r*

Diyor ki: Han gelip bize yardım ederse topluluğumun hali düzelir. Aşiretim başkalarının eline esir düşerek dağılmaz. Şimdi savaşan iki birlik saf tutmada."¹²⁵

"Er söke olturdı: adam dizleri üzerine oturdu. Şiir:

*Eren ıdıp söke turdı
Başı boynın söke turdı
Uwut bo.lup büke turdı
Uğu kılma tipen yığdı*

Bozguna uğrayan birini niteleyerek diyor ki: O, bana adamlar gönderdi ve bunlar yanımda diz çökerek oturdular. O, yani kavmin koçu (başı), yaptıklarından dolayı başına ve boynuna durmadan sövmekteydi. Utandı, yere eğildi ve insanların gözünden kaybolarak bana koştu; 'beni takip etme' dedi; bende bu sebeple durdum."¹²⁶

2.2. SAVAŞ TAKTİKLERİ

DLT'de Türk adı ve açıklaması şu şekilde geçmektedir.

"Türk: Nuh'un oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. Hel etā ale'l-insāni hi:nun mine'd-dehri (İnsan

¹²² Kaşgarlı Mahmud, s.134.

¹²³ Kaşgarlı Mahmud, s.200.

¹²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.226.

¹²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.293.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.447.

üzerinden- insan olarak anılacak bir varlık oluncaya kadar- uzun bir zaman geçmemiş midir?-76-1) ayetinde Adem Aleyhisselam'ın adının 'insan' olması gibi. Burada insan kelimesi bir kişi için kullanılmıştır. Bir başka ayette şöyle denir: le-qad xaleqna'l-insāne fi: ahse ni taqvi: min şumme radedna:hu esfele sa:fili:n ille 'llezi: ne a:menu: ve amilu'ş-sa:liha:ti (biz insanı en güzel kıvam üzere yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına attık. Ancak inananlar ve iyi işler yapanlar -45/4-6) burada insan topluluk ismidir; çünkü hiç kimse bu tekliğin dışında kalamaz. Aynı şekilde burada da Türk, Nuh'un oğlunun adıdır; burada tekliktir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; beşer kelimesi gibi hem teklik hem topluluk için kullanılır. Bunun gibi Rûm da, İshak'ın (s.a) oğlu İyşu'nun oğlu Rum'un adıdır. Oğulları da o isimle adlandırılmıştır. Ne var ki biz daha önce Türk'ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Bize şeyh, imam ve zahid Hüseyin bin Xalef el-Kâşgarî haber verdi ve kendisine de İbnu'l-Garqî'nin haber verdiğini söyledi. Ona da, ahir zaman hakkında yazdığı kitabında İbni Ebi'd-Dünya diye tanınan şeyh Ebu Bekr el-Mugid el-Cercerani, Allah'ın elçisine (s.a.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.a) diyor ki 'benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğruya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim. 'Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat o (c.a) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzölçüm, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir. Şiir:

Kaçan körse anı Türk
Boğun ayga anı aydaçı
Muğar tegir ulugluk
Munda naru keslinü.r

Bir adamı överek diyor ki: Türk taifeleri onu görünce der ki: Büyüklük ve yücelik buna yakışır, bundan sonra (yücelik) kesilir. Onlardan biri için de Türk denir; hepsi içinde. Kimsin? anlamında kim sen denir; Türküm anlamında Türk men diye cevap verilir. Türk süsi atlandı denir; Türk ordusu (ata) bindi, demektir.”¹²⁷

DLT' de geçen Türk adının anlamından da anlaşılacağı üzere ve bahsi geçen ayetten anlaşılacağı üzere yine Türklerin savaşçılığına değinilmiştir. Tabii ayetin doğruluğu kanıtlanamaz fakat bu bahsin geçmesi dahi onur vericidir ve Türklerin savaşçılığının üstün göstergesidir.

“Kültür, bir toplumda geçerli olan ve gelenek halinde devam eden her türlü dil, duygu, düşünce, inanç, sanat ve yaşayış öğelerinin tümüdür.”¹²⁸ Savaş da aslında kültürün bir göstergesidir.

“Savaş basit bir şekilde; politikaları, amaçları ve çıkarları doğrultusunda karşı karşıya gelmiş taraflar arasındaki barışçıl olmayan yöntemlere dayanan üstünlük

¹²⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.151.

¹²⁸ Ş. Turan, s.17.

arayışını ifade etmektedir.”¹²⁹ “Dünyanın yazılı tarihi, genelinde bir savaş tarihidir çünkü içinde yaşadığımız ülkeler, fetihler, iç savaşlar ve bağımsızlık çarpışmalarıyla bugünkü konumlarına gelmişlerdir.”¹³⁰

Kaşgarlı Mahmut’un DLT’inde örnekler arasında, pek çoğu yazıldığı devrin Türk Halk Edebiyatı mahsulleri olan 220 kadar beyit ve kıt’a yer alır. Bu manzumelerin oldukça önemli bir kısmı da bazı savaş destanları ile ilgilidir. Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün çeşitli yerlerine serpiştirilmiş vaziyettedirler. 11. yüzyıl Türk toplulukları arasında yaşandıkları anlaşılan bu savaş destanlarının bir bölümü, oldukça eski zamanlara ait bazı hatıraların izleri olarak gözükmektedir. Diğer destanların başlıcaları ise Karahanlılarla Uygurlar, Karahanlılarla Yabaku’lar, Karahanlılarla Basmıllar, Tangut’larla Katun Sini’liler (Sarı Uygurlar) ve nihayet Yabakular ile Basmıllar arasındaki savaşlara ait bulunmaktadır.¹³¹

DLT 11. yüzyılda Karahanlı döneminin iki büyük eserinden biridir. Diğer büyük eser ise bilindiği üzere Yusuf Has Hâcib¹³² tarafından yazılan Kutadgu Bilig’dir. İslami dönem Türk kültürünün ilk manzum siyasetnamesidir. “Yûsuf’un Türk etnik kök bilgisi Kâşgarlı Mahmûd ile uygunluk göstermektedir.”¹³³

*“Kutadgu Bilig bize, binlerce yıllık Türk tarihinde, birçok coğrafya, iklim, din, kültür ve uygarlık değişikliklerine rağmen, ana çizgileri aşağı yukarı aynı kalan bir toplum ve devlet anlayışının sürdüğünü göstermektedir. İşte biz, bu ana çizgileri belli anlayışı, hükümdarlara, devlet adamlarına ve halka ahlak ve siyaset öğretmek için yazılan ve yüzyıllar boyu hükümdarların ve devlet adamlarının başucu kitapları olan siyasetnâmelerde bulmaktayız. Başta Kutadgu Bilig olmak üzere bütün siyasetnâmeler, Orta çağ Doğu halklarının toplum ve devlet geleneklerini, zihniyetlerini ve felsefelerini bilmek bakımından olduğu kadar, siyaset sosyolojisi açısından da önemli belgelerdir.”*¹³⁴

“Kutadgu Bilig’in kelime anlamı, mutlu olma bilgisi, terim anlamı ise siyaset bilgisidir. Şimdiye kadar eserin adı, Türkçeye ve Batı dillerine çoğunlukla ‘Mutluluk veren bilgi’ şeklinde çevrilmiştir. Ancak, son yıllarda ‘Kut’ sözcüğü üzerinde yapılan etimolojik ve semantik çalışmalar, bu çeviri şeklinin eksik olduğunu ortaya koymuştur. Kaşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lügâti’t-Türk’te

¹²⁹ Emre Çıtak, “Silahsız Savaş Sahası: Yeni Savaş Anlayışında İstihbaratın Yeri”, **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, Kasım, 2019, s.191.

¹³⁰ John Keegan, **Savaş Sanatı Tarihi**, çev. Füsun Doruker, Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995, s.260.

¹³¹ Reşat Genç, **Makaleler 1**, haz. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, (M), ss.72-73.

¹³² Karahanlıların büyük hükümdarı Satuk Boğra Han'ın has hacibi

¹³³ F. Sema Özönder, **Kutadgu Bilig’i Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun’dan Kâşgar’a, Balasagun’dan Kâşgarlı ’ya**, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, 2017, s.21.

¹³⁴ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, Bir Siyasetnâme Olarak “Kutadgu Bilig”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:34, 2013, s.251.

anlamlandırdığı şekliyle ‘Kut’un, devlet yani ‘siyasal iktidar ve egemenlik’ anlamında kullanılması daha isabetlidir. Yani eserin adını mutluluk veren bilgi anlamından ziyade, iktidara ulaştıran bilgi ya da Devlet yönetme bilgisi diye çevirmek, eserin muhtevasına daha uygun bir adlandırma olacaktır.”¹³⁵

Yazar bu eserini Kaşgar’da hükümdar olan Hasan bin Süleyman Aslan Han’a sunmuştur, o da yazarına Has Hacıp (baş mabeyinci, protokol müdürü) unvanını vermiştir. Bu eser de Erkan Göksu tarafından savaş sanatı açısından incelenmiştir.

“Eserde, savaşın bilgisiz ve kötülere, anlaşılmak istemeyen, adaletsizlik yapan düşmanlara karşı başvurulacak son çare” olduğu ifade edilmiş, savaşa ve savaş sanatına dair muhtelif konular hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar arasında ihtiyatlılık, cesaret, cömertlik ve alçak gönüllülük, siyaset ve hile, ordunun tertip ve tanzimi, konak ve karargâh yerinin tespiti, istihbarat ve haber alma, strateji ve taktik, savaş sırasında ve sonrasında yapılması gerekenler ve yaralı, ölü ve gazilere muamele gibi konular yer almaktadır.”¹³⁶

DLT’de geçen savaş ile ilgili kelimeler şunlardır: “Ölüt: ölümcül savaş.”¹³⁷

“Uruş: dövüş ve savaş.”¹³⁸

“Tokış: savaş. Şiir:
Tokış içre uruştım
Ulug birle karıştım
Töküz atın yarıştım
Aydim emdi al Uta.r

Diyor ki: Savaşta kavmin büyüğü ile vuruştım. Ona okla vuruncaya kadar alını akıtmalı atımla savaştım ve ona ‘al benden ey Utar’ dedim. Bu da (Utar) bir adamın adıdır.”¹³⁹

“Anıñ birle uruşdı: iki kişi birbiriyle kavga etti. İki bey vb. savaşınca da aynı fiil kullanılır. Şu atasözünde geçer: Alpla.r birle uruşma begle.r birle turuşma. Anlamı şudur: Kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme. Şöyle derler;

Eren alpi okıştıla.r
Kıyır kö.zün bakıştıla.r
Kamuğ tulmun tokıştıla.r
Kılıç kınka küçün sıgıdı

Anlamı şudur: Kahramanlar birbirini davet ettiler. Kızgın gözle bakıştılar. Bütün silahlarla savaştılar. O kadar ki silahlar, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınlarına sığmadılar.”¹⁴⁰

¹³⁵ Adalıoğlu, s.245; Jean-Paul Roux, **Altay Türklerinde Ölüm**, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999, (ATÖ), ss.34-44.

¹³⁶ Erkan Göksu, **Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:2/6, 2009, (KBTSSD), s.278; Erkan Göksu, **Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı**, Kronik, İstanbul, 2019, (KBTSS), s.11.

¹³⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.24.

¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.29.

¹³⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.158.

¹⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.93.

“Bo.y ikki bile alkıştı: kavimler birbirlerini yok ettiler.”¹⁴¹

“Ol meniñ birle alkış alkaşdı: o, övmede benimle yarıştı. Şiir;

Alpla.r arığ alkışur

Küç bir kılıp arkaşur

Bir bir ü.ze alkaşur

Eğgermeğip ok ata.r

Savaşı tasvir ederek diyor ki: Kahramanlar birbirlerini yok ediyorlar. Birbirlerine sırt vererek güçlerini topladılar. Yardım maksadıyla birbirlerini övüyorlar. Her biri ölüme aldırmadan ok atıyor.”¹⁴²

Ölüme aldırmamaları da şüphesiz savaşçının cesaretine kanıttır.

“Alpla.r etleşdi: kahramanlar çetin bir şekilde birbirlerine girerek savaştılar.”¹⁴³

“Ola.r ikki savaştı: o ikisi dövüştü. Oğuzca.”¹⁴⁴

“Begle.r tokuştı: bey vb.leri savaştılar. Şiir:

Küçi teñi tokıştı

Oguş ko.num okuştı

Çerig tapa yakıştı

Bizke kelip öç öte.r

Bir adamı niteleyerek diyor ki: Gücü yettiğinde savaştı. Aşiret birbirini çağırdı. Savaşa çok yaklaştılar. Öçlerini almak için üzerimize çullandılar.”¹⁴⁵

“Sıkış: kalabalık ve çarpışma.”¹⁴⁶

“Begle.r sançışdı: beyler savaştı ve her biri diğerini yendi.”¹⁴⁷

“Er yagı yagı.la.dı: adam düşmanla savaştı.”¹⁴⁸

Görüldüğü gibi DLT’de savaş ile ilgili birçok kelime vardır. Bunlardan savaşların ölümcül yanını, savaşçı cesaretini, aşiretlerin savaşa birbirlerini çağırdığını, kelimeler içerisinde verilen bilgilerden görüyoruz.

Savaşta karşı taraf için düşman denilir. Sözlük anlamı ise; aralarında birbirleriyle silahlı çatışmaya varacak denli bir anlaşmazlık bulunan yanlardan her biri,

¹⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, s.110.

¹⁴² Kaşgarlı Mahmud, ss.110-111.

¹⁴³ Kaşgarlı Mahmud, s.111.

¹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.261.

¹⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, ss.261-262.

¹⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.158.

¹⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.296.

¹⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.482.

olarak geçer. DLT’de geçen düşman ile ilgili kelimeler ise şunlardır: “Yagı: düşman.”¹⁴⁹ “Kır yagı: gizli düşman.”¹⁵⁰ “Busuglug yagı: pususu olan düşman.”¹⁵¹

“İkki yagı ugraşdı: iki düşman birbirinin üzerine yürüdü.”¹⁵²

“Yagı sançıktı: düşman yenildi. Adama (hançer, bıçak vb.) saplanırsa da aynıdır.”¹⁵³

“Ol kişi ol tutçı yagitga.n.: barıştan sonra devamlı düşman olan kişi odur.”¹⁵⁴

“Er su.đtı: adam vb. tükürdü. Atasözü: Kōkke su.dsa yūzke tūşū.r. Anlamı: Kim göğe tükürse yüzüne düşer. Kendisinden büyük mertebedeki kişiyle uğraşan veya ona düşmanlık güden için söylenir. Bu düşmanlık ve onun vebali tükürüğün yüze dönmesi gibi sana döner.”¹⁵⁵

*“Beg yagı.ka süle.di: bey, düşmanı üstüne gaza yaptı. Şiir:
Yagıy tapa titrü bakıp bügdeñ bile
Ugrap kalı kelse saña karşı süle
Diyor ki: Düşmanına dikkatle bak! Hançerini de bileytaşı ile bile! Düşmanın seni
hedef alarak gelirse mücadele ederek ona saldır!”¹⁵⁶*

Düşman ile ilgili kelimelerden anlaşılıyor ki gizli düşman, pususu olan düşman varlığıyla beraber düşmanla mücadele ederek savaşılmaması gerektiği, düşman üzerine gaza yapıldığı bilgileri de kelime anlamları içerisindeki bilgiler olarak yer alır.

DLT’de savaş ile ilgili dikkat çeken bir kelime de çıwı kelimesidir. 11. yy. da Türkler arasındaki bir inanıştan bahsediyor bu kelime.

“Çıwı: cin grubunun adı. Türkler şöyle inanırlar. İki grup savaştığı zaman, bunların ülkelerinde oturan cinler de savaşırlar; çünkü (cinler) ülkelerinin insan sahiplerine sıkı sıkıya bağlıdır, derler. Hangi grup (cinlerden) kazanırsa ertesi zafer, o grubun ülkesinin sahibine ait olur. Geceleyin bu iki gruptan hangisi yenilirse kaçış, ülkesinde bu (yenilen) cinlerin oturduğu hükümdara düşer. Türk orduları, savaş gecesi saklanırlar ve cinlerin oklarının üzerlerine düşmesinden korunmak için çadırlarına girerler. Bu, onlar arasında bilinen bir şeydir.”¹⁵⁷

¹⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.357.

¹⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.142.

¹⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, s.218.

¹⁵² Kaşgarlı Mahmud, s.110.

¹⁵³ Kaşgarlı Mahmud, s.299.

¹⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.371.

¹⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.529.

¹⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.464.

¹⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.445.

DLT’de savaş ve düşman ile ilgili kelimelerin tümü bunlardır.

“Sadece çok sayıda birliğe sahip olunarak zafer kazanılabilir mi? Eğer bu sorunun yanıtı evet olsaydı, yapılması gereken, savaşa götürülecek birliklerin gücünün hesaplanmasından ibaret olurdu. Sadece zengin olunarak zafer kazanılabilir mi? Eğer bu sorunun yanıtı evet olsaydı, yapılması gereken sadece eldeki hububatın ölçülmesinden ibaret olurdu.”¹⁵⁸

Tarih boyunca Türkler, savaş stratejileri, gelişmiş silahları ve bu silahların kullanımı ve askeri kültürleri bakımından dikkat çeken bir millet olmuştur. Savaş ister saldırı ister savunma gayesiyle olsun askeri teşkilata mutlak ihtiyaç olmuştur.

Anna Kommena da eserinde Türklerin savaşçılıkları ile ilgili şu hususlara değinmiştir: Türklerin biriken deneyimleri sayesinde, savaşma düzeninin diğer uluslarınkine benzemediğini ve onların, Homeros'un söylediği üzere, tolgaya karşı tolga, kalkana karşı kalkan, savaşçıya karşı savaşçı ilkesine göre dizilmediğini biliyordu. Türklerde, sağ kanat, sol kanat ve merkez vardır. Bunlar birbirlerinden uzakta dururlar. Bitişik phalanx dizilişi yoktur. Safları aralıktır, böylece onların sağ veya sol kanadına saldırıldığında hem merkez hem de arkada duran ordunun geri kalanı, düşmanın üzerine çullanır. Öyle ki, burgaçlı bir kasırga gibi, düşmanı darmadağın ederler. Savaş donanımı konusunda; Keltlerin aksine, mızrağı kullanmazlar, ancak düşmanı tam bir çember içine alarak, onlara ok atarak kendilerini uzaktan savunurlar. Bir Türk, kovalamaya geçmişse, düşmanını, ok atmakla haklar; kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Bir ok fırlatılınca o ok ya uçarak ata ya da atlıya saplanır. Ok, yayın çok güçlü bir şekilde gerilmesinin ardından atıldıysa, gövdeyi bir yandan ötekine kadar delip geçer. Türkler gerçekten çok usta okçulardır.¹⁵⁹

Yapılan savaşlar sonunda her daim kayıplar olur. Ancak savaşların kazanımlarının daha fazla olması veya düşmanın kayıplarının daha fazla olması karşısında savaş makul bir tercih olarak görülmektedir. Dünya tarihinin savaşlarla dolu olmasının basit açıklaması bu şekildedir. “Savaş bir ülkenin baş sorunu, ölüm kalım yeri, var olma ya da yok olma yoludur; muhasebesiz olmaz.”¹⁶⁰ “Doğal olarak her

¹⁵⁸ Sun Bin, **Kayıp Savaş Sanatı**, çev. Haluk Hepkon, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2009, s.62.

¹⁵⁹ Anna Kommena, **Malazgirt’in Sonrası**, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, ss.487-488.

¹⁶⁰ Sun Zi, **Savaş Sanatı**, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.1.

toplum ilk önce askeri teknolojiyi sahiplenir; çünkü bunu başaramamanın cezası çabuk ve ölümcül olur.”¹⁶¹

İlerleyen ve değişen teknoloji kendisi ile birlikte savaşları da değiştirmiştir. Türk savaş sanatı ve teknolojisi de her daim dinamik olmuştur. Bunu göçebe Türk halklarında gördüğümüz iki özellikten anlıyoruz; güçlü askerlik ve güçlü merkezî bir devlet eğilimi. Bu iki özellik ise giderek güçlenmiş uzun yüzyıllar sürmüştür.

11. yy. da genel olarak uygulanan savaş öncesi bazı askeri gelenekler ve faaliyetler ise şunlardır; orduya geçit töreni yaptırmak, savaş öncesi otağ kurdurmak, av partisi düzenlemek, ok göndermek, yüzük göndermek, tuz-ekmek göndermek, atın kuyruğunu bağlamak, barış önerisinde bulunmak, ziyafet vermek, savaş meclisi toplamak, yardımcı kuvvet çağırmak, meydan okumak ve mübareze,¹⁶² zafer için dua etmek.

Savaş sırasında uygulanan gelenekler ve faaliyetler ise; bayraktarı harekete geçirmek, çetri ayakta tutmak, toplanma ve saldırı davulu çaldırma, mızrak çevirmek, miğferin veya kesilmiş başın mızrak ucunda dolaştırılması, zafer için davul çaldırma, kamp ateşleri yakmak, çaresiz kalındığında aman dilemek, kale burcuna sancak veya bayrak çekmek, başarılı askeri mükafatlandırmak, fetih sembolü olarak bir tapınağı camiye çevirmek, mağlubun gideceği yere refakatçi eşliğinde gönderilmesi gibi.

Savaş sonrası uygulanan çeşitli gelenekler ve faaliyetler: fetihname ile beraber hediye yollaamak, sefer masrafı almak, kurtuluş akçesi almak, uğurlama ve karşılama için törenler yapmak ve kutlamalar yapmak gibi.

*“KB’de de savaş sonrasında yapılması gerekenlerle ilgili de bilgiler verilmiştir. Bu konuda ilk olarak, savaşta yararlılık gösterenlere derhal mükafat verilmesi ve onun memnun edilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca esir yakalayanlar da övülmeli ve onlara ihsanda bulunmalıdır. Zira övülen asker eliyle aslan tutar. At bile okşandıkça hızlanır ve kuşa yetişir.”*¹⁶³

¹⁶¹ Geoffrey Parker, **Cambridge Savaş Tarihi**, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.2.

¹⁶² Savaş başlamadan önce teke tek çarpışmak. Kendisine veya askerlerine güvenen komutan, düşman ordunun kendisine güvenen askerleriyle savaş meydanında teke tek çarpışır. Bu psikolojik açıdan kazanan taraf için savaşa şevk, kaybeden için ise korku yaratır.

¹⁶³ Erkan Göksu, **Kutadgu Bilig’e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı**, Kronik, İstanbul, 2019, (KBTHS), s.100.

Her kültür kendine has savaş stilini geliştirir. Türklerde savaş öncesinde öncü birlikler gönderilerek, önce düşmanlar tanınırdı, teçhizatı sayısı vs. coğrafi sahanın özelliklerini öğrenirlerdi. DLT’ buna dair şu cümle geçer: “Yeze.k kamug yi.rig yeze.di: öncüler, bir düşman olup olmadığını görmek için bölgeyi gezdi.”¹⁶⁴ “Ol yölug yelimle.di: o, düşmanın tuzağı veya öncüsü olup olmadığını araştırmak ve dönüp haber vermek üzere askerden önce ileri çıktı.”¹⁶⁵

Düşmanın öncülerini yakalamak içinse; “Tutga.k: düşmanın gözcülerini ve öncülerini yakalamak için geceleyin dolaşan birlik.”¹⁶⁶

Türkler ülkesini güvende tutabilmek ve aniden yapılan baskınları önlemek için, ülkenin etrafına gözcüler diker ve uygun mevzilere erkenden haber almaya yarayan, içinde daimî nöbetçilerin bulunduğu ateş kuleleri (kargular) inşa ederlerdi. Ek olarak sınırlarda belirli genişlikte, halktan ve askerden arındırılmış arazi bırakırlardı.

Savaşta mevsim koşullarını da dikkate alırlardı. Bizim savaş tarzımız, başlıca kullanılan savaş stratejilerimiz ise; kuşatma ve teslim alma, yıldırma ve yıpratma, sahte geri çekilme ve pusuya düşürme. Kuşatma ve teslim alma taktiğinde genellikle ele geçirecekleri mevkiinin kalesinin etrafını sararlar ve çeşitli silahlarla kaleyi teslim alana kadar saldırı düzenlerlerdi. Yıldırma ve yıpratma taktiği kullanılarak rakipler manevi olarak güçsüzleştirilirdi. Bununla sürpriz baskınlar gerçekleştirirler, çılgınlık atarak düşmanı korkuturlar, tuzaklarla onları yıpratırlardı. Sahte geriye çekilme ve pusuya düşürme taktiği ile de önce düşmanla yüz yüze savaşır gücünü ölçer daha sonra hızla geri çekilerek onları pusuya düşürürlerdi.

Siyaset devlerarasında her zaman devam edecektir fakat savaşlar sürüp gidemez. Ancak bunu söylemek, savaşçıların rolünün bittiği anlamına da gelmez. Ülkelerin, kendilerini otoritenin hizmetine vermeye hazır, yetenekli ve disiplinli savaşçılara her zamankinden daha çok ihtiyacı vardır. Bu savaşçılar uygarlığın düşmanları değil, bekçileri olarak görülmelidir.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.385.

¹⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.487.

¹⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.204.

¹⁶⁷ Keegan, s.263.

2.2.1. Kuşatma ve Teslim Alma

Türkler fetih yaparlarken kendilerine has faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse Türk hükümdarları kuşatma altına aldıkları şehirlerde ve kalelerde halka Türk- İslam geleneğinin bir gereği olarak, teslim olma çağrısında bulunarak şans tanırırlardı. Eğer teslim olma çağrısı kabul edilirse, öncelikle halkın can, mal ve inanç güvenliği sağlanır, asla kimseye zulüm ve zorbalık yapılmazdı.

Bu davranış şekli Türk savaş sanatının yıkıcı olmaktansa yapıcı olduğuna kanıttır. Başka milletlerde bu davranışın emsalini görmek ve aramak nafiledir çünkü bu yalnızca Türklere özgü olan bir davranış şeklidir.

Orta çağ da kale, etkili savunma yapabilecek, saldırganları uzak tutmaya yarayacak hareketler düzenlenebilecek ve sahip oldukları toprakları kontrol altında tutmaya yarayacak sağlam bir yerdir. Bir kalenin surları, onu koruyacak en önemli savunma araçlarından biridir. Surların içerisinde yaşayan halk ise kendilerini savunmak amacıyla çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Saldırıda bulunanlar ise bu yöntemlere karşılık surları aşmak için daha etkili savaş teknolojisi geliştirerek yeni makineler icat etmeye başlamışlardır. Bunlardan en önemlisi mancınıktır.

“Türkmen birlikleri, ok ve kılıcın işe yaramadığı şehir kuşatmalarında ise, hisar-şehirlerin dışarıyla bağlantılarını keserek ya da şehir ileri gelenlerinin sur dışındaki mülklerini tahrip ederek şehri teslim zorluyorlardı. Kuşatmalarda XIII. yüzyıl öncesinde mancınık kullanıldığına pek rastlanmaz. Bu silah Türkmenlere yabancı idi. Kullanmak zorunda kaldıklarında da muhtemelen bu işte ustalaşmış köleleri veya ücretli askerleri görevlendiriyorlardı.”¹⁶⁸

“Bu silahların kuşatma esnasında pozisyon alması ve düzgün bir şekilde kullanılması kuşatmanın her zaman kaderini çizmiştir. Örneklendirmek gerekirse koçbaşlarının ebatları ve vuruş gücüne göre kalenin kapısına mı yoksa suruna mı saldıracağı önemli bir detaydır. Aynı zamanda mancınıkların konumları çok önemlidir. Atış menzili uzun ve yüksek bir mancınık, surları hedef almaktansa üzerinde bulunan askerleri ve hatta içeride bulunan evleri ve halkı hedef alabilir. Daha önceden keşfedilmiş zayıf hatlar kuşatmanın hemen başında sert bir şekilde vurularak avantaj kazanılabilir. Keza kuşatma kuleleri de böyle zayıf noktalara hücum ettirilerek büyük avantajlar sağlanabilir.”¹⁶⁹

“Mubarekşah, hisar savunmacılarının direniş azim ve kararlılıklarını kırmak için, ‘yalan haberlerin yayılması’ gerektiğini söylemektedir. Bu tür haberler: Kuşatmacıların mancınıklar ve duvar diplerine iskeleler kurdukları; huruç hareketini engellemek üzere korkuluklar yerleştirdikleri, duvarlara delikler

¹⁶⁸ M. Said Polat, “Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilat”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı:17, 2005, (TSAT), s.30.

¹⁶⁹ İbrahim Doğukan Dokur, **Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016, s.115.

açtıkları; duvarları yıkmak için kuleler inşa ettikleri, savunmacılar üzerine ateş ve nefi atarak hepsini yakacakları yönünde korku verici nitelikte olmalıdır. Bu haberleri pekiştirmek üzere, dölgerler her gün hisarın yakınlarında yoğun bir şekilde çeşitli işlerle meşgul olmalı; mancınık inşa ettikleri, koç başları yonttukları, hisara iskeleler kurmak niyetinde oldukları izlenimini vermelidirler. Ayrıca hisarın çevresi sürekli dolaşarak, ‘Buradan içeriye girilebilir; buraya merdiven konulmalıdır, şuraya bir delik açılmalıdır’ gibi sözlerle kuşatmacıların ne kadar kararlı oldukları gösterilmeli, zihinlerini bunlarla meşgul ederek direnme istekleri kırılmalıdır. Hisarın ileri gelenlerine, direnişçileri bölmek için ‘Bize daha önce yazdıklarınıza uygun olarak davranmakta, sözünüzü yerine getirmektesiniz; kuşatma tamamlandığında size teşekkür ve lütuflarda bulunacağız’ gibi yanıltıcı ibarelerle dolu mektuplar yollanmalıdır. Mektuplar ve pusulalar aracılığı ile, hisardaki bazı emirlerin ağır yaralandığı, kapıların bazılarının açıldığı, kapı muhafızlarının şaşkın oldukları yolunda bilgiler içeriye sızdırılmalıdır. Bunlara ilaveten, takviye kuvvetlerinin gelmekte olduğu şayiaları yayılmalıdır. Takviye kuvvetlerinin geldikleri ve kuşatmacı asker sayısının sürekli arttığı yönünde izlenim vermek için ise, bir grup asker gece karargâhtan ayrılmalı, sabah vakti tabi çalarak alemler eşliğinde karargâha geri dönmelidir. Kuşatmacıların kaleyi ele geçirmekte kararlı olduklarını vurgulamak ve savunmacıların hisar içinde kalabilme tahammüllerini kırmak üzere, esas zorlu savaşın başlayacağı tarih hakkında bilgiler ulaştırılmalıdır. Hisardaki taraftarlar, kuşatmacıların içerideki her bilgiyi aldıkları şeklinde haberler yayarak, savunmacıları bir barış yapılması için iknaya çalışmalıdırlar.”¹⁷⁰

DLT’de geçen şehir kuşatması ile ilgili kelimeler ise şunlardır: “Kend egrildi: şehir kuşatıldı.”¹⁷¹ “Beg kend egirdi: bey, şehri kuşattı.”¹⁷² “Ükek: şehrin surlarında savaş için hazırlanan burç.”¹⁷³

Bir kaleyi kuşatmak ile ilgili de şu kelimeleri görüyoruz: “Beg kend egirise.di: bey, kaleyi kuşatmak istedi.”¹⁷⁴ “Ol begke kend egrişti: o, kalenin kuşatılmasında beye yardım etti.”¹⁷⁵

DLT ve aynı dönemde yazılmış KB’de de geçen gece baskınları da güzel saldırı örnekleridir. “Beg bo.yını yolıttı: bey, bir kabileye gece baskını için (emir verdi).”¹⁷⁶ KB’de de şartların uygun olması halinde gece baskınının (bas kiçe) yapılmasını önermektedir. Böylece gece karanlığı içinde askeri kuvvetinin azlığı veya çokluğu olduğu fark edilmeyecektir.

¹⁷⁰ Mustafa Uyar, “Adab el-Harb ve el-Şeca’a’ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:25, Sayı:40, 2006, s.219.

¹⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, s.114.

¹⁷² Kaşgarlı Mahmud, s.91.

¹⁷³ Kaşgarlı Mahmud, s.37.

¹⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.133.

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.110.

¹⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.332.

“Türkler, gece karanlığında yapılan savaşlarda pek başarılı değillerdi. Daha doğrusu, gece karanlığında savaşmak, onların en zayıf taraflarıydı. Zira gece karanlığı, onların hem kendilerini korumalarında hem de silahlarını isabetli bir şekilde kullanmalarında büyük bir güçlük çıkarmaktaydı. Bunun için onlar, gece karanlığında savaşmaktan daima kaçınılmaktaydılar. Gece yapmak istedikleri savaşları da mutlaka dolunaylı bir zamana rast getirmekteydiler.”¹⁷⁷

Koca'nın bu yorumunda doğruluk payı şüphesiz doğru olmakla birlikte DLT'de geçen gece baskını ile ilgili kelimeler bizi bu saldırıların yapıldığını gösterir.

Kuşatma saldırılarına Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya Fethi güzel bir örnek olur. Savaşın siyasi detayları konumuzu kapsamamakla birlikte kuşatmanın yapılış şekli konumuz açısından örnek teşkil eder.

“Memleketin her tarafından asker çağrılmasına fermanlar çıktı. Kısa bir müddet içinde bütün ordu toplanmıştı. Tanrının yardımına sığınarak askerle birlikte Antalya tarafına hareket etti Birkaç konak yer aldıktan sonra Antalya sınırına varmıştı. Tehlike zamanında arslanın ağzına atılacak derecede cesaretli ve cenkçi bir asker, Antalya'yı her taraftan kuşattı, mancınıklar kuruldu iki ay tâ sabahdan akşama kadar muharebe ve muhasara devam etti; şehir halkı bu müddet içinde hiçbir fütur getirmemiştir. Sultan, ok ve yay yerine gürz ve süngü ile cenge başlansın, hiçbir frengin kale burçlarından muhariplere bakmasına bile aman verilmemesini, kale duvarlarına merdivenler kurularak galip pehlivanların erkeklik değerlerinin imtihana çekilmesini emretti. Bu ferman askerin kulağına erişince bir anda karınca ve çekirge gibi üşüştiler. Bir saattan az bir müddet içinde uzunluğu semalara yetişen merdivenleri kale bedenlerine yerleştirdiler. Burç üzerine ilk çıkan Hüsameddin yavlak Arslan Konya'nın eski sipahilerinden bir cengâverdi. Kılıç ve kalkanyla kale duvarlarından kaplan gibi zıplayarak kendisini Frenklerin arasına attı, birkaç danesinin canını cehenneme gönderdi, geri kalanlar tutunamayarak kaçmağa başladılar; her taraftan polat kılıçlarını sıyrarak dağlardan kopan bir fırtına gibi yetişen Türk kahramanları kaleye doldular. Sultanın sancağını burç üzerine diktiler ve derhal şehre doğru yürüyüp düşman üzerine gürz ve kalkanlarla saldırarak, kale kapılarının kilitlerini parçalayıp açtılar; geride kalan askerler de şehre doldular.”¹⁷⁸

“O büyük ordudan başka Yaradan'ın yardımını ve talihin desteğini de yanına alan Sultan küffar diyarının yolunu tuttu. Birkaç merhale ve menzil aştıktan sonra o ülkenin sınırına vardı. Onun haşmetinin fazlalığından ve gücünün büyüklüğünden gün görmüş meliklerin kalbi atmaya ve tecrübeli yöneticilerin kanı donmaya başladı. Savaş zamanı hızlı esen rüzgâr gibi tozu dumana katan, kavga ve mücadele sırasında düşman vücuduna onulmaz yaralar açan, canlarını feda etmekten hiç çekinmeyen, kendilerini ölümün ve tehlikenin kucağına atan yiğitler, Antalya'yı dairenin noktanın etrafını sardığı gibi çepeçevre sardılar. Saltanat fermanına uyup o şehri almak, oranın askerlerini yere sermek için. Şiir:

¹⁷⁷ Salim Koca, **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, (SDTTM), ss.142-143.

¹⁷⁸ İbn Bibi, **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, çev. Nuri Gençosman-F. Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941, (ASDT), ss.44-45.

*'Hiç korkmadan 10 güçlü mancınk'ı kartalın dahi uçamayacağı bir yere yerleştirdiler, Talihli şahlar şahının fermanıyla arabayı göğe çıkarttılar.'*¹⁷⁹

2.2.2. Yıldırma ve Yıpratma

Türkler savaşta rakiplerine karşı kısa zamanda üzerlerinde hâkimiyet kurabilmek ve sonuca ulaşabilmek için sürpriz baskın yapma, korku ve panik yaratma, kuşatma ve teslim alma gibi taktiklere sık sık başvurmuşlardır. Korkunun en tehlikelisi, kuşkusuz bilinçaltına yerleşen, silinip atılamayan kalıcı korkudur.

Bir ordu ne kadar kuvvetli olursa olsun, o ordu için en tehlikeli vaziyet korku ve paniktir. Korku, kötü bir olay veya kötü bir durum karşısında insanda oluşan duygu ve düşüncenin onun hareketine ve davranışına olumsuz olarak yansımadır ve hiç şüphesiz korkunun, savaşın gidişatı ve sonucu üstünde çok büyük bir etkisi vardır. Korku orduda düşünceyi ve hareketi bozar, iradeyi zayıflatır, azmi ve cesareti kırar ve savunma gücünü azaltır. Bu yüzden savaş için önemi çok büyüktür. Korkunun insan üzerindeki etkisinin farkında olan Türkler, zafere ulaşabilmek amacıyla savaştan öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında korkutmayı bir savaş taktiği olarak ustalıklı kullanmışlardır.

Türk başkomutanlarının büyük zaferlerinde kuşkusuz onların davranışları ve yetenekleri önemli rol oynar. Örneğin Türk başkomutanları, karşısındaki ordunun kuvvetini öğrenmeden ve ölçmeden, onu manen ve madden yıldırap yıpratmadan büyük çapta bir askeri saldırıya girişmezlerdi. Ordunun bu usta başkomutanları, rakip bir güce karşı meydan savaşına girmeden evvel uzunca bir süre bu gücü yıpratmaya ve yıldırmaya çalışırlardı. Keşifler yapar ve onları yoklardı. Bunlara dair sözcüklerde DLT'de geçer. Türkler için bir savaş taktiği olan yıpratma ve yıldırma savaşlarında küçük akıncı birlikleri düşmanın merkezine ve irtibat noktalarına, düşmanın keşif kollarına, önemli yol güzergahlarına, askeri garnizonlarına, malzeme ve yiyecek depolarına sürpriz baskınlar düzenlemekteydiler. Bu baskınlar bilhassa düşman güçten düşünceye kadar devam ederdi. Bu sırada da düşmanın zayıf ve güçlü yanları öğrenilir, ona göre önlemler alınır.

¹⁷⁹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l- Umuri'l-Ala'ıye*, haz. Mürsel Öztürk, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, (EFA), s.117.

Bir ordunun, karşı tarafın ordusunun hazırlanmasına ve tedbir almasına fırsat vermeden ansızın gerçekleştirilen saldırıya sürpriz baskın denir. Orta Çağ İslam kaynaklarında, Türklerin yaptıkları sürpriz baskınlara ‘türktaz’ adı verilmiştir. Türkler, saldırılarında genel olarak sürpriz baskın taktiğini kullanırlardı. Karahanlıların, bilhassa gece vakti düşmanın ordugahını basan ve panik yaratan özel birlikleri dahi vardı. Bu birliklere akıncı denmekteydi. Akıncı birlikleri, Selçuklu devrinde de varlığını devam ettirmiştir.

DLT’de geçen ve Türk savaş sanatının önemli bir parçası olan yıldırma ve yıpratmaya dair bilgiler ise şunlardır:

“Basıg: gece baskınının yapıldığı yer. Ansızın yapılır. Ol anı basgı.nda tuttu, o onu gece baskını sırasında yakaladı.”¹⁸⁰

“Akıncı: geceleyin düşmanı basan birlik.”¹⁸¹

“Beg bodunug yolu.dı: bey, kavim üzerine baskın yaptı.”¹⁸² Yapılan bu ani baskınlardaki amaçlarda düşmanı yıldırıp yıpratmaktır.

“Kişi yağıka basıktı: düşman, kavim üzerine gece baskını yaptı.”¹⁸³

“Begni yağı basdı: düşman vb. beye gece baskını yaptı.”¹⁸⁴

“Kesme: perçem: şiir:

Tünle bile bastımız
Tegme yanak bustımız
Kesme.lerin kestimiz
Mınlak erin bıçtımız

Uygurlar üzerine yapılan gazayı tasvir ederek diyor ki: Geceleyin onlar üzerine baskın yaptık. Her taraftan pusuya yattık. Atlarının perçemlerini kestik ve Mınlak erlerini öldürdük. O (Mınlak) yer adıdır.”¹⁸⁵

“Bugrala.r kökreşdi: erkek develer böğürdü. Savaşta yiğitlerin bağrıışması buna benzetilir. Bundan alpla.r kökreşdi denir; yiğitler böğürdü demektir.”¹⁸⁶

“Er kũçi kewildi: adamın gücü zayıfladı. Şiir:

Tegre awıp egrelim
Attın tüşüp yügrelim

¹⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.160.

¹⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.68.

¹⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.385.

¹⁸³ Kaşgarlı Mahmud, s.265.

¹⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.236.

¹⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.187.

¹⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.297.

*Arslanlayu kökrelim
Kūçi anın kewilsü.n
Diyor ki: düşmanı saralım. Atlardan inip koşalım. Arslanlar gibi kükreyelim. Ta
ki bundan, onların gücü zayıflasın.*¹⁸⁷

Burada savaş sırasında aslanlar gibi kükredikleri ve bu şekilde düşman üzerinde korku oluşturdıkları sonucuna varılabilir. Aynı dörtlüğü Kaşgarlı Mahmud başka bir cümlemin anlamına örnek olarak da kullanmıştır.

*“Er tãmdın tüşdi: adam duvardan düştü. Attan da aynıdır; bir şey bir yerden
düşerse yine böyledir. Şiir:*

*Tegre alıp egrelim
Attın tüşüp yügre.lim
Arslanlayu kökrelim
Kūçi anın kewilsü.n*

*Diyor ki: Düşmanı kuşatırız; atlardan ineriz ve yaya koşarız. Arslan gibi
kükreleriz. Ta ki düşman bundan zayıflasın.*¹⁸⁸

“Er tını öçükti: savaşta adamın sesi azaldı ve kısıldı; üzerine soğuk su dökmekten veya şiddetli dövmekten dolayı adamın nefesi kesildi.”¹⁸⁹

“Bulıt kökre.di: gök gürledi. Savaşta kahramanların bağırımları buna benzetilir.”¹⁹⁰ Savaşta askerlerin çıkardıkları sesler gök gürlemeleri, aslan kükremelerine benzetilmiştir. Şüphesiz bu seslerin düşman üzerinde psikolojik korku yaratacağı da aşıkardır.

Dandanakan Savaşı (1040), bize yıldırma ve yıpratma stratejisinin uygulanan ve başarıya ulaştıran bir strateji olduğunu örnekler.

Nisan ayının ortalarında Sarahs’a doğru hareket eden büyük kuvvet 70.000 süvari ve 30.000 piyâdeden mürekkep olup çağın en kuvvetli ve en teçhizatlı ordularından biriydi. Bu nedenle bütün Türkistan harekete geçse onu durdurmanın mümkün olmadığı kanaati hâkim idi. Bu vaziyete karşı Çağrı Bey’de Sarahs’a varmıştır. Yabgu 20.000 atlısı ile Merv’den, Tuğrul Beg de Nîşâpûr’dan oraya gelmiş idi. Selçuklular da bir yandan savaşa hazırlanıyorlardı fakat bu muazzam ordu karşısında endişede idiler. Bu sebeple onlar Horasan’ı terk edip Rey ve Cibâl bölgesine çekilmeyi düşünüyorlardı. Lâkin Tuğrul Bey’e ve Yınalılara muhalif olan Çağrı Bey başka bir yerde tutunmanın imkânsız olduğu fikrini müdafaa ediyorlardı. Gazneli ordusunun ağır ve hareket kabiliyetinin zayıf, kendi ordularının ise hafif ve seyyâliyet

¹⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.272.

¹⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, ss.236-237.

¹⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.96.

¹⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.468.

sahip bulunduğunu ileri sürüyor; Beg-toğdı ve Sü-başı ordularını bu sâyede bozguna uğrattıklarını belirtiyordu. Onun askerî kudret ve dehâsını gösteren bu fikri tasvir edildi. İki ordu 18 ramazan 430 (15 Mayıs 1039)da davul ve boru sesleri ile savaşa başladı. Bununla beraber bayrama kadar savaş hafif çarpışmalar ile geçti. Bayram ertesi Gazne ordusu şiddetli bir şekilde hücumu geçince, bu kuvvet karşısında bozulan Selçuklular çöle çekildiler. Çöl hareketine alışık olmayan Gazne ordusu ise tâkip yapamadı ve Selçuklular da düşmanı hırpalamak için büyük sıcakları beklediler.¹⁹¹

“Selçukluların Horasan’da yürüttüğü uzun mücadelenin son düğümü Dandanakan Hisarı yakınlarında, 6 ramazan 431 (21 Mayıs 1040) tarihinde başlayan ve üç gün devam eden savaşta çözüldü. Gazneli ordusu büyük sıkıntılara katlanarak Dandanakan Hisarı’na kadar ilerlediyse de su kaynakları tahrip edildiği için burada konaklama imkânı bulamadı. Hisarın içinde bulunan beş kuyu yoğun su ihtiyacını karşılamaya yetmedi; hisarın dışında dört kuyu ise daha önce Selçuklular tarafından hayvan leşi atılmak ve üzerleri kapatılmak suretiyle kullanılamaz hale getirilmişti. Kuyuların yeniden açılması için zamana ihtiyaç vardı. Oysa sultan Mesud’un beklemeye tahammülü kalmamıştı. Sultan son büyük hatasını burada yaptı. Kumandanların haklı itirazlarına rağmen, takati kalmayan orduya 5 fersah (yaklaşık 30 km.) mesafedeki su kaynaklarına ilerleme emri verdi. Gazneli ordusunun harekete geçmesiyle savaş düzeni bozuldu. Bu esnada orduda bulunan 370 kadar saray gulâmı geceleyin firar ederek Selçuklulara katıldılar. Daha önce Selçuklulara iltica eden Gazneli gulâmlarla birleşerek Gazneli ordusuna saldırdılar. Hafif silahlarla teçhiz edilen yaklaşık 16.000 süvariden müteşekkil Selçuklu ordusu, üç liderin kumandası altında, artık bütün gücünü tüketen Gazneli ordusuna büyük bir darbe indirdi. İyice yıpranan, bütün ümidini ve direncini kaybeden Gazneli askerleri, ciddi bir mukavemet gösteremeden dağıldılar.”¹⁹²

“Öyle kan döküldü ki, feleği gözü bundan önceki bin yılda onun gibisini ve ona benzerini görmemiş idi. Sultan Mes’ûd, kendisinin döneminin sayfaları üzerinde acz ve kırılma izlerini açık ve aşikâr bir şekilde gördü. Kendi iyilik ve ihsanını, ordunun seçkin ce sıradanlarının aklına verdi Horasan’ın tesliminden Türkmenlere yedek at (cenîbet) ve hüsrandan başka fayda olmayacak idi.”¹⁹³

¹⁹¹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Yayınları, 2008, (STTİM), ss.103-104.

¹⁹² Özgüdenli, ss.85-86; Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî**, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, ss.74-75; V. Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, 1990, (MİT), s.323; Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt:7, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.103.

¹⁹³ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mirhand, **Ravzatü’s-Safâ fî Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s.64.

2.2.3. Sahte Ricat ve Pusuya Düşürme

Savaş düzeni açısından ordu hilal taktiğini kullanılır. Bu ordunun iki kanat ve bir merkeze ayrılarak oluşturduğu hilal şeklindedir. Bu ordunun merkezinde ağır süvariler bulunur. Ağır süvariler her anlamda silah teçhizatıyla donanımlıdır ve yakın savaş yaparlar. Merkezdeki ağır süvarilerin arasından ise hafif süvariler çıkararak vur-kaç taktiği ile oklarını fırlatır, atları ile belli kümeler halinde sağa sola giderler ve düşmanın etrafını sararlar. Bu ise düşmanda büyük bir ordu izlenimi yaratmak içindir. Böylece düşmanın psikolojisine de ket vurulur. Ve savaş esnasındaki bu hilal dizilişi yavaşça kapanarak düşmanı içeride bırakır.

Eğer düşman çok güçlü ve kalabalık ise Türkler genellikle geri çekilme yoluna giderler. Ki bu da taktikseldir. Çünkü şiddetli saldırı esnasında toplu imhadan kurtulabilmek için savaş öncesi mevzilenmelerinde sırtlarını çöl ve dağlık bir kesime verirler bu geri çekilmeyi kolaylaştırıcı bir manevra sağlar. Atlı birliklerin taktiksel olarak geri çekilir gibi görünmeleri, genellikle mevzilenmiş bir yaya kuvvetin kandırılarak mevziini başıbozuk bir biçimde terk etmesine yarardı. Böylece atlılar geri dönüp karşı saldırıya geçip, yaya askerleriyle açık arazide tek tek dövüşürdü.

“Bazen uygulanan usulde, yürüyüş halinde olan düşman hatlarını tuzağa düşürmek veya hemen girilen muharebe ile onları öncede hazırlanmış tuzak bölgelerine çekmek idi. Bu taktikteki büyük avantaj, saf nizamında hücumla alışı, Arap süvarileri için pek söz konusu değilse de ani hücum, yanıltıcı çekilme, kanatlara sızma, her taraftan ok yağdırma ve hücumu süratle tekrarlamada, mahir Türkler içindi.”¹⁹⁴

Düşmanını ok yağmuruna tutmak Türklerin en sık kullandığı savaş taktiğidir. Bunu yaparken ki mevkileri ise yüksek yerlerdir. Düşman güç kaybetmediği sürece mesafeyi koruyorlar ve yakın çatışma yolunu tercih etmiyorlardı.

Zaman zaman bugünkü gerilla savaşçılarının taktiklerini andıran bu yöntemler eğer bölük pörçük eşkıya grupları düzeyinde kalsalardı ilgimizi çekmezlerdi. Fakat bu küçük savaş birliklerinin kopuk ve anarşik görüntülerine rağmen akıl almaz bir merkezîlik ve örgütlülük örneği teşkil ettiklerini görüyoruz.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Vernon J. Parry, “İslam’da Harb Sanatı”, çev. Erdoğan Merçil-Salih Boran, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:28-29, İstanbul, 1974, s.199.

¹⁹⁵ Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.22.

KB’de de öğütlenen taktiklerden biri de pusudur. Kumandan, yaya okçuları beraberine alarak önden gitmeli ve düşmanı öncü birliğiyle aldatıp pusuya çekmelidir. Düşman hareket halinde ise, geçeceği güzergâh üzerine çeşitli tuzaklar ve pusular kurulurdu.

“Hile düşmana karşı kullanılacak ve ona ölüm getirecek en önemli iki silahtan biri olarak değerlendirilmiştir diğeri ise ihtiyatlılıktır.”¹⁹⁶ DLT’de geçen sahte geriye çekilme ve pusuya düşürme ile ilgili çıkarımlar yapabileceğimiz bilgiler şunlardır:

“Kudruk: bütün hayvanların kuyruğuna verilen ad. Kōy kudrukı denir; koyunun yağlı kuyruğu demektir. At kudrukı, at kuyruğu. Şiir:

Kudruk katıg tügdümüz

Teñrig üküş ögdümüz

Kemşip atıg tegdimiz

Aldap yana kaçtımız

Diyor ki: atların kuyruklarını sıkı bir şekilde bağladık. Allah Taâlâ’ya çok hamdettik. Kafir saflarına hücum ederken getirilen tekbiri kastediyor. Üzerlerine saldırıp hile ve oyun için atları çevirerek onlardan kaçtık. Peşimizden gelsinler ki onlara hücum edip yenelim.”¹⁹⁷

Buradan anlaşılaçağı gibi açık açık Türk savaş sanatına dair kullanılan taktiksel bilgi verilmiştir.

“Ol yagını alda.dı: o, hile yaparak düşmanı aldattı.”¹⁹⁸

DLT’de geçen savaşta ki bir başka hile de ülker çerigdir. “Ülker çerig: savaşta ülker çerig adı verilen bir oyun vardır. Bu oyunda askerler bölükler halinde ayrılır. İlk bölük hücum ettikten sonra diğer bölükler sırayla onu takip ederler. Bu hileyi yapan çok nadir yenilir.”¹⁹⁹

“Ol anı yubı.la.dı: o, onu aldattı. Şiir:

Tañut xānı yubı.la.dı

Ölüm birle töpü.le.di

Kaşaşla.rı tapala.dı

Ölüm kö.rüp yüzi ağıdı

Diyor ki: Tangut hanı, Katun Sını hükümdarlarına hile yaptı. Onun başına ölümcül darbeler vurdu. Kardeşleri bozguna uğrayanı ayıpladı; düşmanları bunun başına gelenlere sevindi. Kaçınılmaz ölümle karşılaşınca rengi soldu ve

¹⁹⁶ Göksu, (KBTSS), s.85.

¹⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.206.

¹⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.122.

¹⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.46.

yüzü değişti. Bu, Oğuz ve Kıpçak lehçesidir. Diğer Türkler bunu çok az kullanırlar. Aldatmaya yap yup derler; bundan da fiil türetilmez.”²⁰⁰

DLT’de pusuya yatmak ile ilgili de şu bilgiler yer alır: “Busug: pusu.”²⁰¹

“Begim özin ogurla.dı
Yarağ bi.lip ugurla.dı
Ulug Teğri ağırla.dı
Anın kut kıw tozu togdı

Tangut beyinin düşman için pusuya yattığını tasvir ederek diyor ki: Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu.”²⁰²

“Begle.r busuşdı: beylerin her biri diğeri için pusuya yattı.”²⁰³

“Ol kulın būsüg būsdi: o, pusu kurdu. Çok döverse de ayındır.”²⁰⁴

“Beg yağı.ka busdı: bey düşmanını pususuna girdi.”²⁰⁵

“Er busuktı: adam pusuya düştü.”²⁰⁶

Sahte geriye çekilme ve pusuya düşürme ile ilgili Gazneliler ve Selçuklular arasındaki ilk savaş olan Nesa Muharebesi’ni bu konuda örnek olarak vermek gerekir. 1035 yılında yani 11. yy da gerçekleşen bu savaş kullanılan taktikler açısından önemlidir. Savaş şu şekilde zuhur etmiştir;

“Mes’ûd, Selçukluların Nesâ ve Ebîverd’de mal toplayıp ve adam hazırlamakla meşgul olduklarını ve çekinmeden askerlerin ve tebaanın hayvanlarına ve mallarına saldırdıklarını işitince, hazinelerin kapısının açılmasını, savaşçılara (mütecennide) ve kılıç ehline sayısız para ve mal verilmesini buyurdu. O büyük ordunun emirliği, tanınmış bir serdar olan Begtoğdı’ya tevcih edildi. Silah yüklü bin deve; dinar ve dirhem yüklü yüz katır ve birkaç fil de onun emrine verildi. Begtoğdı, mümkün olduğu kadar tam ve büyük bir orduyla görkemli şekilde Selçukluları def için Nesa’ya hareket etti.”²⁰⁷

Tuğrul Bey ve ordusu, üzerlerine Gazne tarafından askerlerin geldiğini anladıklarında bir karara vardılar. Aldıkları bu taktiksel karara göre: kaçır şekilde görünecekler, hileler yapacaklar, güzergâh üzerindeki çadır, davar ve malları her ne varsa döküp gidecekler, çevre yörelerde uygun mevzilerde ve mağaralarda pusu

²⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.481.

²⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.160.

²⁰² Kaşgarlı Mahmud, s.132.

²⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.261.

²⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.166.

²⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.236.

²⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.265.

²⁰⁷ Mirhand, s.42; Ahmed bin Mahmud. **Selçuk-Nâme I**, çev. Erdoğan Merçil, Tercüman, İstanbul, 1977, s.10.

kuracaklardı. Düşman geldiğinde, yağmaya dalacak ve ihtiyatsız oldukları zaman, (ki ihtiyatın önemine DLT’de fazlasıyla değinilir) Selçuklular saldırıya başlayacaklardı. Bu savaş planı yapıldıktan sonra uygulandı. Gazneliler tam tedbirsiz ve yağma ile meşgulken, Selçuklular davul çalıp, biranda hücum ettiler. Gazne ordusuna göz açtırmayıp, çoğunu kılıçtan geçirdiler. Uyguladıkları bu taktiklerle zafere ulaştılar.²⁰⁸

Yine 11. yy da Gazneliler tarafından yapılan Gûr Gazvesi de sahte geriye çekilmeye kanıttır.

“Sultan, dört yüz bir (1010-1011) senesinde Gûr tarafına yürüdü. O bölgenin hâkimi olan Muhammed bin Sûri, on bin adam ile sultanın karşısına çıkıp saf kurdu. İki taraf arasında gün ortasına, öğleye kadar mücadele ve mükâtele devam etti. Devlet güneşinin zeval vaktinde muhalifler de zeval buldular. Sultan, askerlerine aldatma amaçlı geri çekilmelerini buyurdu. Gûrlular, sultanı hezimete uğradığını zannettiler ve etraflarını kazmış oldukları hendekten çıkıp sahranın ortasına kadar ilerlediler. Sultanın ordusu, geri dönüp hep birden Gûrluları çevirdiler ve onları o çölde köpeklere ve kurtlara yem yaptılar.”²⁰⁹

2.3. LİDERLİK VE KUMANDANLIK

Türk devletlerinde, ister İslamiyet öncesinde isterse İslamiyet sonrasında kurulmuş olsun, siyasal otoritenin yani hükümdarın görevlerini askeri, iktisadi, siyasi ve hukuki vazifeler olarak sınıflandırmak mümkündür. Hükümdarın siyasi görevleri arasında: dağınık boyları tek bayrak altında toplamak, memleketi idare ve tanzim etmek, memleketi bölümlere ayırarak yönetmek, halkı düzene sokmak, meclis, toy ya da kurultay toplamaktır. Hükümdarın askeri vazifeleri: ülke topraklarını korumak, orduya kumanda etmek, yeni ülkelerin fethi için çaba sarf etmek, asker ve kumandanları memnun etmektir. Hükümdarın iktisadi vazifeleri ise: halkı doyurmak ve refahını arttırmak, çıplak halkı giydirmek, açığı doyurmak, kuldan fakir adını kaldırmak şeklinde özetlemek mümkündür. Hukuki vazifeleri ise iyi kanun koymak ve bu kanunları adil bir şekilde uygulamak, güvenli bir yaşam için gerekli tedbirleri almak, ülkede barış ve huzuru tesis etmek, kötülerini cezalandırıp iyileri korumak gibi hususlarda toplanabilir. Tüm bunlara ek olarak, devlet idaresinde sadık, seçkin ve

²⁰⁸ Ahmed bin Mahmud, s.10; Erkan Göksu, **Selçuklular**, Kronik, İstanbul, 2019, s.56; Özgüdenli, ss.67-71; Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî, ss.68-69; V. Vladimiroviç Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, (OATU), s.284.

²⁰⁹ Mirhand, ss.74-75.

hâkim kişilere görev vermek, âlimleri himaye etmek de hükümdarın görevlerindendir.²¹⁰

Tarih boyunca Türk hükümdarları, Türk devletleri ordularının başkomutanları idi. Aynı zamanda Türk hükümdarları hem bütün devlet teşkilatının başı hem de idare ettikleri toplumun lideri konumundaydılar. Bu yüzden görev ve sorumlulukları çok ağır idi. Türk devletlerinin başına geçecek olan şehzadeler, daha babalarının sağlıklarında, çocukluğu biter bitmez devletin önemli eyaletlerinden birinin veya vilayetinin başına geçer ve iktidarın tüm zorluklarıyla başa çıkarlardı. Tecrübeli devlet adamlarının ve komutanların (atabeylerin) gözetiminde, idari, askeri ve siyasi alanlarda bol bol uygulama yaparak, bilhassa savaş ve komutanlık sanatının bütün inceliklerini öğrenirlerdi. Böylece hem kendilerini yetiştirme hem de kadrolarını kurma imkânı bulurlardı.

Selçuklu sultanları daha çocukluk döneminden itibaren her alanda çok iyi eğitim alırlardı. Bunları genel olarak şöyle sıralayabiliriz; bilgi ve kültür alanında, idari alanda, askeri alanda (ata binme ve silah kullanma, sefer ve savaşlara katılma) atabeg adı verilen komutanların yanında eğitimlerini tamamlarlardı. Bu unvan Selçuklularda çok yüksek ve resmi bir görev tayin eder. Şehzadelerin eğitiminde hem kuramsal hem de uygulamalı bir biçimde siyasi eğitimci görevi görürlerdi.

DLT’de geçen bir kelime ise bize Türklerin tabi bir millet değil, bağımsız özelliklere sahip bir millet olduğunu kanıtlar. “Öküz: öküz. Şu atasözünde geçer: Öküz ada.kı bolgınca buza.gu başı bolsa yi.g. Anlamı şudur: Buzağının başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir.”²¹¹

Hâkimiyet anlayışlarına bakacak olursak; gelenekçi, karizmatik ve kanunî hâkimiyet olmak üzere üç çeşittir. Türklerdeki hâkimiyet anlayışı ise; hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiği karizmatik hâkimiyet olarak kabul edilir. Türklerdeki hâkimiyet anlayışına göre hükümdar, Tanrı’nın ona kut vermesiyle iktidara gelebilmekte idi. Yani Tanrının bir lütfu sonucu başa geçen hükümdarın hâkimiyetinin

²¹⁰ Göksu, (KBTHS), s.47; Ayrıca bakınız. Selim Karakaş, “İslam Öncesi Türk Dünyası ve Türk Devletleri”, **Orta Çağ Tarihi**, (ed. Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.244; Yazıcı, ss.88-89; Genç, (KDT), s.79; Oğuz Tuğral, **Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme’de Devlet Anlayışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2008, s.214.

²¹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.28.

ana kaynağı Tanrı olmakta ve bu durum hükümdarın halk tarafından meşru olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. Türklerin bu hakimiyet inancı İslamiyet öncesinde ve sonrasında da devam ettirmiştir. “Türklerdeki otorite ve meşruluk ilişkisi, Weber’in otorite teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, “geleneksel”, “karizmatik” ve “hukuksal” otoriteyi sentezleyen özgün bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.”²¹²

“Bu çerçevede siyasal otoritede yani hükümdarda bulunması gereken vasıflarla ilgili ise kut sahibi olmak, asil soya sahip olmak, bilgili ve akıllı (anlayış ve kavrayış kabiliyetine sahip) olmak, doğru kanun koymak, adil olmak, cesur, kuvvetli ve kahraman olmak, siyaset bilgisine sahip olmak, ihtiyatlı ve tedbirli davranmak, zeki ve uyanık olmak, cömert ve tokgözlü olmak, dürüst olmak, doğruluktan ayrılmamak, sabırlı olmak, aceleci olmamak, mütevazı ve alçak gönüllü olmak, inatçı olmamak, tatlı dilli ve güler yüzlü olmak, vefalı, insaniyetli ve iyi tabiatlı olmak, takva ve haya sahibi olmak gibi hususların öne çıktığını söylemek mümkündür.”²¹³

Türklerde sultan ordusunu peşinden sürüklediği bir kahraman, bir lider konumundadır. Bir ordu donanım olarak ne kadar iyi olursa olsun, orduyu idare eden başkomutan iyi olmadıkça başarı sağlanamaz. Sultan bazen gulamları ile birlikte merkezde, artçı birliklerin veyahut kanatlardan birinin başında durabilir veya çarpışmayı ordugahtan yönetebilir. Savaş esnasında düşmanların kendisini tanımasını önleyerek, işlemleri daha ince işlenmiş olan zırhı dışında kendini ele verecek giysilerden uzak durur. “Bey cesur, kahraman ve atılgan olmalı; bey cesareti ile düşmana karşı koyar. Korkak askerin cesaret alması için, kumandanının kahraman ve cesur olması lazımdır.”²¹⁴

El-Ömerî’nin eserinde şu bilgiler yer alır; Mâverâünnehr hükümdarlarının tatbik ettiği bir kanun vardır. Varsayalım ki hükümdar bin kişilik atlı birliği birliğine bir yere savaşmaya göndermiş ve bunlardan dokuz yüz doksan dokuzu öldürülüp biri sağ olarak kaçmayı ve yahut dönmeyi başarmışsa eğer, neden arkadaşlarıyla birlikte ölmediği veya en azından neden zaferle geri dönmediği için ölüme mahkûm

²¹² Gürbüz Özdemir, “Weberyan Anlamda Türklerde Otorite ve Meşruiyet İlişkisi (15. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2014, s.69.

²¹³ Göksu, (KBTHS), s.258.

²¹⁴ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig’den Seçmeler*, 4. Baskı, Elips Kitap, Ankara, 2007, s.72.

edildiği²¹⁵ bilgisi geçer. Bu bile bize bir orduda birliği sağlamak, zafere ulaşmak hakkında fikir verir.

Türk komutanları, yalnızca emir veren komutanlar değildir, onlar aynı zamanda verdiği emirleri ilk olarak kendileri icra eden kimselerdi. Şüphe yok ki Türk komutanlarının başarıya ulaşmalarında, onların bu uygulamalarının büyük etkisi vardır.

*“Sık sık zafer kazanmanın beş koşulu: Hükümdarların güvenini kazanan ve ordusuna özgürce hükmedenler zafer kazanabilir. Savaş yasalarını anlayanlar, askerlerin desteğini alanlar zafer kazanabilir. Komutanların hedefi aynıysa, zafer kazanabilirler. Düşmanın içinde bulunduğu durum tahmin edilebilir ve arazinin koşulları analiz edilirse, zafer kazanılabilir.”*²¹⁶

Sun Bin ’in söyledikleri ve Türk savaş sanatı incelendiğinde ise zafere ulaştıran tüm bu şartların ve çok daha fazlasının aslında var olduğunu görüyoruz.

*“Savaşçılar için en önemli motivasyon unsurlarından birinin ganimet olduğu muhakkaktır. Kutadgu Bilig’de de bu konuya dikkat çekilmiş ve bir begin rahata kavuşması için halka kanun vermesinin yeterli olmadığı, onların mal ve servetini koruması gerektiği vurgulanmıştır. Beg, kılıç ve baltayı kendisine ve memleketine muhafız yapmalıdır. Zira kılıç kınıldığı müddetçe düşman kınılmayamaz. Eğer kılıç kınına girerse begin huzuru kaçır. Öyleyse sevinç içinde yaşamak, zahmet görmek istemeyen bir begin dikkat etmesi gereken işlerden biri, kılıç tutanları veya askerleri memnun etmektir.”*²¹⁷

DLT’de geçen askerleri memnun etmek ile ilgili veriler şunlardır:

“Beg erin açındı: bey, askerlerine vb. ikram ve ihsanda bulundu. Er atın açındı. Adam yulaf ve yem vererek atına ihsanda bulundu.”²¹⁸

“Açıg: sultan tarafından verilen caizenin adı, ihsan. Xan mana açıg birdi denir ki ‘hakan bana ihsanda bulundu’ demektir,”²¹⁹ “ât: unvan. ‘Bey ona unvan verdi’ anlamında beg aña.r ât birdi denir.”²²⁰

Sadece Sultanın iyi olması da yetmez. Hiç şüphesiz sultanın yakınındaki veziri, komutanları da askeri ve idari başarının sırrıdır. Selçuklu sultanı Alp Arslan’ın veziri,

²¹⁵ El-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, ss.95-96.

²¹⁶ Bin, s.29.

²¹⁷ Göksu, (KBTSS), ss.80-81.

²¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.98.

²¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.30.

²²⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.37.

Sultanın pek çok başarısının arkasındaki sırdır. Komutanı Emir Afşin sultana birçok zafer kazandırmıştır. II. Kılıç Arslan'ın veziri İhtiyareddin Hasan da çok başarılı bir vezirdir. Sadece komutan ve vezirler de değil Selçuklu Sultanları yanlarında önemli bilginler, filozoflar, din âlimleri de bulundurmışlardır. Bunların yanında o dönemde savaş öncesi müneccimlere de fikir danışılırdı onlarda kendince yöntemler kullanarak sefer tarihi, saati veya galibiyet ve mağlubiyet ile ilgili şeyler söylerdi.

“Kutadgu Bilig’de devletin cebri gücünü temsil eden ordu kumandanı ‘kılıç’, idari gücü temsil eden vezir ise ‘kalem’ olarak nitelendirilmiş ve memleket nizamının, devlet dizgininin bunların elinde olduğu vurgulanmıştır. Bu iki ‘uluğluk/büyüklik atı’ sadece el ele vermek suretiyle memlekete fayda sağlarlar.”²²¹

Büyük liderlerin özelliklerinden birisi de şartlara uygun olan etkili nutuklar söyleme becerileridir. Bu büyük liderler, kesin sonuç almak istediklerinde bu yeteneklerini ustaca kullanarak, askerleri coşturur ve onları peşlerinden sürüklerler.

Genel anlamda Selçuklu sultanlarının başkomutanlık özelliklerini sıralayacak olursak; cesur ve kahraman olmak, kararlı ve azimli olmak, tedbirli ve ihtiyatlı olmak, çabuk ve isabetli karar vermek, etkili nutuk söylemek, danışmaya önem vermek, merhametli olmak, cömert olmak, sabırlı olmak, açık fikirli olmak, mütevazı olmak, yaratıcı zekâyâ sahip olmak, kendine güvenmek, güçlü sezgi ve tahmin yeteneğine sahip olmak, disiplin anlayışına sahip olmak, gerçekçi olmak gibi.

Alp kelimesi DLT’de birçok kez yiğit, kahraman manalarında geçer. Türkmen kuvvetleri çağırıldıklarında, kendilerine ait silahları ile sefere iştirak eden göçebe savaşçılardan oluşmaktaydı. Bu savaşçıların en önemli özellikleri ise sahip oldukları sıra dışı disiplin ve üstlerine olan itaatleridir. Türkmen beyliklerinde gelişen kültürün en belirgin özelliği İslam kültürü içinde öz Türk kültür geleneklerini devam ettirmeleridir.

Alp kelimesi, bütün Türk lehçelerinde mevcuttur. Bu kelime çok eski bir kültür kelimesi olup, kahraman, cesur, yiğit anlamlarını ifade etmesinin dışında askerî bir manayı da ifade eder. Alp, Orhun kitabelerinde kağanların kahraman ve cesur olduğunu belirten bir sıfat hâlinde kullanılmıştır. Uygurlarda da hâkanların unvanları arasında yer almaktadır. Eski Türk ananelerinde ve o ananeleri yaşatan kahramanlık hikâyelerinde de alp unvanını görmekteyiz. Kâşgarlı Mahmud, Türklerin milattan

²²¹ Göksu, (KBTSS), ss.62-63.

önceki ki büyük hükümdarı olan ve İranlılar tarafından Afrasyab adıyla anılan, Türklerin Tonga Alp Er adını verdiklerini belirtir. Yusuf Has Hacib, KB’de de aynı görüşü tekrarlamaktadır. İslamiyet’ten önce Türkler arasında isim ve unvan olarak, yayılmış ve kullanılmıştır. Ayrıca alp kelimesinin İslamiyet’ten sonra hatta günümüze kadar geldiğini görüyoruz.²²²

DLT’de savaşan askerler, kahramanlar ile ilgili güvenilir olmak, kahramanlık gibi meziyetlere dair veriler şunlardır:

“Alp er atın çermetti: kahraman adam atının kuyruğunu ipekle ördürdü. Bu, kahramanların alametlerindendir. Herhangi bir şey de burulup örülürse aynıdır. Kamçının ucunun kayışla örülmesi gibidir.”²²³

“Üdig meni komıttı: vatana veya sevgiliye özlem beni heyecanlandırdı. Şiir:

Basmıl süsin komıttı

Barça kelip yomıttı

Arslan tapa emitti

Korkup başı tezgini.r

Gazi Arslan Tigin ile savaşan Basmıl askerlerini niteleyerek diyor ki: Askerlerini, bizimle savaşmak için coşturdu. Toplanıp Arslan’a yöneldiler. Bizi gördüklerinde gözleri karardı; korkudan başlar döndü.”²²⁴

“İnanç: güvenilir kişi. Buradan ‘güvenilir bey’ e inanç beg denir.”²²⁵

“İnanç beg: buradan, ‘güvenilir bey’ için inanç beg denir.”²²⁶

“Sökme.n: kahramanlara verilen lakaplardandır; düşman saflarını yaran demektir. ‘Bir şeyi söküp dağıttı’ anlamındaki sökti nenni sözünden alınmıştır.”²²⁷

“Toña: filleri öldüren bir tür pars (bebr). Esas budur; ancak bu isim Türklerde kalmıştır ve anlamı onlarda devam etmektedir. Unvan olarak çok kullanılır. Toña Xân, Toña Tigi.n vb. kullanılır. Türklerin büyüğü olan hükümdar Afrâsiyâb Toña Alp Er olarak adlandırılır; anlamı ‘bebr’ gücünde olan kahraman adamdır.”²²⁸

“Bu er ol aş taturga.n: misafirlere ve başkalarına yemek tattırmayı adet edinen, bu adamdır. Şiir:

²²² Donuk, ss.93-94; Jean-Paul Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, çev. Musa Yaşar Sağlam, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2011, ss.31-32.

²²³ Kaşgarlı Mahmud, s.341.

²²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.330.

²²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.67.

²²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.100.

²²⁷ Kaşgarlı Mahmud, ss.192-193.

²²⁸ Kaşgarlı Mahmud, ss.496-497.

Erdi aşın taturga.n
Yawlak yağığ kaçurga.n
Ugrak süsin kaytarga.n
Bastı ölüm axtaru

*Bir kişiye ağıt yakıyor ve diyor ki: O, misafirlere yemek yediren, düşmanlarını kovan, sarsılmazlığı ile Uğrak askerlerini püskürten idi. Tâ ölüm onu yıkıncaya kadar.*²²⁹

“Bu alp ol yağı.nı kaytarga.n: kalabalık orduları devamlı püskürten, bu kahramandır.”²³⁰

*“Ulug: her şeyin büyüğü. Şöyle derler:
Uluglu.kug bulsa sen edgü kılı.n*

Bulğı.l kişi.g begle.r katın yaxşı ũla.n

*Anlamı şudur: güç ve saltanat bulduğun zaman huyunu güzelleştir. İnsanların işlerini beylere iyi bir şekilde getirerek hayırlı aracı ol.*²³¹

“Ol atıg katardı: o atı yöneldiği istikametten çevirdi. Yağı katardı düşman vb. ni geri döndürdü. Şiir:

Erdi aşın taturga.n

Yawlak yağığ katarga.n

Boynın tutup kağırğa.n

Bastı ölüm axtaru

*Ağıt yakarak diyor ki: Adam yemek tattıran idi. Düşman sürüsünü geri püskürten idi. Boyunlarını buran idi. Ölüm onu yere serinceye kadar.*²³²

“Böke: büyük yılan. Atasözü: Yiti başlıg yıl böke. Anlamı: Yedi başlı yılan. Kahramanlar da bununla adlandırılabilir. Mesela Yabaku ulularından bir büyük (kişi) Böke Budraç olarak adlandırılmıştı. Gâzi Arslan Tigin bunlarla savaştığında yüce tanrı bunları bozguna uğrattı. Müslümanlar 40.000 idi; Böke Budraç ile olan kafirler ise 700.000 idi. Mahmud diyor ki: Bu savaşı görene sordum; dedim ki: Bu kadar kalabalık olmalarına rağmen kafirlerin bozgunu nasıl oldu? dediler ki: Biz de buna şaşırdık ve kafirlere sorarak onlara dedik ki, bu muazzam kalabalıkla nasıl bozguna uğradınız? dediler ki: Davullar vurulup borular çalındığında başımızın hizasında ufku kapatan yeşil bir dağ gördük. İçinde, hepsi de açık olan ve bize kıvılcımlar fırlatan sayısız kapı gördük. Bundan dehşete düştük ve böylece bizi yendiniz. Dedim ki Bu da peygamber (s.a.v) in, Müslümanlar arsında kalan mucizelerindendir.”²³³

“Kumandanlık özelliğine sahip ırklar, imparatorluk milletleri pek fazla değildir. Romalıların yanında Türk-Moğollar da bunlardandır.”²³⁴ Savaşlarda hükümdarların gösterdiği liderlik çok önemlidir. Alparslan’ın Kutalmış ile yaptığı savaş da ordu liderinin savaştaki önemine örnek teşkil eder.

²²⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.225.

²³⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.226.

²³¹ Kaşgarlı Mahmud, s.30.

²³² Kaşgarlı Mahmud, s.253.

²³³ Kaşgarlı Mahmud, s.446.

²³⁴ Grousset, s.19.

“Bilge vezir, savaş elbisesi giydi ve Alp Arslan’ın vadi içerisinde dağılmış ordusunu savaş düzenine soktu. Ardından Alp Arslan’a dönerek, ‘Horasan’da senin için öyle bir ordu hazırladım ki bunlar seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmaz. Bu ordunun erleri âlimler ve zahidlerdir. Bunlar gece gündüz senin zaferin için hedeften şaşmayan dua okları atarlar. Tereddüdü bırak ve hemen askerlerin hücumu geçmesi için emir ver’ dedi. Bu sözler, çamura saplanan ordusuna bakıp bir anlığına da olsa ümitsizliğe kapılan Alp Arslan’ı kendine getirdi. Dizlerine kadar çamura batmış atının üzerinde doğruldu ve kamışını kaldırıp hücum emrini verdi. Alp Arslan ve Nizamülmülk ‘ün atlarını sürüp hamle yaptıklarını gören askerler büyük bir cesaretle hücumu kalktılar. Şaşkınlık sırası Kutalmış’daydı. Her şey biranda olup bitmiş, beklemediği bu taarruz karşısında ne yapacağını şaşırmıştı. Askerlerine hücum emri verse de artık çok geçti. Savaş, Alp Arslan ve Nizamülmülk ‘ün yani kılıç ve kalem ortaklığının ilk büyük zaferiyle sonlandı. Kutalmış ise sadece savaş değil, hayatını da kaybetti.”²³⁵

Alp Arslan’dan sonra tahta geçecek sultan olan Melikşah’ın henüz gençlik yıllarında gerçekleştirdiği kahramanlık örneği de bu konuda önemlidir.

“Nizamülmülk, Melikşah ile birlikte kuzeybatıya ilerleyip Sürmari Kalesi’ne (Sürmeli Çukur) vardı. Şiddetli bir savaş ve kuşatmanın ardından kaleyi de ele geçirdiler. Bir rivayete göre henüz çocuk yaşlarda ki Melikşah, kuşatmanın uzadığını görüp savaşa iştirak etmiş, eline ok ve yay alıp isabetli atışlarla herkesi kendine hayran bırakmıştı. Hatta kalenin beyi, onun attığı okardan biriyle vurulmuştu. Oradan rahip ve keşişlerin merkezi ve Hristiyanların ziyaretgahı olan Meryem-nişin Kalesi’ni kuşattılar. Bir göl üzerinde bulunan kalenin surları çok sağlam taşlardan yapılmış olup ele geçirilmesi son derece zordu. Kuşatmanın şiddetlendiği bir anda Melikşah, kendisini savaş meydanına attı. Nizamülmülk ‘ün şaşkın ve endişeli bakışları içerisinde bir miktar askerle birlikte surlara yaklaşp duvara tırmanmaya başladı. Surun şerefesine bir kement atıp tırmanıyordu ki ayağı kayıp düştü. Bereket versin ki düştüğü yer, surun hemen altında kazılmış, içi suyla doldurulmuş bir hendektir. Bir çırpıda sudan çıktı ve tekbir getirip yakınında duran gemiye bindi. Olup biteni gören, ancak müdahale edemeyen Nizamülmülk ‘ün ömründen ömür gitti. Neyse ki Melikşah’a bir şey olmadı. Bu arada genç melikin kahramanlığını gören askerler gayrete gelip hücumu geçerek kaleyi fethetti. Bu fetihlerden sonra Melikşah, geçirilen bazı kaleleri yıktırmak istedi. Ancak Nizamülmülk, bu kalelerin çok sağlam olduğunu, yıkılmaları halinde kafirlerin İslam beldelerine çok çabuk girebileceklerini söyleyerek bu kararından vazgeçirdi.”²³⁶

²³⁵ Erkan Göksu, **Nizamülmülk**, Erdem Yayınları, İstanbul, 2018, (N), ss.34-35.

²³⁶ Göksu, (N), ss.41-42; Ali el-Hüseynî. **Ahhârü’l-Devleti’s-Selçukîyye**, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943. s.25.

2.4. İHTİYAT VE TEDBİR

“Düşmana karşı kullanılacak ve onu mağlup etmeye yardımcı olacak en önemli silahlardan biri ihtiyatlılık ve uyanıklıktır.”²³⁷

*“Dinle, her türlü tedbiri almış ve böylece düşmanını yenmiş olan dünya hâkimi ne der: Ey hükümdar, memleket arzu edersen ihtiyatlı ol; bu ihtiyat aynı zamanda, şeriatın da emrettiği şeydir. Gafil adam gözünü kapar ve gafletle uyur; ey sert huylu insan, gafil olma, ihtiyatlı ol. Hükümdarın ihtiyatlı olması memlekete fayda getirir; memlekette huzur temin edilir.”*²³⁸

“Bey çok ihtiyatlı ve çok da uyanık olmalı; beyler ihmalkâr olursa, bunun cezasını başkaları çeker. Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanun; bunlar esastır. Hangi bey ihtiyatlı ise, o memleketini muhafaza eder; düşmana boyun eğdirir ve onu sımsıkı bağlar.”²³⁹

“İhtiyat ile hareket edip, düşmanını yenen, cesur muharip ne der, dinle. Ey ülke beyi, memleketin korunmasını istersen, ihtiyat tedbirleri al. İhtiyatlılık beylerin ülkesini genişletir; ihmalkarlık ise, beyliğin temelini göz göre göre sarsar. Bu ihtiyat ile sen düşmanın boynunu vur, halka hükmet, rahat ve huzur içinde yaşa.”²⁴⁰

“Machiavelli’ye göre ise prensin sadece aslan gibi kuvvetli olması da yetmez. Aslan tuzaklara aldırılmaz. Biraz da tilki olmak gerek. Öte yandan savaşta olduğu kadar barışta da başarılı olmalı. Devletler arasındaki antlaşmaları hazırlarken ve uygularken tilki olmak gerek. Gerektiği zaman çiğnemek üzere yaparsın bu antlaşmaları.”²⁴¹

DLT’de tedbirli olma ve kahramanlık değerlerinin, diğer değerlere oranla daha fazla yer alması, konargöçer ve savaşçı bir toplum olan Türkler için tabii karşılanabilecek bir durumdur. Zaten ordu millet olan Türklerin, konargöçer olmanın da vermiş olduğu hızlılıkla hareket etmeleri ve her daim mücadeleye hazır olmaları doğaldır. Kâşgarlı Mahmud’un eserini kaleme aldığı devirde ve ondan önceki devirlerde de Türkler yaşam tarzları gereği birçok mücadelede galip gelmiştir. Bu

²³⁷ Göksu, (KBTSS), s.69.

²³⁸ Yusuf Has Hâcib, s.39.

²³⁹ Yusuf Has Hâcib, s.71.

²⁴⁰ Yusuf Has Hâcib, s.71.

²⁴¹ Murat Sarıca, **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, haz. Halit Fesih Kalkan, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2017 s.86.

nedenle kahramanlık ve tedbirli olmak onların hayatlarında çok önem arz eden değerlerdir.²⁴²

DLT’de de tedbirli olamaya dair bilgiler ise şu şekildedir:

“Sandruş: çekişme ve mücadele. Atasözü: Sabanda sandruş bolsa örtgü.nde irteş bolma.s. Anlamı: Ekin vakti çekişme ve mücadele olursa harman vakti düşmanlık olmaz. Bununla vukuundan önce işte tedbir alınması istenir.”²⁴³

“Ogrı tawa.r kundı: hırsız malı çaldı. Şiir:
Kiçig bulup yağı.nı yirgü eme.s
Eğgermedip koğsa anı ilni kuna.r
Diyor ki: Küçük olsa bile düşmanı hor görmemek gerekir. Ondan çekinilmediği
ve ihmal edildiği zaman ülkeni senden alır.”²⁴⁴

“Ol yağıka tulum anuttı: o, düşmana karşı silah hazırlattı. Hazırlatılan her şey için de aynı fiil. Şu atasözünde geçer: Tulum anutsa kulun bulu.r tulum unutsa bulun bolu.r. Anlamı şudur: Kim düşmana karşı silah hazırlatırsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur. Hazırlıklı olmak için kullanılır.”²⁴⁵

“Ol anı aşakla.dı: o, onu küçük saydı. Atasözü; Yağı.nı aşakla.sa başka çıka.r. Anlamı şudur: Düşmanını küçük sayarsa başa çıkar. Demek isteniyor ki baş yani ihtiyat (hazm) elden gider; onu küçük görme.”²⁴⁶

“Beg meni konukla.dı: bey vb. beni konuk etti. Oğuz lehçesi dışında kalanlarda ev sahibi istemediği halde adamın geceyi o evde geçirmesidir. Şiir:

Yağı begdin uğıkla.dı

Körüp sūni adıkla.dı

Ölüm anı konukla.dı

Agız içre agu sagdı

Diyor ki: Bey gelirken düşman uyudu. Üzerlerine aniden askerlerin saldırdığını görünce şaşırdı ve bakakaldı. Ölüm onu konuk etti. Ölünceye kadar onun ağzına zehiri süt gibi emdirdi.”²⁴⁷

“Ol begke tapındı: o, beye hizmet etti. Şiir:

Örgen anıñ biligin künde aña.r bāru

Kotkılıkın tapıngıl koğgıl küiwe.z na.ru

²⁴² Çağlar Yaprakgöl, **Dīvānu Lügâti’t-Türk’te Değerler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2019, ss.99-100.

²⁴³ Kaşgarlı Mahmud, s.520.

²⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.242.

²⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.103.

²⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.133.

²⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.485.

Oğluna öğüt vererek diyor ki: Bilge ve bilgin bir adama rastlarsan ona her gün git ve ondan hikmet öğren. Alçakgönüllülükle ona hizmet et; kibiri bırak.”²⁴⁸

İstihbarat ise bir devletin güvenliği için en önemli unsurdur. Bu açıdan güvenlikle ilgili her detayın tarih boyunca en önemli başlıklarından biri istihbarat olmuştur. İstihbarat, devletlerin varlığını devam ettirmesi için önemli bir araç olarak görülmüştür. Nizamülmülk, Sun Tzu, Thuydides gibi önemli düşünürlerin güvenlik üzerine olan düşüncelerinde istihbarat vurgusu açıkça görülür. İstihbarat teşkilatı kuvvetli olan bir devlet savaşta bir adım önde başlar. Çünkü edindiği bilgiler ışığında tedbirini alarak zafere ulaşır. DLT’de buna dair tıl kelimesi geçer.

“Tıl: düşmandan ele geçirilen adam. Tıl tuttu.m, düşmandan bir adam ele geçirdim. Düşmanın durumunu ondan öğrenmek için.”²⁴⁹ “Tı.l: casus. Bundan yagı.dan tı.l tuttu denir; “o, düşmandan casus yakaladı.” demektir.”²⁵⁰ Düşmanın durumunu öğrenmek için şüphesiz en iyi yollardan biridir düşman casusu yakalayıp bilgi almak. Bu taktiksel üstünlük sağlar.

“Kargu: dağın tepesinde minare gibi inşa edilen şey. Düşman geldiği zaman, herkesin hazırlıklı olması için üzerinde ateş yakılır.”²⁵¹

“Kargu.y: dağın veya yüksek bir yerin üstüne minare şeklinde inşa edilen şey. Düşman geldiğinde burada, insanlar hazırlıklarını yapsın diye ateş yakılır.”²⁵²

“Sak sak: kaleleri, surları ve atları düşmana karşı korurken, askerlerin uyanık ve tetikte bulunmaları için nöbetçinin kullandığı edat. Sak sak: Uyanık olun.”²⁵³

Görüldüğü üzere DLT’de tedbirin önemine, düşmanın küçük görülmemesi gerektiğine çeşitli atasözleri ve şiirlerle verilen örneklerle değinilmiştir.

²⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.273.

²⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.146.

²⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.402.

²⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, s.184.

²⁵² Kaşgarlı Mahmud, s.452.

²⁵³ Kaşgarlı Mahmud, s.145.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’E GÖRE AT

Atlı göçebe kültür büyük ölçüde bozkır coğrafyasında doğmuştur. Orta Asya da coğrafi bakımdan çoğunlukla engebesiz arazi biçiminde olduğu için bozkır coğrafyası olarak da bilinir. İslamiyet’ten önceki ve sonraki Türk kültüründe, Selçuklularda ve hatta Osmanlılarda dahil at ve atlı kültür büyük öneme sahip olmuş ve aynen devam etmiştir.

Türklerin tarih sahnesine çıkışında at savaş araç gereci olarak göze çarpan ilk unsur olmuştur. Atın Orta-Asya ovalarında ehlileştirildiği ispat edilememiş olmasına rağmen atın ilk kez savaş aracı olarak kullanılması ve okçu süvari ordularının ortaya çıkışı Türklerin eseri olmuştur ve askeri üstünlüklerini de bu sayede sağlamışlardır.

“Türkçede devenin rengini gösteren bir tek deve tüyü kelimesi bulunduğu halde, Arap dilinde bu rengin ton farklılıklarını gösteren, birçok hatta yüze yakın kelimenin varlığından söz edilmesi, Arap toplumunun yaşayış özelliklerinden ve devenin Arap toplumundaki önemli yerinden ileri gelmektedir. Bizim dilimizde de bunun yerini at türleri ve at renkleri almıştır.”²⁵⁴

At yetiştiren Türkler, şüphesiz daha teşkilatçı ve daha enerjik idiler. Türkler atların idaresini yine at üzerinde yaparlardı. Atların bakımı, binmek için hazırlanmaları, tedavileri, gerçekten günlük birer macera gibidir. Göçler sürat ister akınlar sürat ister ve düşmana karşı zafer elde etmek de sürat ister. Türkler ise bu bakımlardan çok süratli idiler. Sürate ve disipline sahip olanlar her daim kazanır, olmayanlar ise yok olmaya mahkûm olurlardı.

Eski Türklerde at, insan ruhunu okşayan bir hayvan olmuştur. Bunlardan ilki insanın at üzerinde kendini karşısındakinden daha fazla üstün hissetmesidir. İkincisi ise atın hızlı olması sebebiyle kısa sürede istenilen mevziye ulaşabilme gücüdür. Bozkırın Türkleri tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluktur.

Türkler için at sosyal hayatın vazgeçilmez bir öğesiydi. Atın dini bakımdan önemini atın sahibi öldüğünde onunla birlikte gömülmesi ve cenaze törenlerinde at yarışlarının yapılması şeklinde görebiliriz. Ticari açıdan önemini ise, çok sayıda atın

²⁵⁴ Zeynep Korkmaz ve diğerleri. **Türk Dili ve Kompozisyon**, 6. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2014, s.9.

beslenmesi ve sürüler halinde at yetiştirilmesi ve bunların ise belli kısmının yabancı ülkelere satılmasıyla atın ekonomik sahadaki önemini görüyoruz. Askeri hayatta atın önemini ise atın kurban edilmesi, etinin tüketilmesi, at yarışlarının düzenlenmesi, savaşlarda atın kullanılması olarak görmekteyiz. Taşınabilir el sanatlarında at motiflerinin bulunması ise sanatsal manada ata verilen değeri gösterir. Eğlence ve spor alanında, at yarışları, binicilik, çöğen, çirit, polo, gökbörü ve mızrak gibi oyunlarda at yardımıyla oynanan oyunlardır. Mitolojik açıdan at ile ilgili efsanelerin olması ise ata verilen önemin değerine işaret eder.

Tarihin eski bilinmeyen çağlarından günümüze kadar, çok eski köklere sahip olan Türk ulusunun yaşamında, destanların büyük önemi vardır. Türkler yaşadıkları coğrafyaların etkilerini içine alan, atlı göçebe kültürün izlerini her daim taşıyarak farklı devirlerde de birçok destan oluşturmuştur. Her Türk boyu kendilerine has kültürünün etkileriyle farklı destanlar oluşturmuşlardır. Zaman ilerledikçe dönemin şartlarına bağlı olarak destanların konuları, coğrafi çevreleri, kahramanları da değişmiştir. Destanlar içerisinde yer alan mucizevi olaylar ve kullanılan birçok motif, destanların anlatıma heyecan katmıştır. Türk destanlarında gördüğümüz bu motiflerin en göze çarpan unsurlarından birisi de at motifi olmuştur. Atlı göçebe kültür olarak bilinen ilk dönemlerden itibaren at, Türk toplumunun yaşamının birçok döneminde ve birçok açıdan yardımcısı olmuş ve destanların birçoğunda kahramandan sonra en sık gördüğümüz motif olmuştur. Türk kültür hayatında atın önemini Prof. Dr. Şükrü Elçin şöyle tanımlar; ‘Türk kültür ve medeniyetinin muhtelif devirlerinde bütün canlılığı ile yaşadığını gördüğümüz atın, halk muhayyilesinde birtakım efsaneler doğurması gayet tabiidir. Türk muhayyilesinde at, konuşması, düşünmesi, tehlikeyi sezip haber vermesi, sadakati, sevgisi, tenkit kabiliyeti, şefkat ve vefası ile beşerî vasıflar kazanmıştır’ şeklinde açıklamıştır.²⁵⁵

“Orta çağ Anadolu’sunun atlı asker tasvirleri eski Türk geleneklerin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasvirler çoğunlukla saray süslemeleri, minyatür, sikke, günlük kullanım eşyası gibi alanlarda yapılmıştır. Türk İslâm Anadolu’sunda atlı askeri ile ilgili tasvirlerin yoğun olarak bulunduğu belki de en önemli yer Kubadabad Sarayı’dır. 1235-36 yılları arasında Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad (1226-1237) tarafından yaptırılan yazlık saray, Anadolu Selçuklularına ait insan ve hayvan tasvirli çini-rölyef ve stuko

²⁵⁵ İhsan Kalenderoğlu, “Nogay Destanlarında At Motifi”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı:21, 2006, s.98.

malzemeler ile ünlüdür. Büyük Saray'a ait kuzeyindeki odalardan birinde bulunmuş olan rölyef üzerinde atlı süvari figürü dikkat çekmektedir. Haleli figür dörtnala giden bir at üzerinde olup sağa doğru hareket eğilimindedir. Orta Asya konar-göçerleri gibi giyinen figürün taktığı kenarlı başlık ve çizme ve kullandığı üzengi gibi araçlar Selçuk süvarilerinin kullandığı türdendir. Sol elinde mızrak tutmakta sağ elinde ise dizginler vardır. Figürün bindiği at güçlü ve çevik bir vücuda sahip olduğu görülmektedir. Kuyruğu düğümlü at Orta Asya Türklerinin en çok tercih ettiği Midilli cinsi olup, bu cins atlar savaş ya da avdaki hızlarıyla ünlüdürler.”²⁵⁶

Eski İç Asya göçebelerinin soyundan gelen Türkler, Hunlarda görüldüğü gibi at yetiştiriciliği vasıfları ile tarih sahnesinde yer almışlardır. Erken dönem Türk metinlerinde, Arap ve Çin kaynaklarında, at yetiştiren Türklerin yaşamı önemle tasvir edilmiştir. Çinliler, Türkler için ‘Türklerin hayatı atlarına bağlıdır.’ demiştir. Eski dönemde Türklerin ehlileştirilmemiş atları kemend atarak yakaladıkları görülmekteydi. Türkler atlarını soğuk ve sert kuzey ikliminde veya Orta Asya’nın yüksek platolarındaki suyu bol ve yabanî türlerle melezleştirmenin doğal olarak gerçekleştiği zengin otlaklarda güderlerdi. Diğer Orta Asya göçebeleri gibi savaşta ve avda atlı maharetli Türk okçuları, eski dünyada Partların tasvir ettiği biçimde hem öndeki hem de arkadaki hedefe öldürücü ok atışları yapmakta usta idi. Orta çağda, kuzeyin atlı halklarının yüce hükümdarının eski unvanı olan aspavati ‘atın efendisi’ Türk hakanlarına verilirdi. Türkler Uygurlar gibi göçebeliği terk ettiğinde bile atlarını melezleştirmek için uygun yerlere gönderiyorlardı. Kuzeyde Kırgızlar, iri atlar yetiştiriyorlardı, Oğuzlar ise sürüleriyle Volga kıyılarındaki otlaklara kadar yayılmışlardı.

“Kuzey Alayondlu, Alakçin Tatarları, Kuzey ve Doğu Asya Basmilleri, Tuksi, Çaganyan Oğuzları, Multan bölgesi Kaykaniyah Türklerinin hepsi benekli, yani alaca atlar yetiştirmekte uzmanlaşmışlardı. Bulaklar küçük atlarını adından bahsedilmeyen bazı yerlerde yetiştirirlerdi. Çiğiller ise atlarını Sogd’da üretirlerdi. Kök-Türklerin de aralarında bulunduğu çeşitli Türk grupları, avcı atları yalnızca kuzeyde değil aynı zamanda ‘çölün güneyinde’ de yetiştirirdi. Kaşgarî zamanında Uygur kağanının atları, Issık Köl platosunda Barsgan ’da otlatılıyordu. Halaçlar veya Karluklar, atlarını Toharistan dağlarında yetiştirirdi. Bek hanedanının atları ise Rustâbak’da yetiştiriliyordu. Türkistan kapısı olarak adlandırılan, soylu atların diyarı Fergana’daki Çagdal pazarında,

²⁵⁶ Savaş Maraşlı, “Türk Alp Geleneğinin Ortaçağ Anadolu Tasvir Sanatına Yansımaları”, **Sibirya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, 2013, s.31.

aralarında iyi cins Türk atları ve seyis olarak hizmet verebilen genç Türk kölelerinin de bulunduğu Türk mallan temin edilebiliyordu.”²⁵⁷

“Türklerin hayatında ve cihan hakimiyetinde bu derece mühim mevkii olan atın artık kutsi bir mahluk sayılması, tarih ve destanlarda, Orhun kitabelerinde, adları ve menkıbeleri ile, yer alması tabii idi. Nitekim Kunlar ve Göktürkler atı mübarek sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da aslında gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. Yukarıda, başka bir vesile ile, kaydettiğimiz üzere, VI. asırda Gök-Türk hakanı ‘Size ilahi menşeden gelen atlar takdim edilecektir’ ifadesini taşıyan mektubunu yazarken bu kutsiyeti daha bariz bir şekilde belirtmiştir. Şamani Türkler kağan ve kahramanların cennet (uçmak)de atlarına bineceklerine inandıkları için ölünce onları da ölüleri ile birlikte defnediyor; Allah'a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında bu müstesna yaratık da yer alıyor; yabancı hükümdarlara gönderilen en kıymetli hediyeyi de at teşkil ediyordu. Tarih, destan ve efsanelerimizde at hakkında çok zengin malzeme vardır.”²⁵⁸

Türk mitolojisine göre de atın gökyüzünde ve yeryüzünde de yeri vardır. İnanişâ göre tanrıların, insanlara ihsanda bulunması için atın varlığı gerekmektedir. Gizemli alemleri yeryüzünde temsil eden hayvan olan at, insanların da en iyi dostudur. Hatta insanı cennete ulaştıracak yolu da atın bildiği düşünülür. Mitolojideki atın değerini bilince, destanlarımızda var olan ve kahramanların en iyi dostu olan atları, daha doğru değerlendirebiliriz. Bu temel inanişâların sonucunda at Türk toplumunda yardımcı, arkadaş, dost, sırdaş gibi özelliklerini bugüne değin korumuştur.

Atın askeri kudretinin dışında maddi, edebi, sanatsal değeride yüksektir. Bu yüzden Türklerin yuğlarında, şölenlerinde, sünnetlerinde, evlenmelerinde, yer ve insan adlarında, sporlarında ve efsanelerinde atın tesirini görüyoruz. At, güzelliği, gücü, sürati ve insancıl özellikleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir hayvandır.

DLT’de, “İl: at için kullanılan bir isimdir; çünkü at Türklerin kanadıdır.”²⁵⁹

“At: at- kalın elifle- Şu atasözünde geçer: Kuş kanatın er atın “Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer.”²⁶⁰

“Köçüt: at.”²⁶¹

“Er kanatlandı: adam muhteşem bir binek hayvanına bindi; onun üzerinde uçtu; veya neredeyse amacına ulaşacaktı.”²⁶²

²⁵⁷ Emel Esin, “Türk Sanatında At”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.55.

²⁵⁸ Turan, (TCHM), s.133.

²⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.23.

²⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.15.

²⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, s.153.

²⁶² Kaşgarlı Mahmud, s.311.

“Eri.g y.l.kı: cins hayvan.” Çok güzel at” a erig at denir; bunu Oğuzlar bilmez.”²⁶³

“Kewel at: üstün vasıflı at, küheylan.”²⁶⁴

3.1. AT TÜRLERİ

Orta çağda bilhassa savaşlarda kullanılmak amacıyla Türk at ırklarına her yerden talep vardı. Deşt-i Kıpçak'ta yetiştirilen sayısız at sürülerinin; kervan yollarındaki hırsızlık olaylarının, olumsuz coğrafi şartların, yüksek vergilerin ve yüksek oranlardaki at fiyatlarının olmasına rağmen, Hindistan'daki pazarın ticari açılığını kapatamamaktadır. Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde de yetiştirilen Türkmen atları ve Türk-Arap karışımı melez atların, pahalı olmalarına karşın her daim müşteri bulunabilmekteydi. Atların yüksek orandaki fiyatlarının korunması için de ki bu da soylarının muhafazasıyla mümkün olacaktır, iğdiş edilirlerdi.²⁶⁵ İğdiş edilen at ise genellikle binit olarak seçilirdi çünkü at daha dayanıklı hale gelirdi.

“Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler'in yetiştirdikleri atlar, Selçuklu kaynaklarında belirtildiği üzere Türkmen atı adıyla tanınan Türkistan neslinden idi. Türkmen atının en belirgin özelliği orta ve hatta küçük boyda, başı biçimli ve küçük, kulakları kısa, yeleleri sık ve uzun, göğüs sağrılarının güçlü olmasıdır. Bu vasıflara sahip Türk atı hızlı ve dayanıklıdır. Türkler atlarından bir kısmını damızlık olarak ayırdıktan sonra geri kalanını iğ diş ederlerdi. Bundan maksat, atın daha güçlü olmasının yanı sıra Avrupa'ya ve başka ülkelere ihraç edilen atların neslinin korunması ve onların eline geçmemesi idi.”²⁶⁶

“Bununla beraber, Türk onomastiğine karakteristik bir çeşitlik ve zenginlik temin eden unsurlardan biri de eski at kültürünü yaşatan at renkleri olmuştur. Tarih boyunca durmadan taşan, veyahut muazzam sahalara göç eden Türk boyları, kendi ethnonyme'lerinin semantique'inde, yalnız müsellağ oldukları silah cinslerine, elbiselerine ve saireye bağlı kalmamışlar, aynı zamanda bindikleri atların cinsine, bilhassa renklerine büyük bir ehemmiyet vermişlerdir.”²⁶⁷

²⁶³ Kaşgarlı Mahmud, s.33.

²⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.170.

²⁶⁵ Ahmet Nurullah Özdağ, **Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2005, ss.54-55.

²⁶⁶ Kartal Mehmet ve diğerleri, “Osmanlı Devleti'nde Binicilik”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, 2019, s.785.

²⁶⁷ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde <At> Kültü”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:0, 1953, s.208.

At aynı zamanda Türk halklarının unvanlarına, lakaplarına dahi girmiştir. Örneğin, Altay Türklerinin masallarındaki kahramanlar, sahip oldukları atın renk ve özelliklerine göre adlandırılmış bulunmaktadır.

Türk atları, mahalli iklim şartlarına iyi uyum sağlayan ve tüm yıl boyunca, her çeşit otlak arazide beslenmeye uygun olan atlardı. Bu atların sütü bol, eti bol ve yağı boldur. Bu sebeple, konar-göçer Türkler, koyun ve inek eti yerine at etini tercih ediyorlardı. Türk atları, yapı olarak da sade ve dayanıklıdır ayrıca uzak mesafelere de hızla koşmalarıyla dikkat çekiyorlardı. Türkler, atlarını açık havada tutar, soğuk ve sıcağa karşı korumazlardı. Büyük ihtimalle, bozkır cinsi Oğuz atları da bu özelliklere sahipti.

“Türkmenlerin ehlileştirip ortaya çıkardıkları Akalteke cinsi atlar, bilinen en eski cins atlardandır. Bu atlar literatürde gök atları, Nesey atları, Türkmen atları ve Akalteke atları olarak isimlendirilmişlerdir. Türkmenlerin sürdürdükleri göçebe hayatı, Akalteke atlarını saf bir nesil olarak günümüze kadar gelmelerine el vermiştir. Asırlar boyunca hiçbir at Akalteke atlarının boyu, gücü, canlılığı ve güzelliği ile mukayese edilememiştir. Tarihi ve arkeolojik araştırmaların sunduğu bilgilere göre, Akalteke cins atlar en eski koşu atlarından inkişaf etmiştir. Arap atı, saf kan İngiliz atı, Trakenen atı, Karabayar atı, Karabağ atı gibi at nesillerinin oluşmasında Akalteke cinsinin büyük tesiri olmuştur.”²⁶⁸

“Hayvancılık, Uygurların eski bir işleri idi. Uygur soyluları ve boyları, ayrı renkte ve özel cinsten atlar yetiştirirlerdi: Eski Türk hayatının tek kanunu, disiplin ve düzen idi. Bir hakana bağlı herkesin yeri belli ve otlağı sınırlandırılmıştı. Herkes malına kendi kişiliğinin sembolü olan bir damga vurur ve Türk kanunları ile töresi dışında, hiç kimse bu mallara sahip çıkamazdı. Uygurlar bu yönde daha ileri gitmişlerdi. Onlar, atlatın renk ve cinslerini de ayırarak, tam bir dirlik ve düzenlik sağlamışlardı. Elbette ki bir toplumun, hep aynı renkte ve aynı cinsten at yetiştirmesi kolay değildi. Bu iş, hayvancılık hakkında büyük bir bilgi ve tecrübeyi gerektiriyordu. Elçi, şöyle diyor: Beş-Balığ dolayları, at yetiştirmeğe çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok at sürüleri vardı. Uygur hükümdarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de ayrı ayrı at sürülerine sahip idiler. Her sürü, ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın, hatununun ve her prensin atlarının renkleri ise, ayrı renkte idiler. Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. Bu sayede de atlar birbirine karışmazdı. At sürüleri daha çok, Beş-Balığ vadisi boyunca otluyorlardı. Elçi, atların miktarı için ise, ‘Sayısını Allah bilir’, diyor.”²⁶⁹

12. yüzyıl şairlerinin, Selçuklu beylerinin damgalı atları ile ilgili aktardıkları da ilginçtir. Hayvanların damgalanma işlemi, dağlama ve özel kertik açma vasıtasıyla

²⁶⁸ Şirzat Doğru, “Kımız Üretimi”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.383.

²⁶⁹ Ögel, (TKGÇ), ss.120-121.

yapıldığı, kızgın demirle basılan damganın, özellikle büyük baş hayvanlara, develere ve atlara vurulduğu anlaşıyor.

DLT’de atın damgalanmasına dair bilgilere de rastlıyoruz. Bu bilgiler şunlardır:

“Da.g: at vb. şeylerin damgalandığı dağlama. Farslar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Bu kelime Farsçadır denemez; çünkü onların Türkler kadar hayvanları yoktur ki damgalarının adı olsun. Ben bu kelimeyi İslam (ülkelerinin) uçlarında işittim.”²⁷⁰

“Ol atın taglattı: o, atını dağlayarak damgalattı. Farslar bu kelimeyi Türklerden almışlar ve damgaya da:ğ demişlerdir. Onlar Türklerden kale ismini de almışlardır. Diz derler; Türkçede yüksek yer anlamında ti.z yi.r’dir.”²⁷¹

“Türkler, damga adını verdikleri boy ve soylarını belirten işaretleri, at, sığır, koç-koyun ve keçi gibi evcilleştirip, eti, sütü ve derisi için besledikleri hayvanların belirli yerlerine vurmuşlardır. Atların damga basılan yerleri şöyledir: 1. Sağ veya sol sanrıları (nadiren her iki sağrıya da damga basılabilir), 2. Boyun, 3. Yanak, 4. Baldır içi (atı çalan kişi fark edip, damgayı tahrif etmesin diye baldırın içine ve görünmeyen yerine vurulur), 5. Boyun bitimi ile sırt başlangıcı arasındaki çıkıntı bölgesinde, kürek kemiğinin biraz gerisine (eyer basıp, damgayı tahrif etmesin veya örtmesin diye bu bölgeye vurulur).”²⁷²

“Tarihler, Türk ve Arap atı cinslerinin çok erken bir tarihte buluştuklarını bildirir. Arap süvarileri H. 44 gibi erken bir tarihte Multan civarında Türk süvarileriyle karşılaştılar ve Türkleri taklit ederek savaş ganimeti olarak at kuyruklarını kestiler. Türk atlarının Emevî döneminde Yakın Doğu’ya zaten gelmiş olduklarını bertelim. Zengî, Huttallı Ebu Yakub döneminden önce meydana gelmiş olan ve Türkmenlerle Arapların kendi atlarının her bir hüneri hakkında tartıştıklarını nakleder. Arap atları 1006 yılında Uygur topraklarına ulaşmış ve hatta Uygurlar tarafından Çin’e tanıtılmıştır. 1068 yılında yazılmış olan Kutadgu Bilig, Karahanlı hükümdarının atları arasında yer alan tazîden bahseder. Bununla birlikte tazî kelimesi her zaman Arap atı anlamına gelmezdi, bazen de Horasan’da Arapların yetiştirdiği atlar için veya Arap atına benzeyen cinsler için kullanılmıştı, Oğuz destanlarında, hakkında çok fazla bilgi olmayan iri atlar (Kazılığ Dağı iri atları) kadar Özellikle Arap atı ve bidevî veya uzun boyunlu bidevî ‘den bahsedilir.”²⁷³

“Türk dönemi için iri atların kökeni problemi tekrar gündeme gelmektedir. Bu dönemde Kırgızların iri atlar yetiştirdiği bilinmektedir. Gerçekten de Sülek taş kazımlarında Pazırık halısında görülen iri, düz sırtlı büyük atlar gibi birçok at görülür. Sülek türleri özellikle şişman ve kısa bacaklıdır. Bu tip at resimleri aynı zamanda Kurikan bölgesinde de bulunmuştur. Bu atlardan biri yetiştirildiği yeri

²⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.410.

²⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, s.340.

²⁷² Tuncer Gülensoy, “At Damgaları”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.97.

²⁷³ Esin, s.81.

gösteren bir tamga taşımaktadır. Okçuları ve ellerindeki batrakla (Kaşgarî 'ye göre batrak, alpin renklerini taşıyan mızraktır) hücumu hazır zırhlı savaşçıları taşıyan iri, şişman, düz sırtlı Sülek ve Kurikan atları beçkemlerle süslenmiştir. Kök-Türk taş kazımasındaki üç at arasında en irisi olan sorgucu ve beçkeminden dolayı süvari atı olduğu anlaşılan bu atın iri, şişman ve düz sırtlı grubuna ait olduğu görülür. Bu baklamda, sıradan bir binek atı olan özlüğün yanı sıra Kül Tegin'in Orhun yazıtlarında bildirdiği gibi kendisinin bindiği Az veya Azman atının bir diğer tür olduğu açıktır."²⁷⁴

"XI-XIII. Yüzyıl kaynaklarında Selçuklu boylarının kullandıkları binek atları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynakların rivayetlerine göre, Selçuklu savaş atları, sert tırnakları, tıpkı uçan kartal gibi çevik ve hızlı hareketleri ile hayranlık uyandırıyorlardı. Oğuz ve Türkmenler, bu atlara yuğruk at veya çapar diyorlardı. Türkmen atları, cüsse ve cins bakımından farklı oldukları için, çok yüksek değere satılıyorlardı. Selçuklu dönemi divan şirinde bu atların ünü methiyelere konu olmuştu. XII. Yüzyıl şairleri, bu atların koşusunu rüzgâr hızı ve deniz dalgalanması gibi tasvirlerle şiirlerine aktarmışlardı."²⁷⁵

Yarı yabanî Türk midillileri, Orta çağ kaynaklarında sık geçer. Kaşgarlı Mahmud, DLT adlı eserinde en hızlı avcı atının, yabanî bir aygırla evcil bir kırsığın birleşmesinden doğan arkun olduğunu söyler. Yine DLT'de geçen Bulak Türklerinin yetiştirdiği düz ve rahat sırtı ile küçük bir at türü olan bulaktan soyunun yabanî olup olmadığı hakkında bilgi vermeden söz eder. Karahanlı hükümdarının ahırlarında Arkunun önemli bir yeri vardır. Hafız Ebru'nun Zübdetü't-tevarih adlı eserinde bulunan İlhanlılar zamanına ait Karahanlı hükümdarını küçük bir midilli üzerinde gösterir, bu midilli açık kahverengi renkli ve beyaz yelelidir yani atın tagî veya arkun olması muhtemeldir. İltutmuş'un bindiği midillinin de aynı tipte olduğu görülmektedir. 9. yüzyıl civarına tarihlenen Dede Korkut hikayelerinin derlendiği dönemde, Oğuz hikâyelerinde Türklerin bindiği iki hızlı at türünün farkları da ortaya konmuştur. Dede Korkut, Deli Karçar'ın öfkesinden kaçması gerekeceğini bildiği için Han'ın ahırındaki en hızlı atları dilemişti. Bu atlar küçük başlı geçer aygır ve toklu başlı doru aygır olmak üzere iki cinstir. Bu tariflerin tarpan cinsi at ile büyük ve tüylü Przewalski cinsi midilliye uygun olduğu görülmektedir.²⁷⁶

Göçebe savaşçılar küçük ve dayanıklı olan Przewalski atlarına biniyorlardı. Zırhlı bir askeri taşıyan ama bozkırda ahır olmadan, yem

²⁷⁴ Esin, s.80.

²⁷⁵ Sergey Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, s.137.

²⁷⁶ Esin, s.75.

sağlanmadan yıl boyunca hayatta kalamayan büyük atların aksine, bu atlar bozkırda yaşayabiliyordu.

DLT’de de geçer. “Bulak at: geniş sırtlı, kısa boylu at.”²⁷⁷

*“Selçuklu dönemi sanat eserleri, midillilerin avcı atı olarak kullanıldığını doğrular. Alçı kabartmalarda, bronz aynaların üzerinde veya Konya’daki Alâeddin Köşkü çinileri üzerindeki Gazneli ve Selçuklu atlı doğancıları Sasanîler gibi soylu atlara değil, Leao-yang mağaralarındaki doğancılar ve Uybat kabartmalarındaki kaplan avcıları gibi küçük midillilere binmektedirler. Bu figürler Kâşgarî’nin şiirindeki avlanan Türk beylerini çağırır.”*²⁷⁸

Tarihi kroniklerde XI. Yüzyıl Türkmen boylarında Huttel cinsi atların yetiştirildiğine dair bilgiler yer almaktadır. Bu atların dış görünümü güzel, zarafetleri ve hızlı koşmaları dikkat çekiyordu. Efsanelerde Huttel cinsi atların yabani deniz aygırı cinsinden geldiği anlatılır. Bu eski rivayetler, hala Türkmen epik hikayelerinde ve halk masallarındaki yerini korumaktadır.

Türlü türlü at cinslerini tanıyan eski Çinliler ise Türklerin yarı yabanî atlarından, küçük midillilerinden, orta boy binek atlarından, savaş arabalarına konulan ve süvari atı olarak kullanılan büyük boy atlarından bahsederler. Zengî de atlar için buna benzer bir sınıflamaya gider. Küçük atlara çocuklar, kısa seyahatler yapan insanlar, biniciler ve binicilik oyunlarına katılanlar binerdi. Zengî, Türklerin av için büyük atlar kullanmadıklarını ancak yaban eşiği kadar hızlı olan tagîyi (yarı yabanî dağ atı) tercih ettiklerini belirtmiştir. Büyük atlar, rahvan yürüyüşlü atlar kadar uzun yolculuklar ve ağır biniciler için uygundu. Savaşta süvari safları, cirit ve ağır biniciler için tercih edilirdi.

“Kâşgarî’nin yorga (rahvan yürüyüşlü) kelimesinin eş anlamlılarına birçok madde ayırmasının nedeni Doğu Türkistan’da rahvan yürüyüşlü atlara sık rastlanmasındandır. Zengî bazı atlara sonradan rahvan yürüyüşün öğretilmesine karşın bazılarının rahvan yürüyüşlü olarak doğduğunu söyler ve Huttal atlarının böyle olduğunu ilâve eder. Rahvan yürüyüşlüler, rahat bir biniş için kullanıldıkları gibi av için de tercih ediliyordu. Gerçekten de Osmanlı Türkçesinde yorga kelimesi hem hızlı hem de rahvan yürüyüşlü at için kullanılmıştır. Osmanlı ordusundaki posta Tatarları, dört nala giden fakat yorulduğunda yürüyerek dinlenen sıradan atlardan daha kısa zamanda uzak mesafeleri hızla kat edebilen ve uzun yolculuklara dayanabilen uzun adımlı

²⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.163.

²⁷⁸ Esin, s.75.

(eşkin) yorgalara binerdi. Osmanlı döneminde rahvan yürüyüşlü atlar, Türklerin yetiştirdiği veya eğittiği bir at türü olarak görülmüştür.”²⁷⁹

DLT’ de geçer. “Yorı.ga at: yorga at.”²⁸⁰ “Munduz yorı.ga a.t: yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at.”²⁸¹

Orta çağ ve daha sonraki devirlerde kır, ablak, kaşka, tepel, humâyî, semend renkli atlara değer verilirdi. Fakat tüm bu at renkleri, alacalı at grubuna girer ve hepsi alacalı at olarak değerlendirilir.

“Tū: at donu. Bundan atın nē tūlūg denir; atının donu (rengi) nedir? demektir.”²⁸²

DLT’ atların renklerine dair bilgiler şu şekildedir:

“Yine Oğuz destanlarında açık renkli atların önemli ve yüksek rütbeli kişilere ayrıldığına işaret edildiği görülmektedir. Türkistan’ın mihveri Büyük Han Bayındır boz bir ata (Kaşgarî ’ye göre kırmızı lekeli, beyaz at) binerdi.”²⁸³

*“Gece ve gündüzün artarda gelmesi ile alaca atın siyah ve beyaz benekleri arasında benzerlik kurulduğundan Selçuklu eserlerinde feleğin alaca atı (ablak-ı çarh), zamanın geçişiyle ilgili mecazî bir ifade olarak karşımıza çıkar. Yukarıda işaret edildiği gibi Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad tahta çıkış töreninin atlı kısmını başlatmak ve zamanın alaca atına binmek üzere davet edilmişti. Bu bağlamda, siyah beyaz benekli alaca atın durup dinlenmek bilmeyen binicisi Irk-Bitig'deki Yol tenri, Kutadgu Bilig’de de binici bir figür olarak tasvir edilen eski Türk zaman tanrısı Öd veya Ödlele ile bağlantılı görülmektedir.”*²⁸⁴

Türk yöneticiler saraydan çıktıklarında ata binerlerdi. At dışında başka vasıtaya binmek küçüklük sayılırdı. Atın rengi özel olarak seçilir daha çok beyaz renk tercih edilirdi. Örneğin Alparslan ve Fatih gibi büyük Türk hükümdarlarının atı da beyaz renktir.

Beyaz renkli at:

“Ugar at: alnı beyaz at. Gerek söyleniş gerek anlam bakımından Arapçası ile uygun düşmektedir. Sadece elif, Arapçada üstünlü iken Türkçede ötrelidir.”²⁸⁵

²⁷⁹ Esin, s.72.

²⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.421.

²⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.200.

²⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.437.

²⁸³ Esin, s.60.

²⁸⁴ Esin, s.61

²⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.25.

“āk: Oğuzca’da her şeyin beyazı. Türklerde at için kullanılarak kır at anlamında āk at denir.”²⁸⁶

“Kır a.t: kır at.”²⁸⁷

“Bul a.t: ayağında halka şeklinde beyazlık bulunan at. Alnında ve ayağında beyaz leke olan ata ugar bul denir.”²⁸⁸

“Töküz at: alnında beyazlık olan at.”²⁸⁹

“Kaşga at: gözlerinin çevresi siyah, yüzü beyaz olan at.”²⁹⁰

“Bögrül at: böğrü ak at. Alaca koyun ve benzerleri de böyledir.”²⁹¹

“Boymul at: boynunda ak olan at.”²⁹²

Kula renkli at:

“Kula at: kula donlu at.”²⁹³

“Çında.n at: kula renkli at.”²⁹⁴

“Tı.g at: kula ile doru arası at.”²⁹⁵

“Bo.z at: boz at. Bu, en fasih biçim değildir. Bu, beyaz ile kula arasında her hayvan için söylenir.”²⁹⁶

Alaca renkli at:

“O.r at: rengi siyah-kırmızı ve sarı arasında olan at.”²⁹⁷

“Ala: alaca renkli ata da ala at denir.”²⁹⁸

“Kızgul at: kül rengi ile alaca arasında donu olan at.”²⁹⁹

“Ta.z at: alacalı at.”³⁰⁰

“Yağız: koyu kahverengi. Bu da kırmızı ile siyah arası bir renktir. Yağız at yağız at.”³⁰¹

²⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.39.

²⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.142.

²⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.145.

²⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.156.

²⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.184.

²⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.210.

²⁹² Kaşgarlı Mahmud, s.422.

²⁹³ Kaşgarlı Mahmud, s.448.

²⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.189.

²⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.400.

²⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.398.

²⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.21.

²⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.39.

²⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.211.

³⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.408.

³⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.352.

“O.y at: yağız at.”³⁰²

“Targıl yıldı: sırtında siyah-beyaz, alacalı çizgiler bulunan her hayvan targıl’dır. Bu sıfat atların dışında bütün hayvanlar için kullanılır.”³⁰³

Doru renkli at:

“Tum: atların tek renkli olması. Tum kara at kapkara (içinde başka renk olmayan) at. Tum torug at içinde dorudan başka renk bulunmayan at.”³⁰⁴

“Torug-torıg a.t: doru at.”³⁰⁵

“Çilgü at: kızıl doru at.”³⁰⁶

“Kuba at: doru ve sarı arasındaki at.”³⁰⁷

3.2. ATIN KULLANIM ALANLARI

3.2.1. Savaş

Tarihsel olarak bakıldığında at savaşlarda en çok kullanılan hayvandır. Atların savaş öncesi, savaş sırasında ve sonrasında kullanımı 11. yy da elzemdir. Atlı orduların, yaya ordular üzerindeki üstünlükleri de savaşlarda atın kullanımını arttırmıştır. Türk askerlerinin o dönemdeki en büyük desteği atı ve oku olmuştur.

*“Atların savaşlardaki başarıları, sahiplerinin en güzel şeyleri atlarına layık görme duygusunu oluşturmıştu. Bu da rütbe gereği, üst seviyedeki bir komutanın başarıya katkısı diğerine göre daha fazla olduğu varsayılarak, rütbeye göre at kuşanı da zaman içinde yerleşmiş ve teşrifat kurallarının bir parçası olmuştur. Özellikle törenlerde donatılmış bir at, devletin gücünü, zenginliğini halka ve diğer devletlere göstermede bir araç olmuştur.”*³⁰⁸

Türk ordusunda yer alan uç beyliklerinin askeri gücünü, alpler ya da gaziler oluşturuyordu. Bunlarda aranan dokuz şarttan biri, iyi bir ata sahip olmaktı. İyi ata

³⁰² Kaşgarlı Mahmud, s.23.

³⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.210.

³⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.146.

³⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.160.

³⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.186.

³⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.441.

³⁰⁸ Emine Dingec, “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:12, Sayı:20, 2011, s.15.

binmek ve at üstünde isabetli ok atışları yapmak mahir Türklerin Asya'dan getirdikleri eski gelenekleri idi.

Türklerin ordularının temeli atlı birliklere dayanır. Hareketli olan, çevik olan ve süratle bağlı olan bu orduların teşkilatı ise diğer uluslara da örnek olmuştur. Örneğin, Çinliler son derece hantal olan ordularını Türklerin ordu sistemine uygun olarak yeniden düzenlemişlerdir.³⁰⁹ Çinliler Hun Türklerine karşı zafer kazanabilmek amacıyla ağır olan savaş arabalarını kullanımdan kaldırıp, Hunlarda gördükleri gibi at üstünde savaşan süvariler oluşturmuşlardır.

“Eski Türk ordusunun zaman zaman sayısı 100.000’leri buluyordu. Örneğin Asya Hun ordusu, Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla kuşatmıştır. Bu kuşatma esnasında kuzeyde yağız atlılar, batıda ak atlılar, güneyde doru atlılar doğuda kır atlılar bulunuyordu. Atların dizilişleri Türklerde yönlerin renklerle temsiline uygunluk gösteriyordu. Çünkü eski Türklerde batı ak, doğu gök, kuzey siyah ve güney kırmızı renklerle sembolize ediliyordu. Bu anlayışa uygun olarak atların bu renklere en yakın olanları belirtilen yönlerle dizilmişti. Daha da önemlisi yön ve renklere göre dizilen atlar ve atlılar karışıklığı önlemek, uygulanacak taktikleri başarmak açısından da önem taşıyordu.”³¹⁰

Bu bilgilere dayanarak Türkler tarihlerinin en eski zamanlarından başlayarak, uzun zaman beş ana renk olarak kara, ak, kırmızı, yeşil ve sarı renklerini esas almış ve bu renklerden her birini dünyanın dört yönü ile merkezini ifade etmekte kullanmışlardır. Buna göre, merkez-sarı, doğu-yeşil (veya gök; gök renk günümüz Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi bazen yeşil, bazen de mavi anlamını ifade eder); batı-ak, güney-kırmızı (kırmızı, al) ve kuzey-kara renklerle ifade edilmiştir.

DLT’de atın savaşta kullanımına dair geçen kelimeler şu şekildedir:

“Kōş at: hükümdarın yanına katılan atın adıdır.”³¹¹

“Ogla.n tugraglandı: genç çocuğa tugrag verildi; bu da hanın askerlerine verdiği attır, tören günü binilmek üzere verilir; sonra geri alınır. Oğuzca’da bir yazı damgalanırsa yine aynıdır.”³¹²

³⁰⁹ Nilay Ağırnaslı, **Selçuklu Hükümdarlarının Başkomutanlık Özellikleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.115; Rene, s.38.

³¹⁰ E. Durmuş, s.93; Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türk Kültüründe At”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.30; Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.141.

³¹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.399.

³¹² Kaşgarlı Mahmud, s.313.

“Tugra.g: savaş binicilik gününde hakanın askerlerine verdiği at. Oturdıkları zaman bunları geri alır.”³¹³ Buradan savaşmaları için hakanın askerlerine at dağıttığı ve savaş sonrasında geri aldığı bilgisine ulaşıyoruz. Böylece savaş kazanmanın bir yanı askerlere diğer yanı ise atlara bağlı oluyordu.

“Atlıg er: atlı adam.”³¹⁴

“Yelgin atlıg: hızlı koşan atlıg.”³¹⁵

“Atlıg yildi: atlı koştu.”³¹⁶

“Beçkem: alamet. İpekten veya yaban öküzü kuyruğundan yapılır. Savaş gününde kahraman kendini bununla tanır. Oğuzlar bunu berçem diye adlandırırlar. Şiir:

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki Tatlaka

Ogrı yawuz ıtlaka

Kuşlar kipi uçtumuz

Diyor ki: Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik-halkı kastediyor-kuşların uçması gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik.”³¹⁷

“At kanka bileldi: at öldürülenlerin çokluğundan dolayı kana gark oldu.”³¹⁸

“Er işi çülükti: adamın görünüşü perişanlaştı. Şiir:

Tını yeme öçükti

Eri atı içikti

İşı takı çülükti

Sö.zin anıy ki.m tuta.r

Bir tutsağı niteleyerek diyor ki: O, onu tutunca sesi kısıldı. Atları bize teslim oldu. Görünüşü de perişanlaştı. Bu olanlardan sonra artık onun sözünü kim dinler...”³¹⁹

3.2.2. Yarış

Türklerin düşmanlarıyla savaşlarında fayda sağladığı bazı araçlar at, ok, kılıç, mızrak vb. gibi zamanla eğlence ihtiyacının da unsurları olmuştur. Bunlardan faydalanarak türlü sporlara, oyunlara yönelmişlerdir. Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş,

³¹³ Kaşgarlı Mahmud, s.202.

³¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.48.

³¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.364.

³¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.377.

³¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.211.

³¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.431.

³¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.266.

yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetleniyordu. DLT’de “çalış: güreş.”³²⁰ Türkler avcılığa da çok ilgi gösteriyorlardı. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km sahanın tarandığı süre avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçerdi.

Türk kültür tarihi bakımından önemli geleneklerden birisi olan avcılık, Türklerin savaşçı yönlerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Örneğin, balık avlamak, avcılığın bir koludur, fakat bu savaş sahasında çok bir fayda sağlamaz. Bozkır coğrafyası balık avlamaya elverişli bir coğrafya değildi. Yaşanılan coğrafyanın yapılan avcılığa etkisi, bu etkininde avcıya kattığı meziyetler farklılıklar göstermektedir.

Avlanma boyunca ortaya konan disiplin, görev dağılımı, emre itaat, görevi eksiksiz tamamlama gibi bir takım askeri nitelikler kesinlikle gerekmekteydi. Bu yönden av, Türklerin düşmanlarına karşı yapacakları savaşların, provası niteliğindeydi. Avcı olmak ve avını kovalayan yırtıcılara özenmek Türklerin ortaya koyduğu bir takım askeri faaliyetlerin de anlaşılmasına olanak sağlar.

Değişik iklimlerde ve arazilerde ata hâkim olabilmek, hareket halinde iken hareketli hedeflere atışı isabet ettirebilmek, avın hareketlerini öncesinde kestirebilmek, avı istenilen yere çekebilmek, grupla eşgüdümlü hareket edebilmek ve bir grubu sevk ve idare etmek gibi bir dizi fiziksel, zihinsel ve sosyal faaliyetleri kişiye kazandıran av, böylece, taşıdığı ekonomik önemin dışında, askeri, idari, sosyal ve sportif becerileri de geliştirerek bir fonksiyonlar zinciri oluşturur.

DLT’ yarış atlarına dair gördüklerimiz:

“Arkun: yabani aygırla ehli kısraktan doğan at. Yarışta en iyi koşan attır.”³²¹

“Ozuk at: yarışta vb. şeylerde öne geçen at.”³²²

“Yügrük at: yarış atı. Oğuzlar; zeki, akıllı ve faziletli âlime yügrük bilge derler.”³²³

“Ol meniñ bile yortuşdı: o, benimle atı yorgalamakta yarıştı.”³²⁴

“Ozga.n at: yarış kazanan at.”³²⁵

³²⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.158.

³²¹ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

³²² Kaşgarlı Mahmud, s.31.

³²³ Kaşgarlı Mahmud, s.368.

³²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.388.

³²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.205.

“Kısra.k: genç kısra.k. Oğuzlarda her türlü kısra.k. Atasözü: Kız birle küreşme, kısra.k birle yarışma. Anlamı: Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısra.kla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer. Sultan Mes’ud’u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkması üzerine Karahanlıların (Hâkaniye’nin) kullandığı bir atasözüdür.”³²⁶

Çevgan da Türklerin o yüzyıllarda sıkça oynadığı ve DLT’ de yansımaları bulduğu bir oyundur. Çevgan, eğri boyun, ucu eğri ya da baston anlamına gelmektedir. Türkler arasında çok eski ve yaygın bir oyun türüdür. At üstünde ucu eğri, baston şekilli sopalarla oynanmaktadır. İki takım, sahadaki topu çevganlarla kontrol edip sürerek birbirlerinin, bugünkü tabirle, kalelerine atmaya çalışıyor. İngilizlerin Türkistan’da görüp biraz değiştirerek benimsedikleri ve dünyaya tanıttıkları polonun atasıdır. Bizde çok köklü bir gelenek olmasına rağmen ne yazık ki devam etmemiş. Halbuki hemen her Türk devresinde bu oyuna rastlıyoruz. Bu oyun, hem hükümdar ve üst düzey yöneticiler hem de halk ve askerler arasında çok yaygındı. Öyle ki, bazı devletlerde çevgandarlar diye saray görevlileri dahi vardı. Diğer taraftan neredeyse her yerleşim yerinde bugünkü futbol sahaları gibi çevgan meydanları bulunuyordu. En ilginç de bütün atlı sporlarda olduğu gibi biniciden çok atın ön planda olduğu bir oyundur. Atlar çevgan için özel olarak yetiştiriliyorlar ve eski kaynaklarda atlardan bahsedilirken çevgan atları ayrı bir başlıkla ele alınıyordu. Yani tarihe geçmiş nice çevgan atı vardır. At üzerinde maharetleri artıran ve askerî eğitim amacıyla oynanan bu oyun, halk içinde de gençlerin atlı sporu gibi görünmektedir. Böylece gençlerin ata binme maharetleri artırılırdı.

“Selçuklu tarihi incelendiğinde, hükümdarın en büyük iltifatı kendisinin de iştirak edeceği oyuna, iltifata lâyık görülen şahsın davet edilmesi idi. Elçilere en büyük ikramlardan birisi de misafiri meydana davet ederek hükümdarın kendisinin de yer aldığı çöğen oyununun seyrettirilmesi idi.”³²⁷

DLT’de çevgen/çevgan, çöğen olarak geçer. “Çöğen: çevgen.”³²⁸ “Topık: çevgân ile vurulan top.”³²⁹ “Taşuk: çevgen vuruşunda topu kaleden geçirene verilen

³²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.207.

³²⁷ Ali Çavuşoğlu, “Çevgen/Çöğen Oyunu Kültürü ve Edebî, Tasavvufî Metinlerde Yansıması”, **İstem**, Sayı:11, 2008, s.163.

³²⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.173.

³²⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.

ipekli kumaş parçalarının adı.”³³⁰ “Talas: tutma yeri. At yarışında ve çevgân oyununda bitiş göstermek için uzatılan ip.”³³¹ “Tasal: çevgen oyununda bitiş yerine konan şey.”³³²

“Başlangıçta, askeri amaç dışında, kült kökenli uygulamalarına şahit olunan at koşularının, henüz on birinci yüzyılda varış yerinin iple belirlendiği, rekabete dayalı, ödüllü yarışmalara dönüştüğü görülmektedir.”³³³

“Gerek Hsiung-nu’lar, gerekse Göktürklerin göçe, toprağa, hükümdar atalara ve ruhlara kurban verdikleri ayinlerinde müzik ve raks yanında yaygın olarak at koşularının da düzenlenmesi; erken dönem Türk kültürüne ait "ağaç kültü" ile ilgili bir adet olarak Hsiung-nu’ların bir orman etrafında üç kez ve Göktürklerin cenaze merasimlerinde ölünün bulunduğu çadırın çevresinde yedi kez dönerek at koşturmaları, binicilik faaliyetlerin bir kolu olan at yarışlarının kültlere dayalı kökenine ve biniciliğin uygulanma alanlarındaki eksen genişliğine işaret etmektedir. At yarışlarının, XI. yüzyıl verilerine göre, yarış yerine ip gerilerek ve ortaya ödülleri konularak yapılıyor olması ise, kült kökenli bu tür faaliyetlerin tarihi süreç içinde rekabete dayalı, sportif anlam taşıyan yarışmalara dönüştüğünü göstermektedir.”³³⁴

DLT’de at yarışı ile ilgili:

“Ol meniñ birle at ozuşdı: o benimle at yarışı yaptı. Yardımlaşmada da aynı fiil.”³³⁵

“Yarış: at yarışı. Ol at yarıştı o, atı yarıştırdı.”³³⁶

“Ol anıñ birle at yarışdı: o, benimle atı yarıştırdı.”³³⁷

3.2.3. Yemek

Eski dönemlerden beri at, sütü, eti ve derisi için beslenmiş ve bunlardan faydalanılmıştır. At eti yemek İslâm dininde hanefilere haram değildir. Ancak at, bir

³³⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.495.

³³¹ Kaşgarlı Mahmud, s.157.

³³² Kaşgarlı Mahmud, s.169.

³³³ İbrahim Yıldırım, “Uygulama Nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü”, **Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1996, s.55.

³³⁴ Yıldırım, s.50; Roux, (ATÖ), s.245.

³³⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.93.

³³⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.352.

³³⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.380.

savaş aracı olarak kullanıldığı için kesilmemesi tercih edilirdi. Yüzyıllar boyunca Türk devletlerinin dış ticaretinde at ihracatı, büyük zenginlik kaynağı olmuştur. Bilhassa Hunlardan itibaren 19. yüzyıla kadar devam eden dönemde, Asya Türk devletlerinin Çin ile ticari ilişkilerinde, Türklerin en önemli ihraç maddesi at olmuştur. Özellikle Uygurlarda 8. ve 9. yüzyıllarda her defasında 5.000'den 25.000'e kadar at satılırdı. Bu kadar yüksek sayılarda atın beslenmesi, toplanması, götürülmesi ve Çinlilere verilmesi muhakkak ki önemli bir teşkilâtın varlığını gerektirmektedir. Ayrıca bu kadar çok sayıda ehlileştirilmiş atların sahipliliği ve bakımı ayrı bir meseledir.³³⁸ Bu atların sütünden Türklerin meşhur içkisi kımız yapılırdı.

“Kımız üretimi, göçebe şeklinde yaşayan Türk boylarında binlerce yıldan beri bilinen geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Hazırlanması çok emek gerektiren bir iştir. Kımızın ilk mayası Kuzu Şirdan'dır. Buna aynı zamanda Türk mayası da denir. Bu maya, yeni sağılmış kısrak sütüyle saba adı verilen, kayın ve kızılıçık ağacı dumanıyla tütsülendirilmiş, atın derisinden yapılmış tulumlar içinde üretilir. Belli sıcaklıkta karıştırılıp, piskek tabir edilen tokmakla dinlendire dinlendire dövülür. Bu şekilde süütün mayalanması, fermente edilmesi sağlanmış olur. Söz konusu kaba, yani sabaya zaman zaman kısrak sütü ilave edilerek ve dövülerek bu işlem tekrarlanır. Her defasında süt ilave edildikçe, iki saatte bir en az 5 bin kez dövülür. Bugün bu işlem sanatoryumlarda ve büyük üretim merkezlerinde endüstriyel yöntemlerle yapılmaktadır.”³³⁹

Beyaz renkte olan kımız, süte nazaran daha akışkan ve daha homojen bir yapıya sahiptir ve pıhtı içermemektedir. Kendine has tat ve kokuya sahiptir. İçinde kendine özgü süt kokusu dışında yabancı bir koku yoktur ve damakta hoş bir lezzet bırakır.

“Başta Türk Cumhuriyetleri ve Rusya olmak üzere, hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinin araştırmalarına göre tespit edilen faydalan şunlardır: Güçlü bir besin maddesidir. Vitamin ve mineral yanında tam değerli aminoasitleri içerir. Asit-karbon ihtiva ettiğinden, mide hastalıklarının tedavisinde çok yararlıdır. Çok güçlü bir antiseptiktir. Bu özelliği ile vücuttaki mikropları yok eder, dolayısıyla hastalara direnç ve bağışıklık kazandırır. İçindeki karbonhidratlar sebebiyle, ishal ve idrar yolu hastalıklarında tedavi edicidir. Kımız, damar sertliğine iyi gelen aminoasitleri en uygun bileşimde bünyesinde bulundurur. Güçlü ve yararlı bir antibiyotik olduğu üzerinde hekimler fikir birliğindedirler. Bunun yanı sıra ihtiyarlık, dermansızlık, karaciğer, akciğer, böbrek ve daha nice hastalıkların doğal ve en etkili ilacıdır. Bir araştırmacı kımızın etkilerini üç kelime ile özetler:

³³⁸ Tuncer Baykara, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.116; Orhan Doğan, **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.135.

³³⁹ Doğru, s.322.

Besler, kuvvetlendirir, yeniler Kazakla Kımız içen evin uçuğu bile olmaz derken yanılmamışlardır.”³⁴⁰

DLT’de bu konula ilgili geçen kelimeler şu şekildedir:

“Tokum: kesimlik hayvan. Çoğunlukla kesimlik at için kullanılır.”³⁴¹

“Hayvanların yaşlarının ileri derecede olması kesimlik çağa geldiğinin beklenildiğini göstermektedir. Ayrıca, erkek hayvanların kurban edilmesi, hayvan neslinin devamında dişi hayvanların önemli yer tutmalarıyla da bağlantılıdır. Bu durum meselenin iktisadi boyutunu da göstermektedir.”³⁴²

“Kazı: insan karnının boğumları. Atın karnının semizliği. Bundan yund kazı.sı yāg denir; “atın karnının semizliği yağdır” demektir. Türkler için en güzel et budur.”³⁴³

Türkler atı birçok alanda kullanmasının yanı sıra atın pisliğinden dahi fayda sağlardı. DLT’de bunun örneğini görüyoruz. “Yundak: özellikle atın pisliği. Atasözü: Yağınır erse kerek yundakı tegi.r. Anlamı: Düşmandan bile gelse mal sana lazımdır. Düşmanın malından hiç olmazsa atının pisliği kalır; odan da faydalanıp ateş yakarsın.”³⁴⁴

3.2.4. Posta

Gerek savaşlarda gerek barış zamanında olsun bir yerden bir yere gönderilen paket, haber vs. posta olarak adlandırılır. Posta teşkilatı da bir devlet için çok mühim bir araçtır. 11. yy ’da hiç şüphesiz kullanılan önemli bir iletişim aracı olmuştur. DLT’de buna dair veriler ise şu şekildedir:

“Atlıg yorttı: atlı (atını) eşkin koşturdu.”³⁴⁵ Eşkin, atın hızlı yürüyüş biçimine denir.

“Eşkin: uzun yola da eşkin denir.”³⁴⁶

³⁴⁰ Meredov Bazarbay, “Akalteke Atları”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.323.

³⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, s.171.

³⁴² İlhami Durmuş, “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, Cilt:1, Güz, 2017, s.24.

³⁴³ Kaşgarlı Mahmud, s.444.

³⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.367.

³⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.527.

³⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

“Eşkinici: buradan da hızlı posta götüren atlıya eşkinici derler.”³⁴⁷

“Ula.g: beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşmaya kadar binilen at.”³⁴⁸

“Çuwga: hızlı posta ulaklarının yolda aldığı at. Sonrakini buluncaya kadar ona biner.”³⁴⁹

“Er yandı: adam kustu. Şiir:

Yandı erinç ugragı

Keldi berü tugragı

özi kuyı ugragı

Alpla.r kamug tirgeşü.r

Düşmanı niteleyerek diyor ki: Galiba o, niyetinden vazgeçti. Onun posta atı (habercisi) bize geldi. O (düşman) vadinin göbeğindedir. Kahramanları savaş için saf oluşturmaktadır.”³⁵⁰

Tüm bu verilerden anlaşıldığı üzere 11. yy DLT’de bahsi geçen Türk devletlerinde posta teşkilatının varlığına rastlıyoruz. Zaten o dönem ile ilgili diğer kaynaklar ve DLT’de bahsi geçmeyen Türk devletlerinde de bu teşkilatın varlığına rastlıyoruz.

3.2.5. Ticaret

“Başta Türkiye Selçuklu Devleti olmak üzere Anadolu’da kurulan Türk devletlerinin ekonomilerinde ihracat önemli bir yer tutmaktaydı. İhraç malları arasında Türkmenlerin büyük sürüleriyle (at, koyun, keçi) bu sürülerden elde ettikleri ürünler baş sırayı alıyordu. Çağdaş kaynaklarda verilen bilgilere göre, Anadolu’dan İran, Irak ve Suriye gibi İslam ülkelerine sürüler halinde canlı mal ihraç ediliyordu. Sürat, çeviklik ve dayanıklılık bakımından çok ünlü olan Kastamonu, Kütahya ve Karaman atları, yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınıyordu.”³⁵¹

Türk devletleri komşu devletlere başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satıp, bunların karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. “X. Yüzyılda da Müslüman Türkistan, göçebe komşuları sayesinde at ve et ihtiyacını büyük miktarlarda hiçbir şeraitte mümkün olmayacak ucuz fiyatlarla

³⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

³⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.60.

³⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.184.

³⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.378.

³⁵¹ Koca, (SDTTM), s.464.

karşıyorlardı. Sınır gümrükleri ağzına kadar at doluydu. Taşkent civarında bir yerde ve Fergana'da her insanın 100-500 arası atı vardı.”³⁵²

“Türklerin dış ticaretinde birinci yeri, uzun yüzyıllar (XVII. Yüzyıl sonlarına kadar; hatta İç Asya'da XX. Yüzyıl başlarına kadar) at almıştır. Türkler at eti yiyebilmekle birlikte, at daha çok askerî yönü ağır basan bir hayvandır. Dış ticaretinde de asıl amaç, doğrudan askerî ve hizmet amaçlıdır. Bu sebeple ticaret yapılan yerlerde en çok at görüldüğünden böylesine yerler, genellikle At-pazarı olarak adlanmış bulunuyordu. "At-pazarı", Türk-Çin sınırında Hun devrinden beri devam edegelen bir yer ve isim olup, Göktürk devrinde iki ülke arasındaki ticaretin çok artması sebebiyle, burada bir At-pazarı Şehri olmuş idi. At-pazarı, Türk hayatının sonraki zamanlarında da çok rastlanan bir isimdir. Türkiye Selçuklularının hemen her şehrinde At-pazarı bulunuyordu. Ankara şehrindeki At-pazarı ismini günümüze kadar koruduğu gibi Konya'daki At-pazarı da bilinmektedir.”³⁵³

Atların alım-satımı için oluşturulan bu pazarlar Mevlânâ devrinde de, Konya'da, bir At Pazarı'nın varlığını tespit edebiliyoruz. Nitekim Cimri olayında Karamanlılar At Pazarı'ndaki Çaşnigir kapısını yakarak şehre girdiklerine kaynaklarda rastlıyoruz.

“At yetiştirici / Horse dealer. Bu meslek ile uğraşanlar tayları alıp yetiştirdikten sonra satmakta idiler. Nitekim Mevlânâ'nın müritlerinden biri olan Celâleddîn Kassab, Arap atlarının taylarını alıp yetiştirdikten sonra büyüklere (ekâbir) satmaktaydı. Bu şahsın tavlasında (istabl) daima iyi atlar bulunurdu. Sultan II. Kılıç Arslan'ın en nüfuzlu ve kudretli adamlarından Süleyman (Solymas) elçi olarak İmparator Manuel Komnenos'a gönderilmişti (1172 veya 1173). Süleyman, Bizans imparatoruna kendi ahırlarından yörük atlar hediye etmişti. At yetiştiricilerinden biri de zamanın sayılı zenginlerinden Nusreteddîn Çelebi olmalıdır. Pervane Muineddîn Mehmed Bey onun 700 baş atına el koymuştu. Öte yandan Marco Polo da Anadolu (Turcomania)'dan geçerken Türkmenler 'in fevkalade atlar ve değerli katırlar yetiştirdiklerini zikretmektedir (1271/1272). XIII. yüzyılda Selçuklu Türkiye'sinde yabancılar Türk atlarının çoğunu Yabanlu Pazarı ile büyük bir ticaret merkezi olan Sivas'tan temin etmekte idiler.”³⁵⁴

DLT'de at alım-satımına dair bilgiler şu şekildedir:

“Ol atın satısa.dı: o, atını vb.ni satmak istedi.”³⁵⁵

*“Er atın satıgsa.dı: adam atını neredeyse satacak idi ve satmak istedi. Şiir:
Ewin barkın satıgsa.dı*

³⁵² Barthold, (OATU), s. 28.

³⁵³ Baykara, s.142.

³⁵⁴ Merçil, (TSM), s.30.

³⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.468.

*Yulug birip barıgsa.dı
Tirig erse turugsa.dı
Añar sâkınç küni togdı
Diyor ki: düşman, canının fidesini vermek için evlerini ve mallarını satmak
istedi. Hayatta kalmak istedi; ona hüznün güneşi, yani (keder) günü doğdu.*”³⁵⁶

“Ol at alısa.dı: o, at vb. şeyleri satın almak istedi.”³⁵⁷

“Torug: bununla atlar isimlendirilir. Bu ogla.nıg bir torugka aldım bu köleyi
bir at karşılığında aldım. Mecazen deve ve inek için de kullanılır.”³⁵⁸

“Er atın satındı: adam atını satıyormuş gibi göründü.”³⁵⁹

“Er atıg kılzlandı: adam atı pahalı saydı.”³⁶⁰

“Ol bu atnı ağırlandı: o, bu atı pahalı buldu. Bir şeyi ağır bulduğu zamanda
aynı.”³⁶¹

3.2.6. Hediye

*“Bilindiği üzere hukukî mahiyeti haiz olan hibe hâriç, armağanlar, hısımlar, dost,
tâbi ve metbular arasında sevgi, hürmet, zafer kutlama, sulh, yardım ve
hâkimiyeti tanıtma... gibi düşüncelerle verilip alınan eşya ve canlılardır. Bu eşya
ve canlıların cins, nevi ve sayıları verildikleri zaman ve cemiyetlerin kıymet
hükümlerine göre değişir. İlk devirlerden bugüne kadar at, Türklerin hayatındaki
aşikâr ehemmiyetinden ötürü verilip alınan hediyelerin başında gelmiştir. Bunu
istisnasız bütün Türklerin hayatında görüyoruz.”*³⁶²

“Sinjüt: karşılığı verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan. Bundan bu at
maña sinjüt birdi denir; “o, bana bu atı armağan etti” demektir.”³⁶³

“Ol maña at bağışla.dı: o bana at vb. bağışladı.”³⁶⁴

“At ugurlandı: kendisine bağışlanan atın karşılığını verdi. Oğuzcadır.”³⁶⁵

³⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.483.

³⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.124.

³⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.160.

³⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.276.

³⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.432.

³⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, s.129.

³⁶² Şükrü Elçin, “Türklerde Atın Armağan Olması”, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.161.

³⁶³ Kaşgarlı Mahmud, s.494.

³⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.484.

³⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.129.

“Büt: bir büyük tarafından hediye getirene verilen bahşışın adı. Mesela diğer adam bir at armağan eder; atın seviyesine bir dinar veya bir koyun verilir; bu koyuna but adı verilir.”³⁶⁶

“Artut: armağan. Bey ve benzerlerine verilen at vb. hediyeler. Sonra da her türlü hediyeye artut adı verildi.”³⁶⁷

3.3. AT BAKIMI

*“Seyis / Groom. Seyis ata bakıp tımar eden hizmetkârdır. Kaynaklardan çıkarılan bilgilere göre seyisin görevi ahırda olup, atlara ve katırlara bakar ve ahırda yatardı. Eflâkî'nin ifadesinden seyisliğin ayak takımının (veya aşağı tabakadan insanların) yaptığı işlerden olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bazı metinlerde de seyisin zikri geçmektedir. Selçuklu devrinde bu mesleği ifade eden başka kelimeler de kullanılmıştır; rikâbdâr ve sütürban.”*³⁶⁸

“Sarayın ve hükümdarın hayvanlarına bakan has ahurun hademe, seyis ve diğer vazifeli kişilerin emiri olan kişiye Emir-i Ahur denilirdi.”³⁶⁹

*“Sultanın ahırlarından sorumlu görevli Emîr-i Ahûr'dur. Hârizmşâhlar'da bu makamın oldukça önemli olduğunu anlıyoruz. Zaten askerî yapılanmanın devletin temel dayanağı olduğunu göz önünde bulundurursak bu durumun son derece doğal olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca Hârizmşâhlar göçebe Türk unsurlarının bünyesinde idareci olarak da yer bulduğu bir Türk devleti olma özelliğine sahiptir ki, bahsettiğimiz bu Türker'in de uzmanlık sahası askerliktir.”*³⁷⁰

Atların bakımı bir çaba gerektirdiği gibi belli maliyetleri de vardır. At bakımı içerisinde beslenmesi, suyu, barınağı, sağlık bakımları vardır. DLT'de de atın beslenmesine, eğitime, sağlık bakımlarına dair çok sayıda bilgi vardır. Atın beslenmesine, yemlenmesine dair geçen bilgiler:

“Sıpa.kur: yem torbası. Aslı sıp akurı'dır; iki yıllık atın yem yediği yer demektir.”³⁷¹

³⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.396.

³⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, ss.53-54.

³⁶⁸ Merçil, (TSM), s.40.

³⁶⁹ Yıldız, s.196.

³⁷⁰ Meryem Gürbüz, *Hârizmşâhlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.106.

³⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, s.212.

“At okra.dı: at yem yerken okradı (hafifçe kişnedi).”³⁷²

“Bu ot atıg kemletti: bu yem at vb. ne sıkıntı verdi.”³⁷³

Yem olarak, saman ve kepeğin ıslatılmasıyla oluşan bir karışım, ot ve arpaya rastlıyoruz.

“Aşba.r: samanla kepek ıslatılarak karıştırılır ve ata verilir.”³⁷⁴

“Ol atka aşbar yelpitti: o, atın yemini ıslattı; o da samanla kepektir.”³⁷⁵

“At körpe.le.di: at, otun kalan kısımlarını yedi.”³⁷⁶

“At yaşla.dı: at vb. baharda taze ot yedi.”³⁷⁷

“At otgardı: o, at vb. şeyleri otlattı.”³⁷⁸

“At otla.dı: at vb. otladı.”³⁷⁹

“At arpalandı: ata vb. arpa verildi.”³⁸⁰

“Ol atın arpa.la.dı: o atına arpa yedirdi.”³⁸¹

“At arpa.nı kürt kürt yidi: a arpayı kürt kürt ses çıkararak yedi.”³⁸²

“At suwla.dı: at vb. su içti.”³⁸³

Hastalık

“İnsanoğlu, tarihin başlangıcından bu yana tıp sahasıyla ilgilenmiş, en iptidaî devirlerden itibaren bu sahada geliştirdiği çeşitli tedavi metotları ile sadece kendisini değil, evcilleştirmeğe başladığı hayvanların da hastalıktan korumak ve iyileştirmek istemiştir. Baytarlık mesleği de hekimlik gibi en eski mesleklerdendir.”³⁸⁴ Baytarlık o dönemde var olan mesleklerden biri olmuş ve atın hastalıklarını tedavi etmiştir çünkü atların bakımı için bu şarttır.

DLT’de atın hastalanmasına kem denir. Örnekleri şunlardır: “At kemle.di: at hastalandı.”³⁸⁵

³⁷² Kaşgarlı Mahmud, s.123.

³⁷³ Kaşgarlı Mahmud, s.341.

³⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.58.

³⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.342.

³⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.489.

³⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.476.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.107.

³⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.126.

³⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.130.

³⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.138.

³⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.148.

³⁸³ Kaşgarlı Mahmud, s.472.

³⁸⁴ Mesud Şen, “Baytarnameler, **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, (Emine Gürsoy-Naskali), Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995, s.177.

³⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.473.

“Kem: hastalık. At kemlendi at vb. hastalandı.”³⁸⁶ “At kemlendi: at vb. hastalandı. Aslı at içindir.”³⁸⁷

DLT’de geçen at hastalıkları ise şunlardır:

“Señregü at: sakağı (ruam) hastalığına yakalanmış at. Burnundan irin gibi sümük akar.”³⁸⁸

“Ol atın yağırldı: o, atın yağırını iyileştirdi. Eğer onun atı yağırlattığı anlatılmak isteniyorsa ol atı yağırttı denir; o, atı yağırlattı demektir...”³⁸⁹

“Çilde.y: atın göğsünde çıkan bir yara. İyileşsin diye dağlanır.”³⁹⁰

“İtilge.n: bir at hastalığı. Bezelerden olur; bezeler yarıldığı zaman at iyileşir. Farsçada xuna:m adını alır.”³⁹¹

“At axsa.dı: at vb. şeyler aksadı.”³⁹²

“Çildeg: atların göğsünde çıkan; içinden cerehat ve irin akan yara. Sonra dağlanır.”³⁹³

“At çalındı: at, kötü yeminden dolayı zayıfladı.”³⁹⁴

“At agna.dı: at, toprak vb. yerde debelenerek kaşındı.”³⁹⁵

“Yağırılığ at çıjdı: yaralı at, üzerine binilmek istendiğinde yarasını korumak maksadıyla çöktü. Bütün yaralı hayvanlar da üzerlerine yük konulmak istendiğinde aynı şeyi yapar.”³⁹⁶

DLT’de atın eğitimine dair veriler de bulunur. DLT’de “adgır: atın erkeği”³⁹⁷ kısrağ ise atın dişisi olarak geçer. “Kısra.k kulna.dı: kısrağ bir kulun doğurdu.”³⁹⁸ “Kısra.k igendi: kısrağ taya hamile kaldı.”³⁹⁹

³⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.147.

³⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.307.

³⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.506.

³⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.486.

³⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.451.

³⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.81.

³⁹² Kaşgarlı Mahmud, s.123.

³⁹³ Kaşgarlı Mahmud, s.

³⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.276.

³⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.127.

³⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.235.

³⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.46.

³⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.474.

³⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.99.

“Kulun: tay.”⁴⁰⁰ Eğitim ise henüz tay iken başlar. “Tosun: binmeye henüz alıştırılmamış tay.”⁴⁰¹ Buradan daha tay iken atların binilmeye alıştırıldığını anlıyoruz.

3.4. AT EYERİ

Eyer, atın sırtı üzerinde binicinin rahat oturmasını sağlar. Geniş ve sabit olmayan Türk eyerinin, öne ve arkaya doğru kaymasını karşılıklı olarak, atın göğsünden ve kuyruğunun altından takılan kayışlarla önleniyordu. Püsküller ve yuvarlak metal parçalarıyla süslenen bu kayışlar eski dönemlerden bu yana Türk at tasvirlerinde görülür. DLT’de eyere dair birçok sözcük bulunur.

“At ederle.di: adam at vb. şeyleri eyerledi.”⁴⁰²

“Kök: eyer bağı. Atasözü: er sö.zi bir eder köki ü.ç. anlamı: erkekliğin gereği olarak onun sözü bir olmalıdır; bundan dönüş olmaz; nasıl ki eyer kaburgasının bağı üçtür; bir tana fazla olursa deliklerin çokluğundan eyer kaşı kırılır; üçten az olursa, iki (bağ) insanı taşımaya dayanamaz. Bu, dediğini yerine getirmek için söylenir.”⁴⁰³

“Eder köklendi: eyerin kaburga tahtaları bağlandı.”⁴⁰⁴

“Ol anar eder kökleşdi: o, eyerin kaburgasını bağlamakta (ona) yardım etti.”⁴⁰⁵

“Ol eder kökledi: o, eyerin bağını bağladı.”⁴⁰⁶

“Çikte.n: eyer örtüsü.”⁴⁰⁷

“Yapı: eyer örtüsü. Çiğil lehçesinde.”⁴⁰⁸

“Terlik: teri emmek için eyerin altına konan örtü.”⁴⁰⁹

“İçlik: eyerin altına konan örtü.”⁴¹⁰

“Köpçük: eyer yastığı. Oğuzca.”⁴¹¹

“Kuduzgu.n: eyer kuskunu.”⁴¹²

⁴⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.174.

⁴⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.173.

⁴⁰² Kaşgarlı Mahmud, s.132.

⁴⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.318.

⁴⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.307.

⁴⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.298.

⁴⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.473.

⁴⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.188.

⁴⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.357.

⁴⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.208.

⁴¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.50.

⁴¹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.209.

⁴¹² Kaşgarlı Mahmud, s.226.

“Kömüldürük: eyerin göğüslük kısmı.”⁴¹³

“Kolan: kolan, eyer kayışı. Kolan eti kolanın altında kalan et kısmı.”⁴¹⁴

“Topuz yük: üzerine binenin sallandığı eyer ve yük.”⁴¹⁵

“Ümzük: eyerin ön ve arkadaki ucu.”⁴¹⁶

“Ağrım: eyerin altında, iki yandan çıkan uçlara ağrım denir.”⁴¹⁷

“Üstem: tokalar, kemer başları ve eyerlerdeki altın ve gümüş kakmalar.

Oğuzlar ona sa.xt adını verirler.”⁴¹⁸

“Mançuk: eyere takılan heybe, torba gibi şeyler.”⁴¹⁹

“Otgun: eyerin sol tarafında bulunan geniş kayış. Kolanın halkası ona geçirilir ve diliyle bağlanır.”⁴²⁰

“Eğerlik: üzerine eyer konmak için ayrılmış tahta. Yumuşak keş (g) ile ise “eyerin sahibi” anlamını verir.”⁴²¹

Gem, atın dizginine bağlı olup, atın ağzına takılan demir bir araçtır. Bu araçla atı yönetmek kolaylaşır. “Çetge.n: gem dizgini.”⁴²² “Yügü.n çınıl çınıl etti: gem ses çıkardı.”⁴²³

Üzengi ise eyerin iki yanına asılı ve ayağa destek sağlayan bir binicilik malzemesidir. “Kısmak: üzenginin iki tarafında bulunan genişçe kayış. Üzengi bu kayışların arasındadır.”⁴²⁴

⁴¹³ Kaşgarlı Mahmud, s.230.

⁴¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.174.

⁴¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.156.

⁴¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.51.

⁴¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.52.

⁴¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.52.

⁴¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.207.

⁴²⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.53.

⁴²¹ Kaşgarlı Mahmud, s.78.

⁴²² Kaşgarlı Mahmud, s.192.

⁴²³ Kaşgarlı Mahmud, s.496.

⁴²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.207.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK SAVAŞ ALETLERİ

4.1. SİLAH

DLT’de genel olarak silaha tulum denmiştir. “Tulum: silah. Genel bir isim.”⁴²⁵

“Er tulum mandı: adam silah kuşandı.”⁴²⁶

“Er tulumlandı: adam savaş malzemeleri ve silah kuşandı.”⁴²⁷

“Merasimlerde hükümdarın silahını taşıyan ve aynı zamanda zeradhane veya zırhhane denilen silahhaneyi muhafaza eden silahdarların amiridir. Emir-i Silah makamına gelmiş bir kişi Siyaset-Name’ye göre, merasimler esnasında, hükümdar tahtının yanı başında dururdu. Emir-i Silah’ların komutanlık mevkiine çıktıkları görülmektedir. Silahdarlara bazen Silahi denilirse de Siyaset-Name’de silahdar tabiri kullanılmaktadır.”⁴²⁸

Uygurlar, çok iyi demir-çelik işçileriydiler. Orta Asya’da en kaliteli çelik cevherleri, kuzeydeki Kırgız Türklerinin bölgesinden çıkardı. Kırgız ülkelerinin güney- batısında yaşayan Göktürk boyları ise bu çelikleri işleyip, silâh yaparak satarlardı.

“Eski Göktürklerin Talka Demir Kapı’sı civarındaki oturma hayat sahalarında muahharan en iyi silahlar imar olunan demir ve çelik endüstri mıntıkası denilebilecek ehemmiyete malik. Pulad şehri bulunduğu, aynı eski Göktürkler sahasından Horasan’a demir levhalar, karaçori ve bilgatekini denilen güzel kılıçların ihraç olduğu malumdur. Hazarlar ülkesinde ise en iyi kılıç yapanların hazarlar ve en iyi zırh (kübe) işleyen Türklerin de Sabir Türkleri olduğu ve şimdiki kübeçilerin bu sonunculardan türediği anlaşılıyor. İran destanı, Türklerin en eski zamanlardan beri bir ‘çeliğe bürünmüş’ millet olarak tasvir ediyor ki biz tarihi devirlerde Türk kavimlerinin yaptıkları demirciliği, bunların tarihten önceki zamanlarda dahi inkişaf ettirdikleri bir sanatları olarak kabul edebiliriz.”⁴²⁹

⁴²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.171.

⁴²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.242.

⁴²⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.310.

⁴²⁸ Yıldız, s.195 Coşkun Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, ss.73-74; Güllü Nuhoglu, **Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, ss.209-210; Aygün, ss. 11-12.

⁴²⁹ A. Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Cilt:1, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981, s.31.

“Selçuklu Devleti’nin sınırları içerisinde sadece Türklerin temsil ettiği Orta Asya silâh kültürü bulunmuyordu. Arap ve Fars silâh ekolleri de etkinliklerini devam ettiriyordu. Yine Büyük Selçuklu topraklarının batı kanadında Bizans tesiri, doğu kanadında kısmen Hint ve Çin tesiri de vardı. Büyük Selçuklu ordusu geniş sınırların bir yansıması olarak birçok silâh kültür havzasının bulunduğu bir yerdi. Bununla birlikte Türkler orduda çoğunluğu “oluşturmaktaydı.”⁴³⁰

“Orta Çağ’da çelik üretimi ve ticareti, silâh imalinde önemliydi. Bu dönemde Hindistan, Seylân, Horâsân, Fergâna gibi birçok bölgede çelik üretimi vardı. Çelik üretim havzaları arasında yoğun bir ticaret bulunmaktaydı. Bu ticaret, daha çok Fars Körfezi, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu arasında yapılmaktaydı. Hindistan ve Seylân’da üretilen çelik külçeleri, Yakındoğu’daki silâh üretim merkezlerine ulaştırılırdı. İran coğrafyası için Fars Körfezi’ndeki Sîrâf, Kîş Adası, Hormuz ve Tîz limanları, bu ticaretin ilerleyişinde büyük bir rol oynuyorlardı.”⁴³¹

Türk ordusu her devrin tekniğine uygun etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ısıklı oklar en korkuncu idi. Türkler at üstünde, dört farklı yöne isabetli bir şekilde ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kemend atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalkan, kılıç kullanırlardı. Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı. Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam edip düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazide istenilen yere kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınıp yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu taktiğe Türk yurdunun adından dolayı turan taktiği denilmiştir. Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu. Başarılı Türk ordusu, pek çok yabancı kavmi savaş stratejisi tarafından etkilemiştir. Çin ordusu daha M.Ö. 4. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin’e girdi.

“Filhakika, ilim aleminde kabul edildiğine göre, ilk önce Türkler (Hunlar) koşum takımlarını, üzeni, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hâkim olmak sayesinde süratli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Bununla muvazi olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştı. İşte Türklerin askeri kudreti ve dünya hakimiyeti davasında at ve silahlar ilk imkânı

⁴³⁰ İbrahim Duman, **Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018, (BSOS) s.7.

⁴³¹ Duman, (BSOS), s. 7.

hazırlamıştı. Bu keşiflerin askerlikte bir inkılap yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hakimiyet kazanması tabii idi."⁴³²

"Türkler, kimi araştırmacıların at kültürü diye adlandırdıkları bir yaşam biçimi sürdükleri için, giyimlerinde de süvariliği ön planda tutmak gereğini duymuşlardı."⁴³³
"At biniciliğinden dolayı pantolon ve ceket Türklerin icadı olup, modern kıyafetin de temelini oluşturmaktadır."⁴³⁴

*"Günümüzde, giysinin bazı yerlerine koyulan simgesel formlarla askeri rütbelerin belirtildiği sistemin en erken hali İslam öncesi Türk ordularında bulunmaktaydı. Günlük hayatta herkesin kullandığı bir giysi tamamlayıcısı olan kemerler, söz konusu ordu olduğunda farklı bir öneme bürünmüş, üzerine konulan tokalar ile alplik alametinin en önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Zamanla bu tip kemerlerden sarkan çeşitli objeler vasıtasıyla da askerin veya subayın rütbesi ifade edilmiştir."*⁴³⁵

Silahlar çeşitli şekilde tasnif edilebilmekle birlikte genelde ağır ve hafif silahlar olarak sınıflandırılır. Ayrıca silahları kullanıldıkları yere göre saldırı, savunma ve kuşatma silahları olarak da ayırabiliriz.

Saldırı silahı olarak Selçuklu ordusunda, diğer milletlerin ordularında olduğu gibi ok ve yay, kılıç, kısa kılıç, mızrak, demir gürz, ahşap gürz, bıçak, kama, hançer gibi çeşitli silahlar kullanılırdı. Türk savaş sanatının en etkili silahı ok ve yay idi. Türk savaşçıları ve hükümdarları bu silahı kullanmakta çok hünerliyidiler. Savunma silahlarının başlıcaları ise kalkan, miğfer ve zırh idi. Kale ve surlarla çevrili şehir kuşatmalarında saldırı ve savunma silahlarının yanında mancınık, arrade, delik açıcı, nef t atıcı, çark, koçbaşı, balyoz gibi silahlar kullanılmaktaydı.

⁴³² Turan, (TCHM), ss.131-132; Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, ss.94-95; Gyula Nemeth, **Atilla ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, DTCE Yayınları, Ankara, 1982, s.34.

⁴³³ Ş. Turan, s.238; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, (TMK), s.306.

⁴³⁴ İ. Durmuş, s.19; Grousset, s.15.

⁴³⁵ Tilla Deniz Baykuzu, "İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk", **DTCE Dergisi**, Cilt:53, Sayı:1, 2013, s.239.

4.2. KILIÇ

Konargöçerlikten yerleşik yaşama geçen, şehirler kuran, hayvancılıkta ve tarımda belli bir düzeye erişmiş olduklarını bildiğimiz, hatta Ergenekon efsanesine dahi yansıyan, dağı eritmeyi bilecek kadar madencilik bilen o dönem Türklerinin birçok şey bildiklerine şüphe yoktur. Atın hızından, demirin vuruş gücünden çok güzel faydalanmıştır bozkır toplumu.

“Destanlar devrinde dahi Türklerin maden işlediği, çelikten kılıç ve kargı yaptığı, bakırı, altını ve demiri işledikleri dünya tarihçilerinin de kabul ettikleri bir gerçektir. Bu sebeptendir ki silah, silahın hammaddesi olan demir, bu silahları yapan demirci, halkın düşüncesinde çok üstün bir değerdedir. Nitekim silah üretmeyi bir sanat haline getirmiş olan Türkler, silahlarını günün koşullarına da uydurabilmiş ve bu silahlarını her daim güzel sanatlarda, orduda ve devlet teşkilatında Orta Asya geleneğine uygun olarak işlemeyi bilmiştir. Hatta IX. yüzyıl İslam bilginlerinden Câhiz, Fâzâil El-Etrâk adlı eserinde, Türklerin silah yapıcılığında diğer toplumlar gibi, silah yapımında birçok ustaya ihtiyaç duymadığını ve Türk’ün bütün silahlarını kimseden yardım istemeden kendisinin yaptığını belirtmiştir. Devleti ve milleti için silah yaptığından bahsedilen bu ustalar, Türk demircileridir.”⁴³⁶

“Türkler demire, genel olarak kök-Temür, yani gök demir derlerdi. Türklerde de demir kutsal idi ve kılıçla da and içilirdi. Bu konuda bir fikir verebilmek için, Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünden şu açıklamaları alalım: (Kök temür kerü turmas) atasözünün mânâsı, (gök demir boş durmaz) demektir (Dokunduğu her şeyi yaralar), anlamına gelir. Bu atasözünün ifade ettiği başka bir anlam daha vardır: Kırgız, Yabaku, Kıpçak gibi daha başka boyların halkı, aralarında bir şey üzerine and içtikleri veya sözleştikleri zaman, demire saygı göstermek için, kılıcı kınlarından çıkarırlar ve yanlamasına olarak önlerine korlardı. Bundan sonra da kılıç üzerine şöyle yemin ederlerdi: (Bu kök kirsün, kızıl çıksun) derlerdi. Bunun mânâsı şu demektir: (Eğer sen sözünde durmazsan, bu gök renkteki kılıç, senin kanma bulanarak kızıl çıksın ve senden öcünü alsın!) Çünkü Türkler demiri ulu ve kutsal sayarlardı.”⁴³⁷

“Orijinal olan Türk kılıcının menşei Altay’dır. Uzak ve yakın-doğu kültürlerinde bu kılıcın ilkel veya gelişmiş tiplerine rastlanmaz. Hunlar, Atilla Hunları, Göktürkler tarafından kullanıldı. Kılıcın teferruatına ait parçaları şimdilik tam bir restorasyona imkân vermiyor. Ancak, yapım tekniği olarak, madeni ince levhalar ağaç veya maden üzerine kaplanır. Özellikle balık sırt motifler revaçtadır ve birbirini düzenli açılar ile kesen ışınların meydana getirdiği levhalara çok rastlanır. Macaristan’da kalıntıları vardır.”⁴³⁸

⁴³⁶ Uğur Çerikan, **Türk Kültüründe Demir**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2014, s.261.

⁴³⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, Cilt:1, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.67.

⁴³⁸ Aydın Taneri, **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.37.

Avlanmayı ve savaşmayı çok seven ve ileriye taşıyan Türkler, gerekli silahlarını yapmak için Altaylardaki demir madenlerini eriterek ona şekil vermişlerdir. Türkler, mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren vb. silahlar imal etmişlerdir.

“Türk kılıcının en iyi örneklerinden birini de Kırgızlar yapmışlardır. Kazılarda çıkarılan 80-90 cm. uzunluğundaki bir Kırgız meçinin iki yüzü de keskindir. Bu meçin güzel bir korkuluğu da ele geçirildi. Tek ağızlı, fakat boyca meçlerden daha küçük kılıçlarda bulunmuştur. Dede korkut destanlarında alpler kılıçlarını öğerken, kara polat öz kılıç derler. Kara kuvvetin ifadesidir, polat 'tan onların çelikten yapıldığını gösterir. Öz de kılıcın sağlamlığını anlatan bir nitelemedir.”⁴³⁹

“Karâcûrî bir süvari kılıcıydı. Fahr-i Mudebbîr'in belirttiğine göre Türkler'in silâhıydı. Şemşîr kılıcından daha uzun ve eğriydi. Atlının elinden mızrak düştüğünde bu kılıç, mızrak görevini de yerine getirirdi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu silâhı, Selçuklu süvarileri de kullanmaktaydılar. Gulâmların eğitimlerinde kılıç talimi, karâcûrî ile yapılırdı.”⁴⁴⁰

Orta çağ' da kılıçların renkleri birbirinden farklıydı. Bunun sebebi kılıçların yapıldığı madenin özelliklerinden kaynaklanırdı. Kaynaklarda kılıç renkleri ile ilgili mor, firuze rengi, zümrüt yeşili, sedef otu rengi, yeşil, lacivert, mine rengi, akik rengi, pırasa rengi, su rengi, kırmızı, cıva rengi gibi renkleri görüyoruz.

“Piyadelerin daha fazla kullandığı düz ve ağır kılıçların aksine süvariler eğri (kavisli) kılıç kullanmışlardı ve İran şemşîr'lerinin henüz meşhur olmadığı dönemlerde eğri kılıçlar Türkistan'ın birçok şehrinde Türk kılıç ustalarınınca imal ediliyordu.”⁴⁴¹ Kavisli kılıçlar, bir süvarinin ihtiyacı olan çevikliğe sahiptir.

“Selçuk ve Atabeylelere ait kılıçlar aynı tip ve menşeden geldikleri gibi Osmanlı kılıçları da Kayı kabilesinin anânesini taşıyordu.”⁴⁴² “Şemşîr-ger: Kılıççı, kılıç ustası”⁴⁴³ ve “seyyâf: Kılıççı, kılıç ustası”⁴⁴⁴ Türkiye Selçuklularında var olan mesleklerdir.

KB'de kılıç ile ilgili şunlar geçer:

⁴³⁹ Taneri, s.38.

⁴⁴⁰ Duman, (BSOS), s.49.

⁴⁴¹ Bahaddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü”, **DTCF Dergisi**, Cilt:6, Sayı:5, 1948, ss.431-459.

⁴⁴² Ögel, (TKMT), s.458.

⁴⁴³ Merçil, (TSM), s.160.

⁴⁴⁴ Merçil, (TSM), s.160.

“Hangi Bey askerini memnun etmezse, kılıç da kınından çıkmaz. Beyler kılıç ile memleketlerine hâkim olurlar; kılıcsız, gafil bey memleketine sahip olmaz. Kılıç ile balta memleketin bekçisidir; halkın başında bulunan, kılıç sayesinde memleketler ele geçirir. Dünyayı elinde tutan, kılıç ve balta ile düşmanını yenmiş olan ne der, dinle: Ey memlekete hâkim olan, onu muhafaza etmeli; zehir yiyen kimse bunu gaflet yüzünden yer. Ey kudretli, kılıç ve baltayı kendine muhafız yap; kılıç kınına girerse, beyin huzuru kaçır. Ey bey, kılıç kullanıni her vakit memnun et ve böylece kendin de daima sevinç içinde yaşa ve zahmet yüzü görme.”⁴⁴⁵

DLT’de kılıç, yine aynı anlamda kullanılmıştır. O devirden şimdiye kadar değişim olmamıştır. Kılıç ile ilgili eserde birçok kelime yer almasına rağmen kılıcın biçimine dair bir bilgi yoktur kavisli olması, uzunluğu vs. gibi.

“Kılıç: kılıç. Atasözü: Koş kılıç kınka sığma.s. Anlamı: Çifte kılıç bir kına sığmaz. Aynı iş için uğraşıp karşı karşıya gelen veya aynı kızı isteyen iki adam için kullanılır.”⁴⁴⁶

“Kılıç Xân: Karahanlılarda unvan olarak kullanılır. Kılıç Xân denir; hedef aldığı ve yaptığı işlerde kılıç gibi giden, demektir. Şiir:

Eren alpi okıştı.lar

Kıvrır kö.zin bakıştı.lar

Kamug tulmun tokıştı.lar

Kılıç kınka küçün sığdı

Savaşları niteleyerek diyor ki: Meydan okuyarak, kahramanlar birbirlerinin savaşa çağırıldılar. Kızgın gözle bakıştılar. Bütün silahlarla savaştilar. O kadar ki kılıç, üzerinde kuruyan kanlardan dolayı kınına sığmadı.”⁴⁴⁷

“Ol kılıçtın kân yoğuştı: o, onun kılıcının kanını silmede yardımcı oldu.”⁴⁴⁸

“Kân kılıçtın yoğuldu: kan kılıçtan silindi.”⁴⁴⁹

Savaşlarda kılıç öyle kullanılıyor olmalı ki üzerindeki kandan kılıçların kınlarına sığmadığından defalarca bahsedilmiştir.

“Ol mana kılıç mañdurdı: o, kılıç takmamı sağladı.”⁴⁵⁰

“Er kılıçlandı: adam kılıç sahibi oldu.”⁴⁵¹

“Yalıñ kılıç: yalın kılıç.”⁴⁵²

⁴⁴⁵ Yusuf Has Hâcib, ss.77-78.

⁴⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.154.

⁴⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.154.

⁴⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.379.

⁴⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.381.

⁴⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.290.

⁴⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, s.311.

⁴⁵² Kaşgarlı Mahmud, s.499.

“Ol anı kılıçla.dı: o, onu kılıçladı.”⁴⁵³

DLT’de kılıç, bıçak, hançer gibi silahların kınına dair bilgiler de yer alır.

“Kın: kılıç ve bıçağın kını. Kılıç kını kılıç kını.”⁴⁵⁴

“K̄in: kılıç ve bıçağın kını.”⁴⁵⁵

“Kılı.ç k̄indın suçlundi: kılıç, kından sıyrıldı.”⁴⁵⁶

“Ol biçe.k kınla.dı: o, bıçak için kın edindi.”⁴⁵⁷

“Ol meniñ ada.ktın tike.n suçluşdı: o, ayaktan diken çıkarmada bana yardım etti. Kılıcı kından vb. yerden sıyırmada yarış ve yardımlaşma olursa da aynıdır.”⁴⁵⁸

DLT’de kılıç sapına dair ise:

“Sa.p: kılıç ve bıçağın sapı. Atasözü: Ogla.n işi iş bolma.s ogla.k münzi sa.p bolma.s. Anlamı: Çocukların yaptığı iş güvenilir iş olmaz. Nasıl ki oğlağın da boynuzundan iyi sap yapılmaz.”⁴⁵⁹

“Boyn: insan vb. boynu. Kılıç boynı kılıç pırazvanası (sapa giren kısım). Biçe.k boynı bıçak pırazvanası.”⁴⁶⁰

“Er kılıç sapla.dı: adam kılıcını sapına taktı.”⁴⁶¹

“Ol kılıç saplattı: o, kılıcı sapına geçirtti. Hançer, bıçak vb. şeylerin hepsinin sapına geçirilmesi de aynıdır.”⁴⁶²

DLT’de kılıcın paslanmasına dair veriler de geçer:

“Tat: kılıç vb. üzerinde kabaran pas. Atasözü: kılıç tatıksa iş yunçı.r, er tatıksa et tunçı.r. Anlamı: Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur. Bu, dayanıklı olmak ve her cinsin kendi cinsinde yaşaması için söylenir.”⁴⁶³

“Kılıç tatıktı: kılıç paslandı.”⁴⁶⁴

DLT’de kılıcın, dövülmesi, bilenmesi, parlatılmasına dair bilgiler şu şekildedir:

⁴⁵³ Kaşgarlı Mahmud, s.483.

⁴⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.147.

⁴⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.404.

⁴⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.305.

⁴⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.473.

⁴⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.295.

⁴⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.407.

⁴⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.418.

⁴⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, s.472.

⁴⁶² Kaşgarlı Mahmud, s.340.

⁴⁶³ Kaşgarlı Mahmud, s.317.

⁴⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.265.

“Kılıç tokuldu: kılıç ve bıçak dövüldü.”⁴⁶⁵

“Biçe.k yanuldu: kılıç vb. el üzerinden geçirilerek bilendi.”⁴⁶⁶

“Er biçe.k yanu.dı: adam bıçak, kılıç vb. şeyleri bile di. Bu, biledikten sonra el üzerinden geçirmektir.”⁴⁶⁷

“Köl: kılıç ve bıçağın çizgisi. Bu, uzunlamasına devam eden çiziktir; altınla da doldurulabilir. Buna kılıç köli denir; kılıcın koludur (çiziğidir).”⁴⁶⁸

“Ol kılıç kundı.dı: o bileği taşı ile kılıcı parlattı.”⁴⁶⁹

“Teğri yaşın yaşnattı: Allah şimşek çaktırdı. Adam da kılıç ve benzeri parlak şeyleri parlatırsa yine aynıdır. Şiir:

Yaşnat kılıç başı üze kakkıl yar a

Bıçlıp anıy boynu takı kalkan tura

*Diyor ki: Kılıcını düşmanına karşı parlat ki onun boynu kopsun. Onun başına vur ki kalkanı dahi parçalansın.”*⁴⁷⁰

4.3. HANÇER- BIÇAK

Savaşlarda kullanılan her çeşit silah, zamanla hızlı sonuçlar almak ve düşmana karşı üstünlük kazanmak amacıyla sürekli olarak geliştirilmiştir. Orta Çağ’da silah olarak kullanılan bıçak ve hançer DLT’ de de kullanılan silahlar olarak geçer.

“Biçek: bıçak. Atasözü: neçe yitig biçe.k erse öz sa.pın yonu.ma.s. Anlamı şudur: Bıçak keskin olsa da kendi sapını kesemez. Başkalarının işinde dâhi olup kendi işinde aciz olan için kullanılır.”⁴⁷¹

“Yitig biçe.k: keskin bıçak. Kılıç vb. keskin yanı olan her şey aynıdır.”⁴⁷²

“Ol anı biçekle.di: o, onu bıçakladı.”⁴⁷³

“Ol anı biçe.kin sançdı: o ona bıçak vb. şey batırdı.”⁴⁷⁴

“Er biçe.klendi: adam bıçak sahibi oldu.”⁴⁷⁵

⁴⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.269.

⁴⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.383.

⁴⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.386.

⁴⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.403.

⁴⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.466.

⁴⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.344.

⁴⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, s.166.

⁴⁷² Kaşgarlı Mahmud, s.355.

⁴⁷³ Kaşgarlı Mahmud, s.485.

⁴⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.522.

⁴⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.310.

“Kezlik: kadınların kaftanlarının altına taktıkları küçük bıçak.”⁴⁷⁶

“Er bıçe.k kikçürdi: adam iki bıçağı birbiri üzerinden geçirdi (biledi).”⁴⁷⁷

“Ol kılıç tokıttı: o, kılıç ve bıçak dövdürdü.”⁴⁷⁸

“Ol bıçe.k biletti: o, bıçağı biley taşına tuttu ve biley taşı üzerinde durdurdu.”⁴⁷⁹

“Temürçi kılıç tokı.dı: demirci kılıç, bıçak vb. şeyleri dövdü.”⁴⁸⁰

“Ol bıçe.k bile.di: o biley taşı üzerinde bıçağı keskinleştirdi ve biledi.”⁴⁸¹

“Bıçe.k kikdi er: adam bıçağı biledi veya ikisinden biri diğerinin üzerine kışkırttı.”⁴⁸²

“Ol bıçe.kin kına.dı: o, bıçağı için kın edindi.”⁴⁸³

“Bıçe.k sorkuçlandı: bıçağın sapı zamlık ile löklenerek sabitleştirildi.”⁴⁸⁴

“Saplık: kılıç ve bıçak sapı yapmak için uygun olan her şey. Her şeyin de sapı saplık’tır.”⁴⁸⁵

“Ol bıçe.k sorkuçla.dı: o, bıçağın vb.nin sapa giren kısmını, kaymaması için lök macunu ile sağlamlaştırdı.”⁴⁸⁶

“Çatuk: Çin’den getirilen deniz balığı boynuzu. Ağaç kökü olduğu da söylenir. Bundan bıçak sapı yapılır. Yemekte, zehiri kontrol için alınır. Kap içindeki sulu yemek vb. onunla (balık boynuyla) karıştırılır; yemek ateş olmadığı halde kaynamaya başlar. Yahut da boynuz bir kaba konur; kap, buhar olmaksızın terler.”⁴⁸⁷

Hançer, iki yanı da bilenmiş bir çeşit bıçaktır, silah olarak kullanılır. Hançerlerin boyutları değişkendir. Örneğin Orta Çağ’da kullanılan bazı çeşitlerinin boyu 45 santimetreye ulaşmaktadır. DLT’de hançer ile ilgili bilgiler şunlardır:

“Bügde: hançer.”⁴⁸⁸

“Ol anı бүгde.le.di: o, onu hançerledi.”⁴⁸⁹

⁴⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.209.

⁴⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.289.

⁴⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.329.

⁴⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.329.

⁴⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.463.

⁴⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.464.

⁴⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.324.

⁴⁸³ Kaşgarlı Mahmud, s.465.

⁴⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.312.

⁴⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.205.

⁴⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.488.

⁴⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.442.

⁴⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.181.

⁴⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.489.

“Togru: kılıç, hançer ve bıçağın kabzaya sokulan kuyruğu.”⁴⁹⁰

“Ola.r ikki sançışdı: o ikisi birbirini hançer vb. şeylerle dürttü.”⁴⁹¹

4.4. ZIRH VE KALKAN

Orduda askerlerin eğitimi gibi giyimi de önem taşımaktadır. Askerler başlık, ceket, pantolon ve çizme giyiyordu. Böylece atın üzerinde rahatça hareket kabiliyeti sağlıyordu. Zırh olarak yapılmış kıyafetleri de bu şekilde olup hareketliliğini kısıtlamıyordu. Eski Türklerin bu giyim kuşamı günümüz modern toplumlarına dahi ilham kaynağı olmuştur. Zırh, savaşlarda delici silahlardan korunmak amacıyla giyilen giysidir. Batı'da süvari zırhlı ve ağır iken doğuda hafifti. Bunun sebebi de at üzerinde hızlı hareket etmektir.

“Büyük Selçuklular devrinde örgülü zırh (mail armour) da kullanılmaktaydı. Birçok Büyük Selçuklu şairi, eserlerinde örgülü zırhın halkalarından bahsetmektedir. Örgülü zırhın halkaları çelik veya demirden imâl edilmekteydi. Ortaçağ'da hayvan derisinden de zırh üretilmekteydi. Meselâ bu konu ile ilgili Fahr-i Mudebbîr'de at zırh yapılmış derisinden, başka bir kaynakta da kaplan derisinden imâl edilmiş kayıtları bulunmaktadır. Yukarıda bahsedilen savaş tasvirli tabağın üzerinde de değişmeli olarak bir şerit deri malzeme, bir şerit demir plaka geçirilmek üzere tasarlanmış zırh tasviri resmedilmiştir. Büyük Selçuklular döneminde hayvan zırhlarının demirden imâl edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte deriden ve diğer malzemelerden de hayvan zırhı üretilebileceği düşünülmektedir. Yine Büyük Selçuklulardan günümüze ulaşmış bir madenî şişenin üzerinde at zırhları tasvir edilmiştir. Bu zırhların bazıları yere değecek uzunlukta iken bazıları daha kısa olup atın sadece gövdesini koruyan tarzdadır. Bu figürlerden hayvan zırhlarının da farklı şekillerde olduğu anlaşılmaktadır. Nihayetinde Büyük Selçuklular zamanında zırhlar çelik, demir, deri gibi malzemelerden değişik şekil ve tarzlarda üretilmekteydi. Hayvan zırhları da demirden imâl edilmekteydi. Diğer malzemelerden de hayvan zırhı üretmek mümkündü.”⁴⁹²

Zırh çeşitli şekillerde ve türlü malzemelerden üretilmekteydi. Her silâh türünde olduğu gibi kültür havzasının kendi coğrafî, tarihî ve kültürel birikimleri sonucu ortaya çıkardığı farklı zırh türleri bulunmaktaydı. Ortaçağ'da Türklerin kullandıkları savaş

⁴⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.182.

⁴⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.296.

⁴⁹² Duman, (BSOS), s.74.

âletlerinin menşei, Orta Asya silâh ekolünden gelmekteydi. Zırhların kökeni de bu şekildeydi.

“Büyük Selçuklular döneminde madenden imâl edilen zırhlar, genellikle dökme demirden üretilirdi. Yapılan araştırmalara göre Ortaçağ'da Türkler'in en çok kullandıkları zırh genellikle küçük demir plakalardan imâl edilmiş pullu zırh (lamellar) idi. Orta Asya menşei pullu zırhın Ortaçağ İslâm dünyasına yayılması ve Bizans zırhlarına etki etmeye başlaması, X-XIII. yüzyıllar arasında meydana gelmişti. Şüphesiz ki bu dönem Selçukluların Yakındoğu'ya hâkim olduğu zamana denk gelmektedir. Bununla birlikte Fars (Pers) ve Arap silâh kültür çevrelerine ait kaliteli zırhlar da vardı. Yani Ortaçağ İslâm dünyasında zırh imalatı ileri seviyedeydi. Diğer taraftan bu zamana kadar yapılan arkeolojik kazılarda Büyük Selçuklu dönemine ait bir pullu zırha rastlanmamıştır. Bununla birlikte XIII. yüzyıl savaş tasvirli tabağın üzerinde pullu zırh tasvirleri vardır. Bu zırhlardan bir tanesi demir plakaların birbirine bağlanabilmesi için açılan ve plakaların kenarlarında bulunan küçük deliklere sahiptir. Demir plakaların şekli de büyükçe tasvir edilmiştir. Genellikle bu tasvirdeki gibi düz madenî plakalara sahip olan zırha, Batı literatüründe lamellar armour adı verilmektedir. Mezkûr seramikteki bir başka zırh ise balık pulu şeklindeki madenî plakalardan imâl edilmiştir. Bu tür zırhlar, genellikle bir astar veya kumaş üzerine tutturularak üst üste gelecek şekilde üretilirdi. Bu zırhlara Batı literatüründe scale armour denilmektedir.”⁴⁹³

“Zırh-bâf: zırh yapıcı”⁴⁹⁴ ve “zırh-ger: zırh yapıcı, satıcı. Ayrıca Mevlânâ bir şiirinde şöyle diyor,” Oktan-kılıçtan korkuyorsan aşk zırhçısı, zırh yapmış.”⁴⁹⁵ Bu meslekler de zırhların kullanıldığının kanıtıdır. Ayrıca DLT'de de zırhın varlığına dair veriler bulunmaktadır bunlar:

“Yarık: zırh ve göğüslüğe (cevşene) verilen genel bir isim. Aralarındaki farkı belirtmek için zırha küpe yarık, göğüslüğe (cevşene) sây yarık denir.”⁴⁹⁶

“Sây yarık: göğüslük (cevşen).”⁴⁹⁷

“Er yarıklandı: adam zırhlandı. Zırhlı göğüslük giyerse yine aynıdır.”⁴⁹⁸

“Yarıklı er: zırhlı adam.”⁴⁹⁹

“Çi.j: demirden çivi. Zırh halkasının perçinine de çi.j denir.”⁵⁰⁰

“Küpe yarık: demirden zırh.”⁵⁰¹

⁴⁹³ Duman, (BSOS), ss.72-73.

⁴⁹⁴ Merçil, (TSM), s.160.

⁴⁹⁵ Merçil, (TSM), s.160.

⁴⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.354.

⁴⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.413.

⁴⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.393.

⁴⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.369.

⁵⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.398.

⁵⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.441.

“Kalkan, askerin elinde tutarak delici silahlardan korunduğu korumalıktır. Siper-ger: Kalkan ustası.”⁵⁰² DLT’de kalkana dair bilgiler vardır ve 11. yy da kullanıldığı hali ile günümüzde kullanılır.

“Kalkaḡ: kalkan.”⁵⁰³

“Tura kalkan: kalkan ve deri kalkan. İnsanın düşmandan korunmak için kullandığı herhangi bir şey.”⁵⁰⁴

“Kalka.n: kalkan. İki varyanttan birinde. Şiir:

Kıkırp atıḡ kemşelim

Kalkan süñü.n çömşelim

Kaynap yana yumşalım

Katḡı yaḡı yuwılsu.n

*Düşmanı tasvir ederek diyor ki: Bağrışıp savaş naralarıyla onlara saldırırız. Kalkan ve süngülerle toslarız. Karşılaştığımız zaman güçleniriz; sonra istenirse barış için sakinleşiriz ki güçlü düşman yumuşasın.”*⁵⁰⁵

“Er kalkan yapındı: adam kalkanla örtündü.”⁵⁰⁶

4.5. MIZRAK

“Mızrak, uzun saplı ve ucunda sivri bir demir bulunan, atılarak kullanılan bir silahtır. Ortaçağ’da genellikle mızrakların sapları ahşaptan, temrenleri metal malzemelerden yapılırdı. Fahr-i Mudebbir’e göre Horâsân ve Irak’ta mızrakların sapları söğüt ağacından imâl edilmekteydi. Şüphesiz ki, her coğrafyanın üretim ham maddesi farklılık göstermekteydi. Bununla birlikte sapları metal olan mızraklar da vardı. Her silâh kültür çevresinin ürettiği mızrak, imâl edildiği ekolü temsil ederdi. Bu konu hakkında el-Câhiz şu bilgileri kaydetmiştir: Haricînin mızrağının kargısı uzun ve içi dolu olduğu halde, Türk’ün mızrağının kargısı kısa ve içi boşdur. İçi boş ve kısa kargılı mızraklar daha iyi saplanır, taşınması daha kolaydır. Araplar dışında diğer milletler, uzun kargılı mızrakları piyadelere kullandırırılar. Bu kayıttan anlaşılacağı üzere Orta Asya menşei mızraklar, Yakındoğu coğrafyasında üretilen mızraklara göre daha kullanışlıydı. Türkler’in kısa ve hafif mızrak kullanmalarıyla ilgili bir Büyük Selçuklu kabartmasında da figürler bulunmaktadır. Bu kabartmada mızrakla dövüşen süvarilerin ellerinde görece kısa mızraklar vardır. Ortaçağ’da mızrak temrenleri genellikle üçgen şekilli veya dört kanatlı olarak çelikten imâl edilmekteydi. Bunun yanı sıra baklava dilimli temren de üretilmekteydi. Temrenlerin uzunlukları, 12-80 cm. aralığında değişmekteydi. Mızrakların

⁵⁰² Merçil, (TSM), s.160.

⁵⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.506.

⁵⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.443.

⁵⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.191.

⁵⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.383.

püsküllü olanları da vardı. Türk yapımı püsküller at kılından, Fars yapımı püsküller keçi ve Tibet öküzü kollarından yapılırdı.”⁵⁰⁷

“Kargı, kalın ve boğumlu, boğumlarının arası dolu bir kamış çeşididir. Hafif olduğu için ucuna madenden bir temren geçirilerek, düşmanı sançmak için kullanılır. Genellikle süvariler tarafından kullanılır.”⁵⁰⁸

Türk savaş aletleri içerisinde mızrak önemli bir silâhtır. Süvarilerin ok-yay ve kılıçtan sonra en çok kullandıkları savaş âleti mızraaktır. Orta çağ’da Türkler mızrağa süngü derlerdi. Mızrağa takılan temrene ise başaklı adı verilirdi. Temreni olan mızrağa başaklığ süngü denirdi. Bu kelimelerin gerek askerler arasında gerekse halk arasında sıklıkla kullanıldığını düşünmek mümkündür. Çünkü bu kelimeler DLT’de de yer alır. Mızrağın önemi ise yakın dövüş gerektiren savaşlarda daha da artmaktaydı.

“Süngü, kısa ve demirden yapılan bir silahtır. İbn Mühenna’nın dediği gibi “demir cıda” dır. “Kargu dilli öz süngü ve kargı dalı süngü” nitelemelerinden sünün de kargının ucuna sivri bir demir temren takılmak suretiyle yapıldığı anlaşılmaktadır.”⁵⁰⁹ Bu kelimeler DLT’de geçmektedir.

“Sünü: mızrak, kargı.”⁵¹⁰

“Kaçut: kısa mızrak, harbe.”⁵¹¹

“Sünüş: kısa mızrak; mızrakla dövüş ve savaş.”⁵¹²

“Ol anı sünü.le.di: o, ona mızrakla vurdu.”⁵¹³

“İkki er birle sünüşdi: savaşta iki adam birbirleriyle mızraklaştı.”⁵¹⁴

“Sünü başaklandı: mızrak sivri uçlu hale geldi. Ok temrenlenirse yine aynıdır.”⁵¹⁵

“Başaklığ sünü: temreni olan mızrak. Oklar temrenli ise aynıdır.”⁵¹⁶

“Ol sünü başakla.di: o, mızrağa temren taktı.”⁵¹⁷

⁵⁰⁷ Duman, (BSOS), ss.54-55.

⁵⁰⁸ Taneri, s.40.

⁵⁰⁹ Taneri, s.40.

⁵¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.497.

⁵¹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.153.

⁵¹² Kaşgarlı Mahmud, s.495.

⁵¹³ Kaşgarlı Mahmud, s.515.

⁵¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.511.

⁵¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.310.

⁵¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.218.

⁵¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.485.

“Taňuk: savařta kısa mızrakların ve bayrakların ucuna iliřtirilen ipek kumař.”⁵¹⁸

“Batrak kamug talpışdı: bayraklar dalgalandı ve mızrak vb. şeylerin uğlarına bağlı olan ipekler titreşti.”⁵¹⁹

“Süwri: ucu sivri olan mızrak, kılıç, kandil ve şişe benzer küçük eşyalar vb. şeyler.”⁵²⁰

“Er meňi.le.di: adam beyin yedi. Esas budur. Bu, daha sonra konuşmaya girmiştir. Arab’ın tu:ba: leke (ne mutlu sana!) dediği gibi. Koyun, beyni için kesilir. O, onun en değerli organıdır. Herhangi birine koyun kesilerek ikramda bulunulursa ve ona beyin verilirse o saygıdeğer bir kiři demektir. Sonra, bulunan her güzel yiyecek için de bu kullanılmıştır. řiir:

Anı yi.tip süňü.le.di

Bařın yandru yaňı.la.dı

Eren bāyup meňi.le.di

Anıň alpın kıra bogdı

Bir orduyu yenen bir adamı niteleyerek diyor ki: O, ona yetişti ve onu mızrakladı. Ondaki yarayı yeniledi. Adamlar yağmaladıkları mallar ile nimet içindedirler. Ve dūřmanın kahramanlarını boğdı.”⁵²¹

“Dūřmanla kendileri arasında belli bir mesafe bırakarak onları ok yağmuruna tutan ve çeviklikleri ile üstünlük sağlayan Türklerin, piyadelerin ve yakın dövüşe girdiklerinde zırhlı birliklerin kullandığı yakın mesafeden atılan mızrakları, süvarinin süratini keseceğinden, kullanmamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Türkler, uzak yakın her türlü mesafeden oku etkili bir şekilde atabiliyorlardı. Eęer mızrak kullanmışlarsa da bunu zamanla ihtiyaç duydukları için yapmış olmalıdırlar. Selçuklu ordusunda mızraklı birliklerin olduğuna dair zikredilen rivayeti, mızrak kullanmakta mahir köle/ücretli savaşçıların istihdam edildiği şeklinde okumak da mümkündür.”⁵²²

4.6. OK

Okçuluk, Türkler için asırlar boyu icra ettikleri bir savaş sanatı ve spordur. Ok ve yay Türklerin büyük zaferlerinde her zaman pay sahibi olan önemli bir unsurdur. DLT’de de ok bugün kullanıldığı şekilde geçer. “Ok: ok.”⁵²³ “Ok atıldı: ok atıldı.”⁵²⁴

“Beg anı oktattı: bey onu oklattı, okla vurdurdu.”⁵²⁵

⁵¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.496.

⁵¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.292.

⁵²⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.182.

⁵²¹ Kaşgarlı Mahmud, s.515.

⁵²² Polat, (TSAT), ss. 29-30.

⁵²³ Kaşgarlı Mahmud, s.17.

⁵²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.96.

⁵²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.117.

“Er ok attı: adam ok vb. şeyleri attı. Tañ attı denir; şafak söktü demektir. Ol attı nēñni denir; “o, şeyi attı” demektir.”⁵²⁶

“Ol ok atısa.dı: adam, ok vb. şeyleri atmak istedi.”⁵²⁷

“Ol ok atturdı: o, ona, ok atması için emir verdi; o da attı. Bir şeyi yere attırtmak için de aynı fiil kullanılır.”⁵²⁸

“Türklerin kendilerine özgü silahlarının başında ok ve yay gelmektedir. Kompozit yapıya sahip olan Türk yayları ve bu yayın teknik gelişmişliğine uygun oklar, her devirde Türklerin en etkili silahı olmuştur. Başta Çin ve Roma olmak üzere birçok devlet bu silahlardan etkilenmiş ve bu silahların savaşlardaki işlevi, harp tarihi bakımından bir devrim etkisi yaratmıştır. Bu bakımdan, çok farklı ve geniş coğrafyalarda hakimiyet tesis eden Türklerin, Çin, Roma, Bizans gibi devletler karşısında üstünlük kurabilmelerine imkân tanıyan en önemli unsurun, kendine has özellikler taşıyan ve bu bakımdan başka toplumlar tarafından kullanılan, benzerlerinden ayrılan ok ve yay gibi Türk silahları olduğunu söylemek mümkündür.”⁵²⁹

“İptidai Türk tefekkürü askeri ve idari bakımdan cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere mütenazır olarak telakki etmiş, okun yaya tâbi olması veya yayın oku sevk ve idare etmesi dolayısıyla yay hakimiyeti, hükümdarı, ok tâbiyeti ve tâbileri temsil eden bir sembol mahiyetini almış ve her ikisi birlikte devleti ve istiklali gösteren bir alamet telakki olunmuştur. Hakanın boy beylerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağıran bir emir manasını ifade etmiştir. Bundan dolayı her ok gönderenin gönderilene göre hukuki bakımdan üstü bir mevkide olduğu anlaşılır. Kabilelerin oklara göre askeri bir tasnife tâbi tutulmaları bu teamülün bir neticesidir. Ok göndermenin bir himaye, bir taltif ve emniyet ifade etmesi bu telakkinin manaca genişlemesi dolayısıyladır. Devlet ve idari teşkilat olmadığı zamanlarda böyle bir teamül bahis mevzuu olamaz. Bunun için bu türlü bir zaman ‘idi oksız’ yani sahipsiz, oksuz, devletsiz ve teşkilatsız telakki olunur.”⁵³⁰

Türkler; ok ve yayı, adaletin ve hâkimiyetin sembolü kabul etmişlerdir. Hatta yayı hakanlık, oku da hakana bağlılık olarak anlamlandırmışlardır. Bu açıdan Arslan Yabgu’nun başından geçenler önemli bir örnektir.

“Sultan, o Türkmen’e (Arslan Yabgu’ya) sordu: biz, vaktimizin çoğunu Hindistan gazasına harcadığımız için Horasan boş kalıyor. Bu yüzden bütün fesad ve hased sahiplerinin aklında bozgunculuk düşünceleri yerleşiyor ve memleketlere kast ediyorlar. Bundan dolayı eğer bir vakit yardıma ihtiyaç olursa sizin halkınızdan kaç bin kişi bizim yardımımıza gelir? İsrâil Sultana bir ok verdi ve ‘eğer bu oku

⁵²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.88.

⁵²⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.123.

⁵²⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.105.

⁵²⁹ Erkan Göksu, **Okla Yükselen Millet**, Okçular Vakfı, İstanbul, 2018, (OYM), s.204.

⁵³⁰ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, Cilt:9, Sayı:35, Ankara, Temmuz, 1945, (ETO), s.318; Göksu, (OYM), s.163.

bizim kabilemize (hayl) gönderirsen sana yardıma yüz bin kişi gelir'dedi. Sultan 'eğer daha fazla gerekirse? Diye sordu. İsrail 'bu ikinci oku Balhân'a gönder, elli bin kadar atlı yola çıkar'. Diye cevap verdi. Sultan bir kez daha sordu: 'daha fazlası gerekirse? İsrail yayını sultanın eline verdi ve 'eğer bu yayı Tûrân'a gönderirsen, hizmetine iki yüz bin atlı gelir.' Dedi. Sultan onların sayısının fazlalığından endişelendi."⁵³¹

"Ayrıca İslâm öncesinde yeminlerin de bir davet/çağrı aracı olan ok-yay üzerine yapılması, ok ve okçuluğa yüklenen dinî boyutun ve önemin açık bir göstergesini oluşturmaktadır. İslâm'ın kabulünden sonra ise okçuluğun, dinî bir motif, meziyet/erdem şeklinde tasavvuru ön plâna çıkmaya başlamıştır. Bu tasavvurda; Hz. Muhammed'in hadislerinin etkisi görülmektedir. 'Bir ok sayesinde üç kişi cennete girer; oku yapan, sunan ve atan... Ok atmaya öğrenen sonra da (sebepsiz yere) terk eden kişi bizden değildir' şeklindeki hadisler, bu örneklerden sadece birkaç tanesidir. Hatta Hz. Muhammed'in, okçuluğu, bir babanın evladına öğretme yükümlüğünde olduğunu belirttiği rivayet edilmektedir. Böylece okçuluk, Türklerde bir "sünnet" algısı oluşturmuş ve "ruhsal/tinsel bir disiplin" olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca 'Ok Meydan'larına da kutsiyet atfedilmiş ve bu meydanlar, "cennetten bir parça" şeklinde betimlenmiştir. Dolayısıyla Türkler, ok meydanlarına, alkollü ve abdestsiz girmemeye ve ok atarken, kalpten besmeleyle birlikte Ya Allah/Hak demeye özen göstermiştir. Netice olarak günümüzde sportif bir faaliyet olan okçuluk, Türklerde, İslâm öncesinde de İslam sonrasında da bir sanat, spor ve dinî bir motif olmakla birlikte meziyet, adalet, güç, kuvvet ve yiğitlik sembolü olarak bir yaşam şekli olmuştur."⁵³²

Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi Oğuz Türkleri hakanların nişanlarına tuğra adını veriyorlardı. Kaynaklar Selçuklu tuğralarının ok ve yay şeklinde olduğunu, hatta Selçuklu sultanlarına mahsus bir nevi şemsiye olan çatır'larının da ok ve yay şeklinde yapıldığını söylerler.

"Bu açıdan bakıldığında Türklerle özdeşleşmiş olan ok ve yayın, Türk düşüncesinde önemli bir yer etmiş olması gayet tabiidir. Türkler, bu silahları önemli bir kültür ögesi olarak kabul etmiş ve bunlar etrafında birtakım teamüller oluşturarak siyasi, sosyal, hukuki ve dinî sembol olarak kullanmışlardır. Bazen düğün, defin ve yemin merasimlerinin değişmez bir elemanı, bazen en değerli hediye, teslim veya itaat sembolü olarak kabul edilmiş, bazen de sevgilinin kaşı, kirpiği ve saçıyla özdeşleştirilmiştir."⁵³³

"Kutadgu Bilig'de de ok ve yayla ilgili kayıtlar mevcuttur. Ancak kişileri her iki dünyada da kut'a (saadete) eriştirmeye yarayan bilgileri konu edinen bu eserden, Türk ok ve yaylarının yapı ve teknik özellikleriyle ilgili malumat edinmek beklenemez. Bununla beraber bu silahların, XI. Asır Türk devlet ve toplum hayatındaki yeri hakkında bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür. Eserde zanaat

⁵³¹ Mirhand, ss.66-67; Tülay Metin, "Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış", **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt:7, Sayı:17, 2014, ss.142-143; Reşîdî'd-Dîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih**, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, ss.75-77.

⁵³² Mehmet Alparslan Küçük, "İslam Öncesinden Sonrasına Türk Geleneğinde Bir Yaşam Stili:" **Okçuluk**", **Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2018, s.178; Göksu, (OYM), ss.162-194; Göksu, (OYM), s.104.

⁵³³ Göksu, (OYM), s.204.

erbabı arasında okçu ve yaycılar da sayılmıştır. İyi nişancı ve cesur olanların saray okçuları arasına girebileceğinden de bahsetmektedir. Yine Ögdilmiş'in Hakan'a okçuların her gün ve her an kapıda hazır bulundurulmaları gerektiğini öğütlediği görülmektedir. Elçilerin özellikleri arasında da iyi okçu olmaları zikredilmiştir. Kutadgu Bilig'de Türk savaş stratejisinde okçuların rolüyle ilgili de bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıta askerin bir kısmını pusuya yatır, yaya okçuları harekete geçirerek (okçuları yürüterek) kendin önden koş denilmektedir. Bunların dışında eserde ok ve yayın mecazi anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda okla doğruluk, gençlik, ataklık ve kader arasında kurulan bağlantılar göze çarpmaktadır."⁵³⁴

İslam dünyasında ok ve yayın yapım teknolojisi, okçular hakkındaki en eski kaynaklar, binicilik ve silahşörlük konusundaki Fûrûsiyye (süvarilik) risaleleridir. Bunlar kılıç, mızrak, kalkan gibi silahlar yanında ok ve yayın yapımına ve kullanımına dair bilgiler içeren önemli kaynaklardır.

"Türk Okçuluğu konusundaki önemli eksikliklerden biri de terminoloji 'dir. Yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişi olduğu bilinen Türk okçuluğunun, bu köklü geçmişine karşın hâlâ yabancı terminolojinin kullanıldığı dikkati çeker. Örneğin temrenler, halen okucu (İngilizce arrowhead teriminin doğrudan çevirisi olarak) şeklinde, objenin morfolojik biçimini ifade eden bir terimin Türkçe karşılığıyla literatürde yer alır. Buna karşın başta ok risaleleri, ayrıca, Divânü-Lügâti't-Türk gibi kaynak eserlerdeki ayrıntılı isimlendirmeler, zengin bir terminolojinin varlığına işaret eder."⁵³⁵

"Divan'da Türk tarihinin başlangıcından günümüze kadar aynı adı koruyan okla ilgili de birçok kayıt bulunmaktadır. Divan'da ok yapmak için kesilen ağaç, huş ağacı olarak ifade edilen koğuş, başka bir yerde de kovşamak fiili münasebetiyle 'o koğuş ağacıyla onun okunu kowşadı' yani cilaladı ya da cilalanmasına yardım etti şeklinde açıklanmıştır. Buradan hareketle koğuşun ok yapılan değil, okları perdahlamak için kullanılan ve huş ağacından mamul bir çeşit alet olduğu tahmin edilebilir."⁵³⁶

"Koguş: oku düzeltmek için kullanılan kamış parçası."⁵³⁷

"Ol ok köngerdi: o, ok vb. şeyleri düzeltti."⁵³⁸

"Ok kowşaldı: ok, pürüzsüz hale gelsin diye düzeltme aletiyle düzeltildi."⁵³⁹

"Ol ok kowşattı: o, oku, ok düzeltici kamış parçası (koguş) ile pürüzsüz hale getirtti."⁵⁴⁰

⁵³⁴ Göksu, (OYM), ss.116-117.

⁵³⁵ Alptekin Yavaş, **Ortaçağ Temrenleri**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2019, s.21.

⁵³⁶ Göksu, (OYM), s.112.

⁵³⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.159

⁵³⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.290.

⁵³⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.301.

⁵⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.338.

“Ol anıñ okın kowşaşdı: o, onun okunu ok düzeltici kamış parçası (koguş) ile pürüzsüz hâle getirdi.”⁵⁴¹

“Ola.r bir birke ok yonuşdı: onlar ok vb. şeyleri yontmakta birbirlerine yardım ettiler.”⁵⁴²

“Er oknı kowşa.dı: adam oku, ok düzeltici kamış parçası (koguş) ile pürüzsüz hale getirdi.”⁵⁴³

Hareketli ve hafif Türk okçusunun seri atış kabiliyeti, karşısında duran zırh kuşanmış düşman askerlerini çaresiz bırakmıştır. Okun delici kısmı, ucunda yer alan ve metal, ahşap veya kemikten yapılmış olan temrenidir. Temrenin şekli yapım malzemesi ise okun hangi tür hedefe atılacağını belirler. Okun savaş, av, yarışma ve talim olmak üzere dört temel kullanım alanı vardır. Osmanlı okları da fonksiyonlarına göre farklı gruplara ayrılır.

“Anadolu Orta Çağ’ında belirlediğimiz biçimsel temren tipolojisi şöyledir: Dörtgen, Üçgen, Yassı, Dairesel, V veya Hilal biçimli, Keski biçimli, Kırlangıçkuyruğu veya Kancalı/Dikenli biçimliler ve Bileşik Tür. Bunlara ilaveten kundaklı yaylarla atılan oklara özgü Çarh türü uçlarla karşılaşmıştır. Bazı grupların alt tipleri mevcuttur. Bu biçimsel sınıflamayla her tipin savaş, av, yarışma, idman alanlarından hangisi için kullanıldığı bu biçimsel açıklamaların içinde verilmiştir. Bu tiplerden dörtgen, üçgen, yassı daireli, keski, kancalı/dikenli ve bileşik temrenlerin savaş maksatlı; hilal biçimli, yassı ve kancalı olanın av, daireli olanların bir alt tipinin eğitim maksatlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dörtgen tipin her maksada uygun olduğu, yassı tipin alt türleri içinde farklı maksatlara uygun temrenler olduğu, buna karşın hilal biçimli tipin sadece av bilhassa ‘kuş avı’ için kullanıldığı tespit edilmiştir. Tespit edebildiğimiz çarh uçlarının tamamının savaş için kullanılmış olabileceğini buna karşın bazı vahşi ve büyük hayvanlara da bu uçların atılmış olabileceğini değerlendiriyoruz.”⁵⁴⁴

Okun uç kısmında yer alan ve delici kısmı oluşturan bölüm, Türk askeri literatüründe erken tarihlerden bu yana “temren” veya “demren” şeklinde özel bir isimle anılmıştır. “En eski Türk oklarının temreni kemik, uçlarının kesitleri üç köşeli idi. Daha sonra bu malzemelerin yerini demir almıştır. Bundan dolayı ok ucuna demirden yapılmış anlamında bir söz olan temürgen, yani temren adı verilmiştir.”⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, s.342.

⁵⁴² Kaşgarlı Mahmud, s.381.

⁵⁴³ Kaşgarlı Mahmud, s.469.

⁵⁴⁴ Yavaş, s.168.

⁵⁴⁵ Karakaş, s.247.

*“Okun ucundaki sivri demire temürgen/temren veya başak adı verilmektedir. Kullanım amacı ve teknik özelliklerine göre farklı temrenlerin kullanılması muhtemel olmakla beraber Divan’da sadece yasıç denilen yassı ve uzun temrenden söz edilmektedir. Bunun dışında katutluğ ok adı verilen ağı/ağu ya bulaştırılmış zehirli oklardan da bahsedilmiştir. Divan’da ki bu kayıttan Türklerin de bu tür oklara yabancı olmadıkları anlaşılmakla beraber, katutluk yani zehirli okların Türkler tarafından nerelerde ve ne sıklıkla kullanıldığı, yapı ve teknik özellikleri, malzemeleri gibi konular hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır.”*⁵⁴⁶

“Katut: karışım. Bundan katutlug ok denir; “temrenine zehir katılmış ok” demektir.”⁵⁴⁷

“Yasıç: yassı temren.”⁵⁴⁸

*“Divan’daki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla başak veya temren delinmekte (ya da oyulmakta) ve ok şaftı buraya geçirilerek pekiştirilmektedir. Ok temreninin delinmesi işine üstürmek ve üşmek denilmiştir. Üşmek (delmek) kelimesi dolayısıyla verilen ‘ol oku delgiç ile üşdi’ yani deldi ifadesinden de okun bir çeşit delgiçle (matkap) delindiği anlaşılmaktadır. Temrenin ok şaftı giren bu delikli kısmına ise borı veya başak borısı denilmektedir. Ayrıca, okun ağaç kısmı ile temreni birbirine iyice bağlamak için, temrenin üzerine de gelecek şekilde ince bir sırim sarılıyordu ki, bu sırimı da tili denmektedir.”*⁵⁴⁹

“Ol ok üşdi: o, ok vb. şeylerde delgiçle delik açtı.”⁵⁵⁰

“Ol ok üstürdi: o, okun temreninin delinmesi için emir verdi. Bütün küçük delikler için aynı.”⁵⁵¹

“Başak: okun ve mızrağın uç kısmındaki demir.”⁵⁵²

“Temürge.n: Oğuzca’da okun temreni.”⁵⁵³

“Kalwa: temreni bulunmayan, temren yerine ucu sivriltilmiş olan ok.”⁵⁵⁴

“Tili: temren yuvasından okun yukarısına doğru sarılan sırim.”⁵⁵⁵

⁵⁴⁶ Göksu, (OYM), s.113.

⁵⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.318.

⁵⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.351.

⁵⁴⁹ Göksu, (OYM), s.113.

⁵⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.86.

⁵⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, s.106.

⁵⁵² Kaşgarlı Mahmud, s.162.

⁵⁵³ Kaşgarlı Mahmud, s.227.

⁵⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.185.

⁵⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.448.

“Ok başakı taşka tegip tagıldı: okun temreni taşa isabet edince sivriliği gitti. Herhangi bir şeyin sivriliği varsa; sert bir şeye veya taşa dokunup sivriliği giderse yine aynıdır.”⁵⁵⁶

“Ok başakın tās tıgdı: taş, okun temrenini köreltti ve ona değerek sivriliğini giderdi.”⁵⁵⁷

“Ol anıñ kâşın kırçattı: o, ona bir taş attı, kaşının kenarına isabet etti ve onu yardı. Şiir:

Elgim arıg kırçatur ok başakı

Önmiş ulug ternek üze köp kaşakı

*Diyor ki: okun temreni elimi yardı. Ben ise yerden biten sık ve bol halfa otlarının arasından geçmekteyim.”*⁵⁵⁸

“Burı: temrenin girişindeki ok sırtı. Bundan başak burı.sı denir.”⁵⁵⁹

“Çırgu.y: temrenin şişkin yeri.”⁵⁶⁰

*“Oka yüğ ve başak tan başka, sokım denilen bir başka parçanın da konulduğu görülmektedir. Kaşgarlı, sokım kelimesini bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur şeklinde açıklamakla birlikte, ne maksatla konduğunu kaydetmemiştir. Ögel’e göre sokım, Türklerin meşhur ısıkl çalan oklarında kullandıkları, ses çıkarmaya yarayan parçadır.”*⁵⁶¹

“Ol ok yüğletti: o, okuna tüy taktı.”⁵⁶²

“Ol o.kka yüğ yapçurdı: o, oka tüy yapıştırttı.”⁵⁶³

“O.kka yilim yapşurdı: o, tutkalı tüye yapıştırdı.”⁵⁶⁴

“Ok yelimlendi: tutkal oka yapıştı. Ona yapıştırılırsa yine aynıdır.”⁵⁶⁵

“Ol ok yelimle.di: o, oka tüyü yapıştırdı.”⁵⁶⁶

“Divan’da okla ilgili kayıtlar oldukça fazla olmasına rağmen, ok çeşitleriyle ilgili fazla bilgi verilmemiştir. Bu konuda tespit edebildiğimiz tek kayıt çıgılwar

⁵⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.269.

⁵⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.237.

⁵⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.335.

⁵⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.443.

⁵⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.452.

⁵⁶¹ Göksu, (OYM), s.114.

⁵⁶² Kaşgarlı Mahmud, s.344.

⁵⁶³ Kaşgarlı Mahmud, s.387.

⁵⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.388.

⁵⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.394.

⁵⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.487.

okı adı verilen bir çeşit küçük oktur. Ayrıca ok atma talimleri sırasında kullanıldığı anlaşılan başaksız (temrensiz) oklardan da söz edilmiştir. Başaksız ya da ucunda başak (temren) yerine yuvarlak bir tahta parçası bulunan bu oklara kalva ve ulun denilmektedir ki, bunların talim veya avlarda kullanıldığı şüphesizdir.”⁵⁶⁷

“Çıgılwa.r okı: küçük ok. Bu, kısa oktur. Şiir:

Utru turup yagdı anar kiş okı çıgılwar.r

Aydım asıg kılgu emes sen takı yalwa.r

Düşmanı niteleyerek diyor ki: Yüz yüze geldiğimizde ve üzerine sadaktan çıkan oklar yağdırdığımda ona, “şu anda senin yalakalığının ve yalvarmanın faydası da yoktur” dedim.”⁵⁶⁸

“Bunun yanında, normal oklara göre daha hafif olan ve dolayısıyla daha uzaklara gidebilen bir ok çeşidinin olduğu da anlaşılmaktadır. Bu okun kullanılmasında atıcının sırtüstü yattığı ve bu şekilde iken oku fırlattığı ifade edilmektedir. Bu şekilde ok atmaya curam, atılan oka ise curam okı denilmektedir.”⁵⁶⁹

“Çura.m: hafif bir okla atış. “Galve”den (300-400 kulaç mesafeli ok atışı) daha uzaktır. Adam sırt üstü yatarak oku atar ki daha uzağa gitsin. Çura.m okı bu tür atışta kullanılan ok.”⁵⁷⁰

DLT’ deki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde mesleği sadece ok yapmak olan kimseler de mevcuttur. İyi ok atanlara, orduda ok (ve yay) ile savaşanlara ve mesleği ok yapmak olanlara okçu denilmektedir.

“Tîr-tıraş: Ok yapıcı, ok ustası. Ravendî’ye göre, Hz. Peygamber Yüce Tanrı bir ok sayesinde üç kişiyi cennete sokar; birincisi, Allâh için gaza niyeti ile oku yontan, onu atan ve ona yardım eden, demiştir. Tîr-traşın da dükkânı vardır.”⁵⁷¹

“Ok ile nişan almaya kezlemek veya kezgermek, oku doğrultmaya köngermek, atıcılara atım veya atım er, okun başağının taş a veya başka sert bir şeye çarparak körelmesine tıgılmak, nereden geldiği veya kimin tarafından atıldığı belli olmayan oka ise azuk ok denildiği de bilinmektedir.”⁵⁷²

“Azuk o.k: başı boş ok. Kimin attığı belli olmayan ok.”⁵⁷³

“Kez: okun gez kısmı. Ok kezi denir.”⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ Göksu, (OYM), s.114.

⁵⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.217.

⁵⁶⁹ Göksu, (OYM), s.115.

⁵⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.178.

⁵⁷¹ Merçil, (TSM), s.160.

⁵⁷² Göksu, (OYM), s.115.

⁵⁷³ Kaşgarlı Mahmud, s.31.

⁵⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.142.

“Er ok kezgerdi: adam oku gezledi.”⁵⁷⁵

“Ol anar ok kezleşdi: o, onunla ok gezlemede yarıştı.”⁵⁷⁶

“Ok kezlendi: ok gezlendi.”⁵⁷⁷

“Ol ok kezletti: o, oku gezletti.”⁵⁷⁸

“Ol okın kezle.di: o, okunun gezini düzeltti.”⁵⁷⁹

“Divan’da ok ve yayla ilgili olmak üzere ok ve yayların koyuldukları kaplardan da bahsedilmektedir. Bununla ilgili Divan’da okluk, kiş, kurugluğ, kiş kurugluğ, kurman, kiş kurman ve yasık gibi kelimeler zikredilmektedir. Ayrıca Oğuzların ve Kıpçaklar dışında diğer Türklerin kullandığı gedeleş kelimesinin de okluk anlamında olduğu belirtilmiştir.”⁵⁸⁰

“Okluk: okluk, sadak.”⁵⁸¹

“Ulunlug er: okluğu olan adam.”⁵⁸²

“Çıgıl tıgıl: Ok kiş içre çıgıl tıgıl kıldı ok, sadak vb. şeylerin içinde ses çıkardı.”⁵⁸³

“Kurma.n: Oğuz ve Kıpçak lehçesinde yay kabı. Kiş kurma.n denilir ki anlamı “yay kabı ve sadak”tır. “Beline kuşağı bağla” anlamındaki ku.r ma.n sözünden gelir.”⁵⁸⁴

“Ok kişte çaldır çaldır itti: sadakta oklar tıkırdadı. Rüzgâr estiği zaman kuru otların çıkardığı ses de aynıdır.”⁵⁸⁵

“Kurugluk: okluk. Kiş kurugluk denir; “sadak ve okluk” demektir.”⁵⁸⁶

“Ol okın kişte çılratı: o, sadakta okuna ses çıkarttı.”⁵⁸⁷

“Ok kişte çalra.dı: ok, sadakta tıkırdadı.”⁵⁸⁸

⁵⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.289.

⁵⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.298.

⁵⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.307.

⁵⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.341.

⁵⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.473.

⁵⁸⁰ Göksu, (OYM), s.115.

⁵⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, s.49.

⁵⁸² Kaşgarlı Mahmud, s.76.

⁵⁸³ Kaşgarlı Mahmud, s.170.

⁵⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.193.

⁵⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.199.

⁵⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.221.

⁵⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.336.

⁵⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.467.

“Kaşgarlı bu kelimeleri değişik Türk toplulukları tarafından kullanılan kelimeler olarak kaydetmiştir. Bunlardan kiş in ok koymaya, kurman’ın ise yay koymaya yarayan kaplar olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kiş, kapaklı bir kaptır. Kiş kurman ise hem ok hem de yay konulan kaba verilen isimdir. Yine yasık ve kurugluğ kelimelerinin de yay konulan kap için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yayın kurugluğ içine konularak yay için çok zararlı olan yağmur ve ıslaklıktan korunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha öncede belirttiğimiz gibi bir yay için en tehlikeli şeylerden biri yayın, özellikle de yay kirişinin ıslanmasıdır. Islanan yayı bir daha kullanmak imkânsız hale gelir. Bu durumla karşı karşıya kalan orduların zor durumlara düştüklerine hatta savaşı kaybettiklerine dair tarihi örnekler mevcuttur.”⁵⁸⁹

“Zihgir ya da şast, atış sırasında sağ elin başparmağına takılan ve parmak boğumunu yarılma ve nasırlanmaktan koruyan özel çile germe yüzüğü. Oku gezledikten sonra çileyi başparmak boğumuna yerleştirerek işaret parmağını başparmak tırnağı üstüne kapamaya ‘mandal’ denir.”⁵⁹⁰ Zihgir denilen yüzükle tatbik edilen ‘Başparmak Atışı’ yüksek atış gücü sağlarken, okun barutlu silahların keşfine kadar Türk Ordusunun en önemli vurucu gücü olmasına katkı sağlamıştır.

“Yüksük: okçunun parmağındaki yüksüğe benzer şey. Tunçtan veya deriden yapılır; terzi, iğne batmasından korunmak için onu parmağına takar.”⁵⁹¹

“At ya da savaş arabası üzerindeki okçuların donanımı 3000 yıldan fazla bir süre hiç değişmedi. Temel gereçler, yayın kendisi, oklar ve oku fırlattığı anda derisinin soyulmasını önleyen başparmak yüzüğü idi. Önemli aksesuarlar ise ok kılıfı ve silahın menziline ve doğruluğunu azaltan ısı ve neme karşı korumaya yönelik olan yay kutusu idi. Bu donanım, bileşik yay kullanan savaşçıların bazı ilk resimlerinde görülebilir; aynı nesneler İstanbul’daki Topkapı Sarayı’nda, MS 18. yüzyıl Osmanlı padişahlarının eşyaları arasında da göze çarpar.”⁵⁹²

Okçuluk, ok ve yay ile yapılan spor olarak tanımlanır. Okçuluk, göçebe ve savaşçı bir yapıya sahip olan kültürlerde, avcılık, beslenme ve savaş sanatı gibi önemli sahalarda büyük bir paya sahip olmuştur. Zira Türklerin, doğum, evlilik ve ölüm gibi hayatın her safhasında ok-yay kullandıkları ve ok kullanabilmenin, alplık/yiğitlik sembolü saydıkları ifade edilmektedir. Bununla birlikte onların, güçlerini ispatlamanın bir yolu olarak ok atma yarışı düzenledikleri biliyoruz. DLT’ de okun yarışma aracı olarak kullanıldığını görüyoruz.

⁵⁸⁹ Göksu, (OYM), s.116; Kafesoğlu, (TMK), s.274; Duman, (BSOS), s.22.

⁵⁹⁰ Şinasi Acar ve diğerleri, “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”. **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2006, s.59.

⁵⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, s.368.

⁵⁹² Keegan, s. 116.

“Ol meniñ birle ok atışga.n ol: denir; “benimle ok yarışı yapmak onun âdetidir” anlamına gelir.”⁵⁹³

“Ol meniñ birle ok atışdı: o benimle atışta yarıştı. Herhangi bir şeyi atmak için de böyle denir.”⁵⁹⁴

“Ol anıñ birle oktaştı: o, ok atmakta onunla yarıştı. Kur’a için onunla oklaştığı zaman da aynı fiil.”⁵⁹⁵

“Ol meniñ birle ok çevrüşdi: o benimle ok çevirmede yarıştı. Her çeviren de aynıdır.”⁵⁹⁶

“Ol meniñ birle ok attı kızlaşu: o, benimle ok atmada yarıştı ve ortaya carkiye sürdü.”⁵⁹⁷

DLT’de okun hedefine dair bilgiler şu şekildedir:

“Bir oktam yi.r: bir ok atımı yer.”⁵⁹⁸

“Umaçlık yi.r: oka hedef olabilecek yer.”⁵⁹⁹

“Karın atma.k: hayvan kesilir; işkembesi nişangâh olarak kullanılır ve ok atılır. İsabet ettiren etten bir parçayı alır.”⁶⁰⁰

“Ok ama.çığ kırçattı: ok hedefin kenarına vurdu ve öbür tarafa geçti.”⁶⁰¹

“Er okın teñitti: adam okunu göğşe yükseltti.”⁶⁰²

“Ol keyikni yazdı: o, atışta avı ıskaladı. Atasözü: Yazma.s atım bolma.s yanılma.s bilge bolma.s. Anlamı: Iskalamayan atıcı olmaz; yanılmayan âlim olmaz.”⁶⁰³

“Tōn yırtıldı: elbise yırtıldı. Şiir:

Atsa okın kezgerip kim tur anı yığdaçı

Tāgıg atıp ugrasa özi kuyı yırtılı.r

Zamanı niteleyerek diyor ki: O, okunu gezleyip atarsa ve onunla bir dağı hedef alırsa o vadinin ortasıyla dibi parçalanır.”⁶⁰⁴

⁵⁹³ Kaşgarlı Mahmud, s.80.

⁵⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.92.

⁵⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.109.

⁵⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.293.

⁵⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.297.

⁵⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.52.

⁵⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.77.

⁶⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.173.

⁶⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, s.335.

⁶⁰² Kaşgarlı Mahmud, s.334.

⁶⁰³ Kaşgarlı Mahmud, s.376.

⁶⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.390.

“Ok amaka yastaldı: ok, hedefin kenarına isabet etti.”⁶⁰⁵

“Kuş teñdi: kuş havalandı. Ok da göğre doğru fırlatılıp gözden kaybolursa ok teñdi denir. “Ok havalandı” demektir.”⁶⁰⁶

“Er ok teñürdi: adam okunu göğre fırlattı ve (ok) orada kayboldu. Elinden kuşu uçurup havalandırırsa yine aynıdır.”⁶⁰⁷

“Er okın teñitti: adam okunu göğre fırlattı.”⁶⁰⁸

“Ol ok amaka kıra.dı: ok hedefin yanına değip gitti. Bu, kaygan ok gibidir.”⁶⁰⁹

“Buruñ: atış menzili. Burun attı denir; “bir menzillik” attı demektir.”⁶¹⁰

4.7. YAY

“Yay ile ok atışta da nişancı ve hedef, bir ve aynı hakikatle, birbirleri içine girerler. Nişancı ve hedef ayrımı yok olup tek bir şuur, tek bir gerçek oluşur.”⁶¹¹ Türklerde yay yapımı büyük bir öneme sahiptir. Yay, insanlığın var oluşuyla birlikte insanla beraber gelişmiştir. Yayı her uygarlık biraz daha geliştirmiş, günümüze kadar getirmiştir. Fakat çalışma prensibi temelde değişmemiştir. Yay, ok atmak için kullanılan önemli bir savaş aletidir. Kavs veya kabza olarak da adlandırılır. Yayın yapımı iyi bir emek ister çünkü iyi bir yayın yapımı sabır ister ve yıllarca sürebilir.

Türkler, süratin savaşdaki hızını ilk keşfeden kavimdir. Bozkır insanı atın seçimi, eğitimi, bakımı ve kullanımı için gösterdiği titizliği ve belki de daha fazlasını ok ve yayın malzeme seçimine, yapım kalitesine ve atış üstünlüğüne de göstermiştir. Bu yayların yapımı bir yıl almakla beraber yayın iyisi iki yüz yıl kullanabilmekte idi. Bu konuda ustalığa ulaşmak ise bir ömrü alırdı. Bu üstün kaliteli silaha, uzun ve yorucu idmanlarla edinilen atış yetkinliğini de eklersek varılan göz kamaştırıcı sonuçlara şaşmamak gerekir.

⁶⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.390.

⁶⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.509.

⁶⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.510.

⁶⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.511.

⁶⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.466.

⁶¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, s.497.

⁶¹¹ Eugen Herrigel, **Yay ile Ok Atış Sanatında Zen**, çev. Sedat Umran, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1994, s.7.

“Yaycılar ağaç dikimine ve kesimine ekseriya kendileri giderlerdi. Önce akça ağacın gövdesi dibe yakın kesilir, kökten çıkan yeni sürgünler iki bilek kalınlığını bulunca, yerden yarım arşın yukarıdan bir yay boyu uzunlukta parçala alınır. Parçaların budaksız ve sık dokulu olması gerekir. Kesim, ağaçların suyunun çekildiği sonbahar mevsiminde yapılır. Alınan ağaçların kabukları soyulur ve uzunlamasına ikiye bölünür, her parçadan bir yay çıkar. Sonra bu parçalar ortadan iki kısma ayrılır. Bunlar yayın kolları içindir. Ayrıca, kabza kısmı için 30-35 cm.lik parçalar çıkartılır. Sonra atölyede her parça yontulup kabaca hazırlanır. Kabzalı ağacın ortası yuvarlatılır, boğazları oyulur, iki ucu sivriltilir. Yay kolları gerekli biçimde yassıtılır, kabzaya bağlanacak yerlerine yarıklar açılarak kabza uçları buralara uydurulur. Sonra kol parçaları, saf su dolu bir kaba konularak, yumuşayınca kadar kaynatılır. Alınip yay tezgahında istenilen biçim verilir. Daha sonra bütün parçalar sıcak ve rutubetsiz bir yere konularak, bir sene kadar tabii halde kurumaya bırakılır.”⁶¹²

Yayın ilk defa nerede ve ne zaman kullanıldığını belirlemek zordur çünkü yayın hammaddesi olan ağaç zamanın yıpratıcı etkisine karşı koyamamaktadır. Ağaç malzeme, estetik yapısı, işlenme özellikleri ve kullanım alanlarının çok fazla olması sebebi ile en eski mühendislik materyali olarak insan yaşamında önemli yer tutmaktadır. Ağaç, yayın iskeletini oluşturur. Kolların iç ve dış yüzleri boynuz ve sinir gibi organik maddelerle kaplanır. Böylece yayın, dolayısıyla okların boyları kısalabilmekte, daha uzağa atış sağlandığı gibi, at sırasında da daha rahatlıkla kullanılabilir. Basit yaylar, ağacın türü ne olursa olsun kısa bir süre sonra kurur, esnekliğini yitirir ve işe yaramaz olurlar. Fakat kompozit yay çok daha uzun ömürlüdür. Üstün kalitede olan bakımlı bir Türk yayı iki yüz yıl kullanılabilir. Ayrıca, yayın gücü ve esnekliği, boynuzla sinir oranını değiştirerek istenildiği ölçüde ayarlanabilmekteydi. Tüm bu özellikler ok ve yayın Asya kavimlerinin yüzyıllar boyunca ellerinden düşürmedikleri bir silah olarak kalmasına olanak sağlamıştır.

“Divan’da yayın yapıldığı ağaçla ilgili olarak yalnızca kürt, yani kayın ağacının ismi verilmiştir. Ancak daha öncede belirttiğimiz üzere buradaki kayın ağacı ifadesinin, günümüzde hangi ağaç türüne işaret ettiği tartışmalıdır. Yine yay yapımında kullanılan boynuzun hangi hayvandan elde edildiğiyle ilgili sadece teke yani erkek geyiğin zikredildiği görülmektedir. Bu noktada Dede Korkut’ta da yay yapımında Erdebil tekesi boynuzu ifadesinin kullanılmış olması dikkat çekicidir. Burada da teke boynuzu ifadesinin hangi hayvana işaret ettiği konusu tartışılabilirse de yayı oluşturan maddelerden biri olarak boynuzla işaret edilmesi önemlidir. Bunun dışında yine hangi hayvandan elde edildiği belirtilmese de yaya sinir döşemek ya da sarmak işine ya singirlemek denmektedir. Yapıştırma işi için kullanılan tutkalın ise yelim veya yaru/yaruk adı verilen balık tutkalı olduğu anlaşılmaktadır. Yaylara, ayrıca bir çeşit sırim ya da kayış olarak tarif edilen toz

⁶¹² Ünsal Yücel, **Türk Okçuluğu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.246.

*sarılmakta/döşenmekte ve böylece bilhassa nemden korunması sağlanmaktadır.*⁶¹³

Çünkü, Türk okçularının korkulu rüyası hiç şüphesiz yağmurdur. Çünkü yağmurlu havalarda yay kullanıma elverişsizdir. Islanan yay kirişi kullanması imkânsız hale gelir.

Türk kavimleri doğu okçuluğunun en başarılı uygulayıcısı olmuştur. Yaylarının kabzaları düz, başları uzun, düz ve keskin bir biçimde dışa doğru kıvrıktır. Doğu Asya menşeli bu tipteki kompozit yay, batıya doğru yayılmış Sasanîler'e geçmiştir. Daha sonraları Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Türkleri ile Moğollar, Tatarlar ve Osmanlılar da aynı tip yayı geliştirerek büyük bir ustalıkla kullanmışlardır.

“Bu dönemler de keman-ger: Yay ustası”⁶¹⁴ idi.

Yayın kirişi gerildiği zaman okçunun kas enerjisi bükülen yayda potansiyel enerjiye dönüşür, yayın kirişi serbest bırakıldığında ise dönüşen enerji okun kinetik enerjisine dönüşür. Yay yapımıcısının amacında yayda kullanılan malzemelerin dayanabileceği, en üst enerji seviyesine ulaşmaktır. Refleks yaylarının ters bükülme özelliği, ek bir fırlatma kuvveti oluşturur ve okun başlangıçtaki çıkış hızını çok yükseltir.

Gerilmesi çok zor ancak vuruş gücü en fazla olan yay, tersine gerilmek suretiyle kullanılan çift kavisli refleks yaylardı. Bu yay çoğunlukla son derece sert ve sağlam bir ağaç türü olan kayın ağacından yapılmaktaydı. Bu yaylar kurulu olmadıklarında ters yöne doğru kıvrılan yaylardır. Atıştan önce kiriş ya da çile takılarak kurulmaları gerekmektedir bu yüzden kullanımı ayrı bir hüner ister. Bu, kiriş çentikten çıkarıldığında yayın aksi yöne kıvrıldığı manasına gelir.

“Ya, şeklinde telaffuz edilen yay ile ilgili verilen bilgilerden, bu dönemde de kompozit Türk yayının bütün yapı özelliklerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Türk yayı, tek parça ağaç yayların aksine, kompozit bir yapıya sahiptir. Bu yayın yapım özellikleri en basit şekliyle şu şekildedir: ağaç ya da ahşap, yayın iskeletini teşkil eder. Yayın dış yüzüne çeşitli hayvanlardan elde edilen sinir (tendon) döşenirken, iç yüzüne ise boynuzdan (genellikle manda boynuzu) yapılan plakalar yapıştırılır. Bu yapıştırma işlemi balık tutkalıyla yapılır. Ahşap, boynuz ve sinirin arasında kalır ve böylece dört ana maddeden oluşan kompozit bir yay elde edilir. Büyük bir ustalık, uzun ve titiz işçilik gerektiren yay yapımında farklı

⁶¹³ Göksu, (OYM) ss.110-111; Yücel, s.247.

⁶¹⁴ Merçil, (TSM), s.160.

ağaçlar kullanılsa da en fazla tercih edilenin akçaağaç olduğu anlaşılmaktadır.”⁶¹⁵

“Türk yayı, kompozit Asya yayları içinde en kısa boylu olanıdır. Boylarının kısa oluşu, Türk yaylarına üstünlük sağlayan önemli bir özelliktir. Türk yayları 110-120 cm uzunluğunda, 310-520 gram ağırlığında yapılmıştır. Ağaç, kemik, sinir ve tutkal yay yapımında kullanılan esas maddelerdir. Tarihte yay yapımında kullanılmış birçok ağaç türü bulunmaktadır. Tarihte yay yapımında kullanılacak ağaçların seçiminde rahat işlenebilmeleri, kolay bükülebilirlikleri, bükülmeye gösterdiği direnç, yaşanan bölgede bol miktarda bulunabilmeleri, budaktan yoksun, homojen yapıda olmaları etken olmuştur. Bu yüzden, Asyalı yay ustaları, bölgelerinde kolay bulunabilmesi sebebiyle, Bambu şeritlerini sıklıkla kullanmışlardır. Buna benzer olarak, Osmanlı zamanında da kemangerler belli bölgelerde sıklıkla bulunabilen ve hatta bu bölgelerde özellikle köylüler tarafından yetiştirilen Ova Akçaağacı (*Acer campestre*), Tatar Akçaağacı (*Acer tataricum*) ve Porsuk ağacını (*Taxus baccata*) kullanmışlardır. Yapımda kullanılan ağaçların en önemlileri Akçaağaç ve Kızılcağaç sürgünleridir. Bunlar arasında kullanılan en iyi ağaç, Gerede’de yetişen Akçaağaçtır. Akçaağaçların odunları genellikle ağır, beyaz ve serttir. Yarıldığı zaman basit geçitli dağınk iletim boruları, en fazla 4 sıra halinde uzanan parlak özışınları göze çarpar. Bazılarında öz odun koyu renkte ve belirgin, bazılarında ise farksızdır. Bu ağaç, tutkalı çok fazla emer. İngiliz’ler Longbow yapımında Porsuk ağacı (*Taxus baccata*), Fındık (*Corylus*), Dişbudak (*Fraxinus*) ve Sarı Salkım (*Laburnum anagyroides*) ağaçlarını kullanmışlardır Geçmişte yay yapımı ile uğraşan ustaların, kullanılan bu ağaçların seçimini deneme yanılma yoluyla yaptıkları düşünülmektedir.”⁶¹⁶

“Büyük Selçuklular zamanında İran ve Mâverâünnehir coğrafyalarında, yay imâli için daha çok hadeng ağacı tercih edilirdi. Devletin el-Cezîre, Bilâdü’ş-Şâm gibi batı kısımlarında, yayların neb ağacından yapılması muhtemeldi. İhtiyaçlar doğrultusunda diğer ağaç türlerinden de yay yapımı mümkündü. Bununla birlikte Ortaçağ’da demir veya çelik yaylar da bilinmekteydi. Nitekim Selçukluların atası olan Selçuk Bey’in babası Dukak, demir yaylı lakabını taşıyordu. Özellikle deniz seferleri için nemden etkilenmeyen özel yaylar imâl edilirdi. Bu yaylara yaban hayvanlarının deri ve kuyrukları bir kereliğine geçirilerek üzeri bol şekilde yağlanırdı. Böylece yay, otuz gün deniz seferinde kullanılsa dahi nemden korunmuş olurdu.”⁶¹⁷

“Yayın her kısmının adı vardır. Ortasındaki, yayın kavrandığı şişkin yere kabza denilir. Kabza boğazı ile kollara geçilir. Atış sırasında okun dayandığı üst kabza boğazı tir geçimi diye anılır. Buradan yassılarak devam eden kısma sal denilir; atışta yayın en çok çalışan yeridir. Bunun devamında içi hafif kabarık, dışı balık sırtı gibi çıkıntılı olan kasan boğazı ile geçilir. Kasan, adından da anlaşılacağı gibi yayın kollarını ters yönde kasar ve onları kuvvetlendirir. Kasan ile yay başı arasındaki yere kasan başı denilir. Başların dış yüzlerinde, giriş ilmeklerinin takıldığı oyuklara tonç kertiği, kertiğin iç kenarının aşınmaması için sarılan sargıya tonç sargısı adı verilir. Kabzanın tam ortasında, boynuzların bileştiği iç kısımda çelik (ibrancak) denilen küçük bir kemik veya fil dişi parçası vardır.”⁶¹⁸

“Türk yaylarında öküz boynuzu kullanılırdı. Özellikle Aydın ve Menemen civarında yetişen genç ve uzun boylu öküzlerden alınanı makbuldür. Boynuzu

⁶¹⁵ Göksu, (OYM), ss.56-57; Yücel, s.246.

⁶¹⁶ Gündüz Gökhan ve diğerleri, “Türklerde Yay Yapımı ve Ağaç Kullanımı”, **Ormancılık Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2009, s.150; Yücel, s.252.

⁶¹⁷ Duman, (BSOS), s.21.

⁶¹⁸ Yücel, s.242.

seçerken, kayganlı ve kuşdilli olmayanı tercih edilirdi. Bir boynuzdan iki parça çıkar; dış tarafından alınan parçaya kapak, içten alınana karın denilir. Bir yayın kollarına ya iki kapak ya iki karın konulur. Karın kısmı yumuşaktır, gevşek yaylar içim kullanılır. Bir yayda kullanılacak boynuzlar aynı hayvana ait olmalıdır. Alınan parçalar törpü ile uygun biçimde düzeltilir. Saf su dolu bir kapta yumuşayınca kadar kaynatıldıktan sonra çıkartılıp dumansız talaş alevinde ısıtılır. Yayların dış yüzlerine döşenen sinire gelince; öküzün ayak bileğinden diz kapağına kadar olan yerinden çıkartılır. Bunlar önce, güneşte veya sıcak bir yerde iyice kurutulur. Sonra bir mermer tezgâh üzerinde, şimşir tokmakla kuru kuruya iyice dövülür. Ezilip tel olunca, üzerindeki kir ve pürtükler bıçakla kazınıp demir dişli sinir tarağı ile püskül püskül oluncaya kadar taranır. Elle didiklenerek, boy boy ayrılıp, kullanılmak üzere saklanır.”⁶¹⁹

“Yayın yapımına dair bu ifadelerin yay kavsinin orta kısmına bağır veya ya bağırı dendiği görülmektedir. Ya bağırlamak ise yayın bağır kısmını düzeltmek veya ayarlamak anlamına gelmektedir. Yayın kirişinden çözülmesine ise ya yazmak veya ya yasmak denmiştir.”⁶²⁰

“Yay yaparken, ağaç, boynuz ve sinirleri birbirine yapıştırmak için kullanılan tutkal çok önemlidir. Hazırlanması büyük dikkat ve titizlik ister. Çega tutkalı ve balık tutkalı olmak üzere iki çeşittir. Çega tutkalı, daha önce dövülen öküz sinirlerinden artan uçlarla yapılır. Bunlar önce sıcak su ile yıkanır., sonra bir süre kaynatılıp, kirli ve yağlı suya atılır. Saf su dolu bir kaba konularak, ağır ateşte birkaç gün sürekli kaynatılıp karıştırılır. Pelte kıvamında koyulaşınca yayvan bir kaba dökülür. Rutubeti uçuncaya kadar beklenir. Sonra parça parça kesilip, bir ipe dizilir, gölgede kurumaya bırakılır. Gelibolu’nun Çega Köyü’nde iyisi yapıldığı için bu ad verilmiştir. Daha makbul olan balık tutkalı ise ithal edilmektedir. Kompozit Asya yaylarında bu çeşit tutkal kullanılmaktadır. Divan-ı Lügati’t-Türk’de yaruk yelim diye geçmektedir.”⁶²¹

DLT’de geçen tüm bu bahisleri kanıtlayan bilgiler ise şu şekildedir:

“Yā: yay. Atasözü: Kurmuş kiriş tügölme.s ukrükun tāğ egilme.s. Anlamı: Kurulan yaya düğüm atılmadığı gibi kementle de dağ eğilmez. Bu, birisine, zayıf vasıtalarla büyük bir işe girişmemesini tavsiye için söylenir.”⁶²²

*“Er kıkırdı: adam birini çağırırken (ona) en yüksek sesiyle bağırdı. Şiir:
Koğı kıkırıp oguş tirdim
Yagıka.ru kiriş kurdum
Tokuş içre uruş birdim
Eren kö.rüp başı tıgdı*

⁶¹⁹ Gündüz ve diğerleri, s.159; Yücel, s.247.

⁶²⁰ Göksu, (OYM), s.111.

⁶²¹ Gündüz ve diğerleri, ss.159-160; Yücel, s.242; Acar ve diğerleri, s.58.

⁶²² Kaşgarlı Mahmud, s.440.

Diȳor ki: Dağın aşıağısına doğru bağırdım ve bağırarak aşireti topladım. Sonra düşmana yayı kurdum. Onunla ok atıştım ve savaştım. Adamlar benim askerlerimi görünce başlarını eğip kaçtılar.”⁶²³

“Töz: yaya sarılan kiriş.”⁶²⁴

“Kiriş: yayın kirişi.”⁶²⁵

“Ol maña yā yazıştı: o, kirişi yaydan vb.den sökmede bana yardımcı oldu.”⁶²⁶

“Yā yasıldı: kiriş yaydan söküldü.”⁶²⁷

“Kula.kım tırın etti.: kulağım tınladı. Bu, benzer bütün seslerin anlatımıdır. Bundan yāsın tırın ettürdi denir; “o, yayını seslendirdi” demektir; bu da kirişin sesinin anlatımıdır.”⁶²⁸

“Ol yāsın bağırıldı: o, yayının bağrını düzeltti.”⁶²⁹

“Karvı yā: açılmış (gerilmiş) yay.”⁶³⁰

“Er yā kurdı: adam yay kurdu.”⁶³¹

“Yā kuruldı: yay kuruldu: yay kuruldu.”⁶³²

“Ol maña yā kurturdı: o, bana yay kurdurdu.”⁶³³

“Ol meniñ birle yā kuruştı: o, yay kurmada benimle yarıştı. Yardımda da aynıdır.”⁶³⁴

“Ol meniñ birle yā tartışdı: yayı kurma ve çekmede o, benimle yarıştı.”⁶³⁵

“Yatan: ok atılan tahtadan yay.”⁶³⁶

“Yatan: pamuk atıcının yayı.”⁶³⁷

“Yasığlıg yā: yaylıklı (yay kabı olan) yay.”⁶³⁸

⁶²³ Kaşgarlı Mahmud, ss.255-256.

⁶²⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.398.

⁶²⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.159.

⁶²⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.380.

⁶²⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.382.

⁶²⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.497.

⁶²⁹ Kaşgarlı Mahmud, s.483.

⁶³⁰ Kaşgarlı Mahmud, ss.450-451.

⁶³¹ Kaşgarlı Mahmud, s.235.

⁶³² Kaşgarlı Mahmud, s.271.

⁶³³ Kaşgarlı Mahmud, s.287.

⁶³⁴ Kaşgarlı Mahmud, s.260.

⁶³⁵ Kaşgarlı Mahmud, s.292.

⁶³⁶ Kaşgarlı Mahmud, s.356.

⁶³⁷ Kaşgarlı Mahmud, s.356.

⁶³⁸ Kaşgarlı Mahmud, s.370.

SONUÇ

Ordu, Türk milletinin temel kurumlarından biridir. Bu durum tezimizin konusu olan 11. yy öncesinde ve sonrasında da hiç değişmemiştir. İncelediğimiz dönem içerisinde Türk ordusu her bakımdan üstün özelliklere sahipti. Gerek askeri manada gerek askeri teçhizat ve bu teçhizatı ustaca kullanmada üstün özelliklere sahipti. 11. yy. da Türk ordusunun güçlü, teknik açıdan son derece donanımlı ve etkili olduğu görülmektedir. İslâm'ı kabul eden Türklerin sosyal hayatlarında değişimler görülmesine rağmen, sağlam ve köklü ordu geleneğinde değişim olmamıştır. Değişen tek şey şüphesiz zamanın şartlarına göre bu alanda yapılan yenilikler, düzenlemeler ve ilerlemelerdir.

11. yüzyılın son yarısında Dîvânu Lugâtî't-Türk'ü yazan Kaşgarlı Mahmut'un, eserinde verdiği bilgiler ışığında bu tez ortaya çıktı. Eserdeki bilgilerden ulaştığım sonuçları konulara ayırarak çeşitli kaynaklardan derlediğin bilgilerden ulaştığım sonuçlar ile harmanladım.

Askeri teşkilatları açısından Türkler, ordu-millet olma özelliğini tüm tarihi devirleri boyunca korumuşlardır. Bu sebeple Türk devletlerinin birincil karakteri askeri oluşlarıdır. Türklerin savaşlardaki başarılarının sırlarını ise şöyle sıralayabiliriz; bozkır taktiklerini kullanmaları, ordudaki disiplin, psikolojik harp usullerini kullanmaları, savaşta başarılarının ünleri, düşmanlarının hatalı stratejileri gibi. DLT’de de bunlara dair kelimeleri seçerek ilgili bölüme yerleştirdim. Bunun dışında DLT’ de geçen asker, at, ve silah teçhizatı ile ilgili bilgilere de yer vererek tezimi oluşturdum.

Her savaşta, taraflar kazanmak için tüm hünerlerini sergilemek zorundadırlar. Nitekim teknik alanındaki yenilikler de bu gayeyle gelişmiştir. Batı için Türkler istilacı, kavgacı, militarist yapıda ve kuvvetli ordusu olan, çok kalıcı bir tehdittir. Bu imaja bizim tarafımızdan bakınca da karşımıza, sağlam bir devlet düzeni, sağlam bir bürokrasi ve sağlam bir ordu görüyoruz.

Dîvânu Lugâtî't-Türk bize içerisindeki atasözleri, kelime anlamları ve dörtlüklerle Türk savaş tarihi açısından kıymetli bilgiler sunar. Eserin yazıldığı yüzyıl da Türk demek, ordu demek idi. Kâşgarlı Mahmûd, Dîvânu Lugâtî't-Türk adlı eserinde Hz. Muhammed'e ait olduğunu söylediği bir hadise yer verir. Bu sözün gerçekten

Peygambere ait olup olmadığı bilinemez fakat bu sözün kimin tarafından söylendiğinden ziyade o çağdaki Türklerin savaşçı ve yönetici misyonunu yansıtmaları yönünden çok önemlidir. Allahu Teâlâ: “Benim ordum vardır, ona Türk adını verdim.” demektedir. XI. yüzyılda yazılan bu eserde Türkler ’den bu şekilde bahsedilmesi bile Türklerin gerçekten de savaşçı özelliğinin bir delilidir.

Türkler savaşı bir sanat olarak icra ettikleri için de tezime bu adı verdim. Çünkü savaş konusunda Türkler, her daim tam donanımlı olmuştur. Bunun sebebi ise bağımsızlık duygusuna yükledikleri anlamdır. Türkler bağımsızlık mücadelesini tarihin her safhasında vermiştir.

KAYNAKÇA

KİTAP

Abû-Hayyân. **Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk**, çev. Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.

Adam, Baki. **Dinler Tarihi**, 5. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2018.

Agacanov, Sergey Grigoreviç. **Oğuzlar**, çev. Ekber Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Ahmed bin Mahmud. **Selçuk-Nâme I**, çev. Erdoğan Merçil, Tercüman, İstanbul, 1977.

Ahmetbeyoğlu, Ali. **Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

Akalın, Şükrü Haluk. **Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmut Divan ü Lügâti't- Türk**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Akşin, Sina. **Kısa Türkiye Tarihi**, 20. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Aktan, Ali. **İslam Tarihi**, 3. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2013.

Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi**, 29. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2016.

Ali el-Hüseynî. **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye**, çev. Necati Lügal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943.

Alinge, Curt. **Moğol Kanunları**, çev. Coşkun Üçok, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

Arsel, İlhan. **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Aslanapa, Oktay. **Türk Sanatı**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989.

Ayanoğlu, İsmail Fazıl. **Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, 1974.

Aytepe, Oğuz. **Herkes İçin Osmanlı Tarihi**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2011.

Barthold, V. Vladimiroviç. **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev. M. Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

Barthold, V. Vladimiroviç. **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Basımevi, 1990.

Barthold, V. Vladimiroviç. **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Baykara, Tuncer. **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Bin, Sun. **Kayıp Savaş Sanatı**, çev. Haluk Hepkon, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2009.

Black, Jeremy. **Top, Tüfek ve Süngü**, çev. Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Bozdemir, Mevlüt. **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Cahen, Claude. **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, Yeditepe Yayınları, çev. Mustafa Daş, İstanbul, 2010.

Cahen, Claude. **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Carım, Fuad. **Haçlı Seferler ve Kruvazadlar**, Ufuk Yayınları, İstanbul, 1999.

Chavannes, Edouard. **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Cöhçe, Salim. **Türk Tarihine Giriş**, Çağ Ofset Matbaacılık, Elâzığ, 1995.

Çandarlıoğlu, Gülçin. **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.

Çiçekli, Ali. **Kaşgarlı Mahmut Divan ü Lügat-it Türk**, May Yayınları, İstanbul, 1970.

Çoruhlu, Yaşar. **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Danişmend, İsmail Hami. **Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur**, Okat Yayınları, İstanbul, 1959.

Demirkent, Işın. **Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

Donuk, Abdülkadir. **Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Durmuş, İlhami. **İskitler (Sakalar)**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008.

Eberhard, Wolfram. **Çin'in Şimal Komşuları**, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Eco, Umberto. **Ortaçağ**, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

El-Ömerî. **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Ercilasun, Ahmet Bican. **Dilde Birlik**, Cönk Yayınları, İstanbul, 1984.

Ergin, Muharrem. **Dede Korkut Kitabı**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.

Ergin, Muharrem. **Orhun Âbideleri**, Hisar Yayınları, İstanbul, 2003.

Esterâbadi, Aziz B. Erdeşir-i. **Bezm U Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Findley, Carter V. **Dünya Tarihinde Türkler**, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Freely, John. **At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları**, çev. Neşenur Domaniç, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Genç, Reşat. **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

Genç, Reşat. **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

Genç, Reşat. **Makaleler 1**, haz. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

Gibb, Hamilton A. R. **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.

Gökalp, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**, Anonim Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Gökalp, Ziya. **Türk Devletinin Tekâmülü**, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Göksu, Erkan. **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Hükümdarlık Sanatı**, Kronik, İstanbul, 2019.

Göksu, Erkan. **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı**, 4. Baskı, Kronik, İstanbul, 2019.

Göksu, Erkan. **Nizamülmülk**, Erdem Yayınları, İstanbul, 2018.

Göksu, Erkan. **Okla Yükselen Millet**, Okçular Vakfı, İstanbul, 2018.

Göksu, Erkan. **Selçuklular**, Kronik, İstanbul, 2019.

Göksu, Erkan. **Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ**, 2. Baskı, Kronik, İstanbul, 2017.

Göksu, Erkan. **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Grenard, Fernand. **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, çev. Orhan Yüksel, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.

Grousset, Rene. **Bozkır İmparatorluğu**, çev. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

Grousset, Rene. **Cihan Fatih Cengiz-Han**, çev. İzzet Tanju, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001.

Güngör, Erol. **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.

Gürsoy-Naskali, Emine (ed.). **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, Türkiye Jokey Kulübü, İstanbul, 1995.

Güvenç, Bozkurt. **Türk Kimliği**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, Ankara, 1995.

Herrigel, Eugen. **Yay ile Ok Atış Sanatında Zen**, çev. Sedat Umran, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 1994.

Hillenbrand, Robert. **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, çev. Çiğdem Kafescioğlu, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.

İbn Battûta. **İbn Battûta Seyahatnamesi**, cilt 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Battûta. **İbn Battûta Seyahatnamesi**, cilt 2, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Bibi. **Anadolu Selçukî Devleti Tarihi**, çev. Nuri Gençosman-F. Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

İbn Bibi. **El Evamirü'l-Ala'iyе Fi'l- Umuri'l-Ala'iyе (Selçuk Name)**, I-II, haz. Mürsel Öztürk, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İbn Hurdazbih. **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

İbnü'l- Adîm. **Bugyetü't-talep fî Tarihi Haleb**, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982.

İmam-ı Gazali. **Nasihat-ül Mülûk**, çev. Osman Şekerci, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1969.

İnalcık, Halil. **Devlet-i 'Aliyye**, 56. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Kafalı, Mustafa. **Anadolunun Fethi ve Türkleşmesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Kafesoğlu, İbrahim. **Sultan Melikşah**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1973.

Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, 38. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi**, çev. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Keegan, John. **Savaş Sanatı Tarihi**, çev. Füsun Doruker, Yeni Yüzyıl, İstanbul, 1995.

Kerîmüddin Mahmud. **Müsâmeret ül-Ahbar**, 2. Baskı, neşreden Osman Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Khoniates, Niketas. **Historia**, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Kitapçı, Zekeriya. **Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler**, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004.

Kitapçı, Zekeriya. **Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.

Kitapçı, Zekeriya. **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

Kitapçı, Zekeriya. **Türkler Nasıl Müslüman Oldu**, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2004.

Koca, Salim. **Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Koca, Salim. **Türkiye Selçukluları Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

Kommena, Anna. **Malazgirt'in Sonrası**, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.

Korkmaz, Zeynep. **Türk Dili ve Kompozisyon**, 6. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2014.

Köprülü, M. Fuat. **Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1943.

Köprülü, M. Fuat. **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.

Liu Mau-Tsai. **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Machiavelli, Niccolo. **Hükümdar**, çev. Sema Sevinç Baykal, 5. Baskı, İndigo, İstanbul, 2019.

Mangaltepe, İsmail. **Bizans Kaynaklarında Türkler**, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2009.

McEvedy, Colin. **Ortaçağ Tarih Atlası**, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2004.

Melikoff, İrene. **Destandan Masala Türkoloji Yolculuklarım**, çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul, 2008.

Merçil, Erdoğan. **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 11. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Merçil, Erdoğan. **Türkiye Selçukluları'nda Meslekler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Minhâc-i Sirâc el Cûzcânî. **Tabakât-ı Nâsirî**, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Mirhand, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

Mirhand, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. **Ravzatu's-Safâ Mülûk-i Gazneviyye**, çev. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Morrisson, Cecile. **Haçlılar**, çev. Nermin Acar, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.

Nemeth, Gyula. **Atilla ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, DTCF Yayınları, Ankara, 1982.

Nomiku, H. A. **Haçlı Seferleri**, çev. Kriton Dinçmen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Ocak, Ahmet. **Selçukluların Dinî Siyaseti**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Ortaylı, İlber. **Türklerin Tarihi Anadolu'nun Bozkırlarından Avrupa'nın İçlerine**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Ortaylı, İlber. **Türklerin Tarihi Orta Asya'nın Bozkırlarından Avrupa'nın Kapılarına**, 18. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları II**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültür Tarihine Giriş**, I-V, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Mitolojisi**, cilt I, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Özdal, Ahmet. **Türklerin Savaş Sanatı**, Doruk Yayınevi, İstanbul, 2008.

Özgüdenli, Osman G. **Selçuklular**, 2. Baskı, İSAM Yayınları, cilt 1, İstanbul, 2015.

Özkan, Selim Hilmi (Ed.). **Orta Çağ Tarihi**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Pachymeres, Georges. **Bizanslı Gözüyle Türkler**, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Parker, Geoffrey. **Cambridge Savaş Tarihi**, çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Radloff, Wilhelm. **Sibirya'dan I**, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul, 1954; **II**, İstanbul, 1956.

Radloff, Wilhelm. **Türklük ve Şamanlık**, çev. Ahmet Temir, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. **Cami'ü't-Tevârih**, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Roux, Jean-Paul. **Altay Türklerinde Ölüm**, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.

Roux, Jean-Paul. **Eski Türk Mitolojisi**, çev. Musa Yaşar Sağlam, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2011.

Runciman, Steven. **Haçlı Seferleri Tarihi I**, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Sarıca, Murat. **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, haz. Halit Fesih Kalkan, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2017.

Sepetçioğlu, M. Necati. **Karşılaştırmalı Türk Destanları**, 6. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Sezgin, Fuat. **İslam'da Bilim ve Teknik**, cilt I, 2. Baskı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Sezgin, Fuat. **İslam'da Bilim ve Teknik**, cilt I-V, 2. Baskı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Sıbt İbnu'l-Cevzi. **Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular**, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Spuler, Bertold. **İran Moğolları**, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.

Sümer, Faruk. **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

Sümer, Faruk. **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Sun Zi. **Savaş Sanatı**, 15. Baskı, çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Taneri, Aydın. **Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri (Kuruluş Devri)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Tekin, Talât. **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, Simurg Yayıncılık, Ankara, 1997.

Tekin, Talât. **XI. Yüzyıl Türk Şiiri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Terzioğlu, Ahmet Haldun. **Göç Destanı**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017.

Togan, A. Zeki Velidi. **Çengiz Han (1155-1227)**, Kömen Teksir Bürosu, İstanbul, 1970.

Togan, A. Zeki Velidi. **Umumî Türk Tarihine Giriş**, cilt 1, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.

Turan, Osman. **Selçuklu Tarihi Araştırmaları**, haz. Altan Çetin- Bilal Koç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Turan, Osman. **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Yayınları, 2008.

Turan, Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 15. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Turan, Osman. **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi**, 23. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

Turan, Şerafettin. **Türk Kültür Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2014.

Turhan, Mümtaz. **Kültür Değişmeleri**, Altınordu Yayınları, Ankara, 2015.

Urfalı Mateos. **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Uyumaz, Emine. **Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Anadolu Beylikleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1937.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Kapukulu Ocakları**, I-II, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Ülkütaşır, M. Şakir. **Büyük Türk Dilesi Kâşgarlı Mahmut**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Vasiliev, Alexander A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, cilt 1, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Yavaş, Alptekin. **Ortaçağ Temrenleri**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2019.

Yazıcı, Nesimi. **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, cilt 7, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989.

Yusuf Has Hâcib. **Kutadgu Bilig'den Seçmeler**, 4. Baskı, Elips Kitap, Ankara, 2007.

Yücel, Ünsal. **Türk Okçuluğu**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Zonaras, Ioannes. **Tarihlerin Özeti**, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Witteck, Paul. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu**, çev. Güzin Yalter, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.

MAKALE

Acar Hasan, Abdulvahap Kılıç. “Berkûk Dönemi Siyasi Olayları ve Memlük Devleti'nin Sosyopolitik Yapısının Değerlendirilmesi”, **Avrasya Etüdleri**, Cilt:26, Sayı:57, 2020, ss. 225-253.

Acar Şinasi, Atilla Bir, Mustafa Kaçar. “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”. **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2006, ss. 39-67.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “Bir Siyasetnâme Olarak ‘Kutadgu Bilig’”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:34, 2013, ss. 237-253.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “Siyasetnâmelerde Din Devlet İlişkisi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:43, 2018, ss. 313-324.

Ağır, Abdullah Mesud. “Memlûk Askerî Teşkilatıyla İlgili Yapılmış Bazı Araştırmalara Dair”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2015, ss. 447-457.

Ahmedov Sabuhi, Yusif Ağayev. “Kitab-i Dede Korkut Destanı’nda Türk Savaşçıların Silahları”, **Tarih Bilinci**, Cilt:2, Sayı:10, 2014, ss. 26-33.

Akkaya, Şükrü. “Eski Alman Destanlarında Atillâ’nın Akisleri”, **DTCF Dergisi**, Cilt:2, Sayı:4, 1944, ss. 555-568.

Aktan, Coşkun Can. “İktâ Sistemi”: İslam Devletlerinde ve Selçuklu İmparatorluğundaki Uygulaması”, **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, Sayı:44, 1986, ss. 165-173.

Alkan, Necmettin. “Tarihin Çağlara Ayrılmasında “Üçlü Sistem” ve Türk-İslâm Tarihinin Çağ Taksimi Meselesi”, **Türk Tarih Eğitimi Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2, 2014, ss. 43-64.

Altan, Ebru. “Anadolu’da Haçlılara Karşı Savaş (1097-1190)”, **Tarih Dergisi**, Sayı:47, 2009, ss. 75-104.

Amanoğlu, Ebülfez Kuli, “Divanü Lûgati’t-Türk’teki Kişi Adları Üzerine”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:15, 2000, ss. 5-13.

Arık, F. Şamil. “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:17, Sayı:28, 1995, ss. 1-50

Arslan, Meryem. “Tarihî Türkçe Tıp Metinlerinde Savaş Aletleri ve Savaş Yaralarının Tedavileri”, **Erdem**, Sayı:77, 2019, ss. 281-306.

Atlı, Sagıp. “Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki Atasözleri Üzerine Yapılan Bir Çalışma: Abdülahad Nûrî ve “Atalar Sözü”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:3, 2019, ss. 2243-2279.

Aydın, Erhan. “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, **Belleten**, Cilt:59, Sayı:2, 2011, ss. 5-26.

Azbay, Enes. “XVII. Yüzyıldan Bir Okçuluk Kitabı: Hâzâ Kitâb-ı Kavsnâme ve Okçuluk Terimleri”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, 2019, ss. 191-211.

Bal, Mehmet Suat. “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykâvus Dönemi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:24, Sayı:38, 2005, ss. 239-258.

Baykuzu, Tilla Deniz. “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:21, Sayı:1, 2006, ss. 1-18.

Baykuzu, Tilla Deniz. “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, **DTCF Dergisi**, Cilt:53, Sayı:1, 2013, ss. 221-250.

Berkli, Yunus. “Mezar Taşlarında Görülen Kılıç, Hançer, Ok-Yay ve Bayrak Motiflerinin Sembolik Anlamları”, **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, 2007, ss. 67-80.

Caferoğlu, Ahmet. “Türk Onomastiğinde <At> Kültü”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:0, 1953, ss. 201-212.

Coşar, Mevhibe, Bahadır Güneş. “Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-II: Divânü Lugâti’t-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Hazırlanan Bildiriler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:21, 2011, ss. 19-85.

Çavuşoğlu, Ali. “Çevgen/Çöğen Oyunu Kültürü ve Edebî, Tasavvufî Metinlerde Yansıması”, **İstem**, Sayı:11, 2008, ss. 159-174.

Çetin, Altan. “Memlûk Devleti’nde Okçuluk”, **Gazi Türkiyat Türkoloji Dergisi**, Cilt:1, Sayı:9, 2011, ss. 67-86.

Çetin, Altan. “Memlûk Devleti’nde Savaşın Kültürel Esaslarına Dâir”, **Belleten**, Cilt:71, Sayı:262, 2007, ss. 909-922.

Çıtak, Emre. “Silahsız Savaş Sahası: Yeni Savaş Anlayışında İstihbaratın Yeri”, **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, 2019, ss. 191-213.

Çoban, Recep Efe, Abdullah Temizkan. “Dedem Korkut Kitabındaki Silah Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, 2015, ss. 15-28.

Dingeç, Emine. “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları”, **U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:20, 2011, ss. 1-20.

Durmuş, Eda. “Eski Türklerde Askeri Yapı”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, ss. 87-101.

Durmuş, İlhami. “Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir”, **Asya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, 2017, ss. 19-34.

Erdoğan, İsmail. “Divânu Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Bazı Dinî Kavramlar”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt:27, Sayı:2, 2016, ss. 164-172.

Erkin, Ekrem. “Çin’de Divânü Lügât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)”, **Türk Bilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Sayı:15, 2008, ss. 53-63.

Gökhan, İlyas. “Memlûk Devleti’nde Askeri Kölelik Hukuku”, **Nevşehir Barosu Dergisi**, Cilt:1, Sayı :1, 2014, ss. 133-161.

Göksu, Erkan. “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:191, 2011, ss. 97-116.

Göksu, Erkan. “İslam Tarihinde Mancınıklar ve Mancınık Teknolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, ss. 159-175.

Göksu, Erkan. “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:2/6, 2009, ss. 266-278.

Göksu, Erkan. “Târîh-i Güzîde’ye Göre Rûm Selçukluları”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları**, Sayı:27, 2008, ss. 23-32.

Göksu, Erkan. “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, **Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:24, 2007, ss. 65-84.

Göksu, Erkan. “Türkiye Selçukluları Dönemine Ait İki Askeri İstılah “Leşker-i Kadim “ve “Leşker-i Hadis” Tabirleri Üzerine”, **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:14, 2011, ss. 137-147.

Göksu, Erkan. “Türkiye Selçuklu Devleti’ne Tâbi Devletler ve Tâbiyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, **Belleten**, Cilt:81, Sayı:290, 2017, ss. 43-66.

Göksu, Erkan. “Türkiye Selçuklularında İktâ”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:26, 2009, ss. 137-154.

Gömeç, Saadettin. “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:20, Sayı:31,2000, ss. 51-92.

Güç, Barış Bora. “Furusiyya: Eserleriyle İslami Savaş Sanatının Tarihi ve Konularının Özeti”, **Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi**, Cilt:2, Sayı:5, 2018, ss. 46-59.

Gümüş, Tarık Tolga. “Caen’li Ralph’ın Gözünden Türkler: Birinci Haçlı Seferi”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:5, Sayı:14, 2014, ss. 110-123.

Gündüz Gökhan, Onat Saadettin Murat, Özden Seray. “Türklerde Yay Yapımı ve Ağaç Kullanımı”, **Ormancılık Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2009, ss. 150-170.

Hunkan, Ömer Soner.” Türk Hakanlığı (Karahanlı)’da Han Süsi: Evlatlık Ordusundan Komiteler ve Teginlere Hakanlık Gulamları ve Hakan Oğulları”, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Sayı:2, 2017, ss. 121-173.

Kaegi, Walter Emil. “Anadolu’nun Türkler Tarafından Fethine Okçuluğun Katkısı”, çev. Yusuf Ayönü, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:16, Sayı:1, 2001, ss. 239-253.

Kalenderoğlu, İhsan. “Nogay Destanlarında At Motifi”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, Sayı:21, 2006, ss. 97-117.

Karaosmanoğlu, Ali L. “Yirmibirinci Yüzyılda Savaşı Tartışmak: Clausewitz Yeniden”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:8, Sayı:29, 2011, ss. 5-25.

Karatayev Olcobay, Cevdet Yakuboğlu, M. Serhat Yılmaz. “Dîvânu Lugâti’t-Türk Adlı Eserin Tamamlanmasının 940. Yıldönümü: Şarkiyatçı, Tarihçi, Antropolog Prof. Dr. Tınçtıkbek K. Çorotegin’in Araştırmaları”, **Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 2017, ss. 87-97.

Karçığa, Servet. “Dede Korkut Kitab’ında Alplık Kavramı ve Alp Tipi İnsanların Özellikleri”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı:51, 2016, ss. 259-272.

Karpowicz, Adam. “Türk Yaylarının Başarımı”, çev. Atilla Bir, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2006, ss. 69-779.

Kartal Mehmet, Mustafa Koç, Fatih Murathan, Talha Murathan. “Osmanlı Devleti’nde Binicilik”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:11, Sayı:31, 2019, ss. 770-807.

Kaymaz, Nejat. “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 1964, ss. 91-155.

Keleş, Bahattin. “Baba İshak İsyanı’nın Anadolu Selçuklu Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:23, Sayı:1, 2018, ss. 73-91.

Koca, Salim. “Türkler ve İslâmiyet”, **Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Cilt:8, Sayı:22, 1996, ss. 263-286.

Köprülü, M. Fuad. “Ortazaman Türk-İslam Feodalizmi”, **Belleten**, Cilt:5, Sayı:19, 1995, ss. 319-334.

Köprülü, M. Fuad. “Selçukîler Zamanında Anadolu’da Türk Medeniyeti”, (aktaran Tülay Metin), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:26, Sayı:1, 2011, ss. 201-233.

Küçük, Mehmet Alparslan. “Geleneksel Türk Dini İnanışlarından Mitolojiye: “Ölüm/Obur Ruhlar”, **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:20, 2017, ss. 25-53.

Küçük, Mehmet Alparslan. “İslam Öncesinden Sonrasına Türk Geleneğinde Bir Yaşam Stili:” Okçuluk”, **Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2018, ss. 178-191.

Maraşlı, Savaş. “Türk Alp Geleneğinin Ortaçağ Anadolu Tasvir Sanatına Yansımaları”, **Sibirya Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, 2013, ss. 17-42.

Metin, Tülay. “Selçuklularda Okçuluğa Genel Bir Bakış”, **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt:7, Sayı:17, 2014, ss. 131-153.

Nogayeva, Kaiyrken, Ilyassova. “Eski Türklerin Askeri Gelenekleri: Türk Askerlerinin Doğu ve Batı Asya’da Oynadığı Roller”, **Bilig**, Sayı:81, 2017, ss. 165-183.

Odabaşı, Zehra. “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, Ekim 2019, ss. 165-192.

Onay, İbrahim. “İslam Öncesi Türk Kültüründe Avcılığın Temelleri ve İktisadi, Askeri, Dini Değeri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:41, 2015, ss. 516-525.

Ögel, Bahaeddin. “Türk Kılıcının Menş ve Tekâmülü Hakkında”, **DTCF Dergisi**, Cilt:6, Sayı:5, Ankara, 1948, ss. 432-460.

Özdemir, Gürbüz. “Weberyan Anlamda Türklerde Otorite ve Meşruiyet İlişkisi (15. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt:9, Sayı:2, 2014, ss. 69-90.

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasi Halifesi Mu’tasım’ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, **Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:18, 2005, ss. 211-230.

Özden, Muharrem. “Dîvânü Lügâti’t-Türk’te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:2, 2019, ss. 1479-1502.

Özkırımlı, Atilla. “Kaşgarlı ’ya Göre Türklerde Askerlik”, **Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi Divanü Lugâti’t Türk Özel Sayısı Yıl 22**, Cilt:47, Sayı:253, 1972, ss. 88-91.

Özönder, F. Sema. “Kutadgu Bilig’i Zaman-Mekân-Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun’dan Kâşgar’a, Balasagun’dan Kâşgarlı ’ya”, **Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2017, ss. 12-63.

Pala, Cenk. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme”, **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:7, Sayı:21, 1996, ss. 39-69.

Parry, Vernon J. “İslam’da Harb Sanatı”, çev. Erdoğan Merçil-Salih Boran, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:28-29, 1974, ss. 193-218.

Piyadeoğlu, Cihan. “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:23, 2013, ss. 117-143.

Polat, M. Said. “Türkiye’de İlk Beglik’ler ve Kabilevi Siyasi Birlik’lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175)”, **Belleten**, Cilt:66, Sayı:245, 2002, ss. 61-86.

Polat, M. Said. “Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilat”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı:17, 2005, ss. 17-53.

Polat, M. Said. “Yirminci Yüzyıl Tarih Yazımı İçinde Claude Cahen ve Osmanlı Öncesi Türkiye Tarihine Yaklaşımı”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı:9, 2001, ss. 79-96.

Poliak, A. N. “İslam Feodalizmi”, çev. Hilmi Ziya Ülken, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 1941, ss. 250-270.

Pritsak, Omeljan. “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, çev. Hasan Eren, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:10, Sayı:0, 1953, ss. 243-246.

Sencer, Oya. “Türkiye’nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açından Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt:2, Sayı:17-18, 1962, ss. 133-170.

Şakar, Sezer. “Dil, Kültür Bağlamında Bazı Yarışlar ve Ödülleri”, **Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 2010, ss. 164-185.

Şeker, Mehmet. “Türkiye (Anadolu) Selçukluları Tarihine Dair Bazı Kaynak Çalışmaları ve Menâkıb-Nâmeler’le Fütüvvet-Nâmeler”, **İstem**, Cilt:3, Sayı:5, 2005, ss. 79-95.

Şeşen, Ramazan. “Eski Arablar’a Göre Türkler”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:15, 1969, ss. 11-36.

Taymas, Abdullah. “Divanü Lügati’t-Türk Tercümesi”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:11, 1954, ss. 75-100.

Tekeli, Sevim. “İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud”, **Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi**, Sayı:6, 2019, ss. 1-11.

Turan, Osman. “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Belleten**, Cilt:9, Sayı:35, 1945, ss. 305-318.

Türkmen Mutlu, Yönel Gamze. “Türk Kültür Yaşamında Okçuluk”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:5, Sayı:55, 2017, ss. 523-533.

User, Hatice Şirin. “Eski Türkçe ’de Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, **Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:39, 2006, ss. 219-238.

User, Hatice Şirin. “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askeri Terimlerden Örnekler”, **Bilig**, Sayı:60, 2012, ss. 257-272.

Uyar, Mustafa. “Adab el-Harb ve el-Şeca’a’ya Göre “Hisar ve Kuşatma Geleneği”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:25, Sayı:40, 2006, ss. 215-224.

Uyumaz, Emine. “Selçuklu Türkiye’sinde Defn ve Taziye Merasimlerine Dair”, **TYB Akademi Dergisi**, Cilt:4, Sayı:12, 2014, ss. 139-153.

Uyumaz, Emine. “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Abbasi Hilafeti ile Münasebetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:37, 2002, ss. 375-390.

Yalçinkaya, Haldun. “Savaşın Değişimi ve Kurumsal Tartışmalar”, **Güvenlik Yazıları Serisi**, Sayı:46, 2019, ss. 1-8.

Yıldıran, İbrahim. “Tepük Futbol Mudur? XI. Yüzyıl Spor Faaliyetlerinden “Tepük” Oyununun Mahiyeti Üzerine Bir Araştırma”, **Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 1997, ss. 54-62.

Yıldıran, İbrahim. “Uygulama Nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü”, **Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, 1996, ss. 47-57.

TEZ

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. **Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Ağırnaslı, Nilay. **Selçuklu Hükümdarlarının Başkomutanlık Özellikleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Akbulut, Dursun Ali. **Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1984.

Aygün, Veysel. **Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmü'l-Mülk'e Göre Türk Ordusu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Badakoğlu, Umut. **Antik Kaynaklar ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar-İskitler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2018.

Birkan, Seçil. **İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatının Gelişimi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Ceylan, Hilal. **Ahîlerin Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Türk Devlet ve Toplum Hayatında Oynadıkları Roller**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Çelik, Züriye. **Moğol İstilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2014.

Çerikan, Uğur. **Türk Kültüründe Demir**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2014.

Çetin, Altan. **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Çoban, Ahmet Hilmi. **Ahmet Cevat Paşa'nın Târih-i Askerî-i Osmânî (Kitâb-ı Râbi') Adlı Eserinin Transkripsiyonlu Metni**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2009.

Dadan, Ali. **Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

Doğan, Orhan. **Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Dokur, İbrahim Doğukan. **Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usulleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2016.

Duman, İbrahim. **Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Araç ve Gereçleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Duman, İbrahim. **Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan Bin Tutuş (1095-1113)**, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2014.

Erdoğan, Abdulkadir. **Hârezmşâhlar İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Erdoğan, Coşkun. **Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.

Erkoç, Hayrettin İhsan. **Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Genç, Muhammet Sait. **Divanu Lügati't-Türk'te Geçen Deyimler ve Bu Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıkları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014.

Güler, Ayşe. **Anadolu'da Kurulan İlk Türk Devletlerinde Askerî Gelenekler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Gürbüz, Meryem. **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Karadoğan, Ahmet. **Anadolu'yu Türkleştirenlerin İsimleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, 2001.

Kara, Seyfullah. **Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2002.

Kaya, Selim. **I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Koç, Sedat. **Büyük Selçuklu- Türkiye Selçuklu İlişkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.

Korkmaz, Hatice. **Divanü Lûgat-it-Türk'teki Atasözlerinin Anlambilimsel Açıdan İncelenmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007.

Kortel, S. Halûk. **Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Nuhoğlu, Güllü. **Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

Orhan, Sezin. **Hudûd El-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Özdal, Ahmet Nurullah. **Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Özdemir, Mehmet Nadir. **Abbasilerin İlk Döneminde Kölelik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2004.

Sarıbıyık, Mustafa. **Hasan Kâfî Akhisâri'nin "Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem" Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989.

Suman, Melike. **Speros Vryonis'e Göre Anadolu'nun İslamlaşması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Şahin, Zehra. **Lev Nikolayeviç Gumilev'in Eserlerinde Geleneksel Türk Dini ile İlgili Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Taşçı, Nihal. **Anadolu Selçuklularının Batı Anadolu Politikası ve Bizansla Münasebetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

Tokan, Özgür. **İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.

Tuğral, Oğuz. **Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme’de Devlet Anlayışı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2008.

Uğurlu, Mustafa. **Munyetu’l-Guzat Metin-İndeks**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1984.

Varis, Abdurrahman. **Divanü Lugat-it Türk’deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları ile Mukayesesi ve Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.

Varis, Abdurrahman. **Karahanlılar Devleti ile Koçu (İdikut) Uygur Devletinin Münasebetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2001.

Vural, Feyzan Göher. **Manas Destanı’nda Yer Alan Müzikal Ögeler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

Yavuz, Orhan. **Anadolu Türkçesi ile Yapılan En Eski Tezkiretü’l-Evliya Tercümesi ve Dil Özellikleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, 1986.

Zeylek, Ömer. **“Usûl ü Fenn-i Harb” Transkripsiyon-Askerî Terimlerin İncelenmesi ve Sözlüğü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2016.

Internet

https://www.academia.edu/15060058/Ok%C3%A7uluk_Tarihine_Yeni_bir_Kaynak_Olarak_Osmanl%C4%B1_%C5%9Eiiri, (05.12.2021)

